

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

**TÜRKİYE VE AZERBAYCAN TÜRKÇELERİNDEKİ BASIT
FİLLERİN KARŞILAŞTIRMALI SEMANTİKASI**

ELZA SEMEDOVA

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. NAİLE HACİZADE**

KONYA 2004

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	IV
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ	VII
ÖNSÖZ	IX
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	
ANLAM BİLİMİNİN KONULARI, GÖREVİ ve DİL BİLİMİNDEKİ YERİ.....	8
1.1. Kelimenin Anlam Yapısı	13
1.2. Metin ve Anlam İlişkisi	19
II. BÖLÜM	
TÜRKÇEDE FİİL	22
II. 1. Basit Fiil	24
II. 2. Kelime Hazinesi Sınıflandırmasında Fiiller	26
II. 3. Basit Fiillerin Anlamsal Sınıflandırması	33
II. IV. Basit Fiillerin Anlamsal Sınıflandırmaya Göre Dağılımı	34
III. BÖLÜM	
BASİT FİİLLERİN ANLAM YÖNÜNDE İNCELENMESİ	45
III. 1. İş Fiilleri	45
III. 1.1. Yapma Anlatan İş Fiilleri	45
III. 1.2. Yıkma Anlatan İş Fiilleri	68
III. 1.3. Belirli Bir Durum Değişimi Anlatan İş Fiilleri	91
III. 1.4. Yer Değişimi Anlatan İş Fiilleri.....	96
III. 1.5. Yeme ve İçme Sürecini Anlatan İş Fiilleri	112
III. 2. Hareket Fiilleri	117
III. 2.1. Hareketin Usulünü Gösteren Fiiller	117

GİRİŞ

Türk dilinin ve bu dili konuşan milletin çok zengin bir tarihi vardır. Türk dilinin tarihini belgeleyen, Eski Türkçe devrine ait olan ve dil bilimi tarihine runik abideler adıyla giren Orhun–Yenisey yazılı abidelerinin her biri eski Türk Kağanlığının değişik zamanlarına aittir. Bu abideler VII.–VIII.yy.'da yazılmıştır. Orhun–Yenisey yazılı abidelerinin mükemmel alfabesine, oturmuş ses ve dil bilgisi yapısına, kapsamlı kelime hazinesine ve o dönemde dahi lehçe özelliklerinin varlığını hissettirmesine dayanarak Türk dilinin tarihini çok daha önceki yüzyıllara götürmek mümkündür. Ayrıca üzerinden yüzyıllar geçmesine rağmen Orhun – Yenisey yazılı abidelerinin diliyle çağdaş Türk lehçelerinin dili arasında köklü farklılıklar görülmemesi, değişimin çok az olması Türkçenin bu yazılı abidelerin yazıldığı dönemden çok daha eski dönemlerde yazı dili hâline geldiğini gösterir.

Türk dili Orhun–Yenisey yazılı abidelerinden bu yana köklü olmasa da dil bilgisi ve anlam bilimi açısından çeşitli değişikliklere uğramıştır. Dil biliminin farklı bölümleri olan bu dallar ET'den günümüze kadar dönem dönem ele alınarak ses, şekil ve cümle yapısı bakımından geniş bir biçimde incelenmiş, fakat nedense anlam biliminin kapsadığı konular, anlam olayları üzerinde yeterince durulmamıştır. ET'deki eş adlılar, eş anlamlılar, zıt anlamlılar, anlam değişimleri, kelimeler arası anlam ilişkileri konuları ve dilin değişime en açık dalı olan kelime hazinesi yeterince araştırılmamıştır. Oysa daha XV. yy.'da Çağatay Edebiyatının büyük ustası Ali Şir Nevaî *Muhakememü'l - Lugameyn* adlı eserinde Türkçenin anlam bakımından zengin, Farsçadan üstün bir dil olduğunu karşılaştırmalar yoluyla ortaya koymuştur. Bundan daha önce Kâşgarlı Mahmut o ölümsüz eseri *Divanü Lûgam-im-Türk*'te Türkçenin gücünü, zenginliğini, bir anlam inceliğiyle Türkçenin Arapçayla "atbaşı beraber yürüyebilecek" bir yapıda olduğunu söylemiştir.¹

Türkçenin kelime hazinesinde büyük bir yeri fiiller tutar. Fiiller çeşitli açılardan işlenmesine rağmen anlam bakımından yeterince incelenmemiştir. Oysa fiiller, özellikle basit fiiller yüzyıllar içinde Türkçenin geçirdiği anlamsal değişimler ve dil bilgisi değişimlerini gösterme açısından önemli yer tutar.

Basit fiiller dilimizin özgünlüğünü, eskiliğini, saflığını en iyi yansıtan, yabancı dillerin etkilerine en iyi direnen kelime çeşidi olarak Türkolojinin vazgeçilmez malzemesini oluşturur.

¹ Bk. DLT, I.C., s. 6

Bütün bunları göz önünde bulundurarak asırlar boyunca tek bir yazı dili şeklinde kullanılan Türkçenin daha sonraki dönemlerinde ayrı birer yazı dili olan Türkiye ve Azerbaycan Türkçesindeki basit fiillerin anlam özelliklerini her iki lehçenin yazı dili çerçevesinde incelemeye çalışacağız.

Asıl konuya geçmeden önce Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinin ortak tarihine göz atmanın faydalı olacağı görüşündeyiz.

Türkiye, Azerbaycan (Güney Azerbaycan da dahil), Irak Türkmenleri, Türkmenistan ve Gagavuz Türklerinin ortak ataları olan Oğuzlara ilk kez Köktürk dönemine ait tarihî belgelerde rastlamaktayız.² Orhun–Yenisey yazılı abidelerinde Oğuz adı "*Tokuz Oguz budun kenmü budunum ermi*" şeklinde geçer.³

X. yy.'da ise artık Türk dünyasını temsil eden en önemli boylardan biri Oğuz Türkleri idi. Bu dönemde Oğuz Türklerinin kendilerine özgü bir yazı dilleri mevcut olmamıştır. Oğuzların konuşma dillerine ait bilgileri Çin kaynaklarından, Kâşgarlı Mahmut'un eserinden elde etmekteyiz. Çin kaynaklarında Batı Köktürklerin konuştuğu dilin Doğu Köktürklerin dilinden farklı olduğunun gösterildiğini belirten ve Oğuzların Batı Köktürk Devletindeki on boydan biri olduğunu kabul eden F. Sümer bu farkı Oğuz Türkçesinin temsil ettiği görüşündedir.⁴

Oğuz Türkçesinden bahseden Kâşgarlı Mahmut, Oğuzların dillerinin doğudaki Çiğil, Tohsı ve Yağmalar'ın dilinden ayrıldığını belirtir.⁵ Ayrıca Kâşgarlı Mahmut eserinde Türk dillerinin en yeğni (hafif) lehçesinin Oğuz Türkçesi olduğunu söyler.⁶

Eski Türkçe döneminde bile lehçe ayrılıklarının olması eski Türk yazıtları üzerinde çalışan W.Radloff, S.E.Malov, A.von Gabain gibi bilim adamlarının da dikkatini çekmiştir. Nitekim Rus Türkolog S.E.Malov Yenisey ve Orhun abidelerindeki lehçe ayrılıklarına ve eski kuzey Oğuzcasının varlığına işaret etmiştir.⁷ Bu sebeple Orhun-Yenisey yazılı abideleri, bütün Türk lehçelerinin olduğu gibi Oğuz Türkçesinin de eski yazılı belgeleri arasında gösterilebilir.

² Bk. F.Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, TDAV yay., 5. Baskı, İstanbul 1999, s.19-20

³ Bk. H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I.C., İstanbul 1936, s.48 (I.Ş.4)

⁴ Bk. Sümer, *age.*, s.46

⁵ Bk. DLT, I.C., s.30

⁶ Bk. DLT, I.C., s.30

Kâşgarlı Mahmut'un eseri de Oğuzlar ve Oğuz Türkçesi üzerine verdiği bilgiler bakımından Oğuz Türkçesi için önemli kaynaklardan biridir.

XI.-XIII. yy.'lar arasında Oğuzların Anadolu ve Azerbaycan'a yoğun bir göçü yaşanmıştır. 24 Oğuz boyunun hemen hemen hepsinin bu bölgeye gelmiş olması ve bu boyların da aralarında bazı ağız ayrılıklarının bulunması burada kurulacak olan yazı dilini de etkileyecekti.⁸ Bu yazı dili XIII.-XV. yy.'lar arası her iki bölgede ortak kullanılan ve Eski Anadolu Türkçesi diye tabir edilen dildir. Bu dönemde ortaya konan ve Oğuz Türkçesi ile yazılan eserler arasında *Anonim Kur'an Tefsiri*, *Hasanoğlu'nun gazelleri*, *Kadı Burhaneddin Divânı*, *Kitâb-ı Güzide*, *Şeyyat Hamza'nın mesnevîsi*, *Hoca Dehhanînin şiirleri*, *Nesimi'nin gazelleri*, *Âşık Paşa'nın Garipnâmesi*, *Gülşehrînin Mantıku't-tayr'ı*, *Ahmedînin İskendemâme'si*, *Fahrînin Hüsrev-ü Şîrin'i*, *Hoca Mes'ud'un Süheyl ü Nevbahar'ı*, *Fakîh'in Yusuf ve Zeliha'sı*, *Dede Korkum hikâyeleri*, *Oğuzname* gibi yüzlercesi vardır. Bu eserler daha çok, müşterek Oğuz Türkçesi yadigârlarıdır.

EAT'ye özgü dil özellikleri XV. yy.'ın ikinci yarısına kadar uzansa da bu dönem daha çok Osm. T.'ye doğru bir geçiş dönemidir. Osmanlı döneminde Arapça ve Farsçanın itibar kazanıp Türkçenin yetersiz görülmesiyle Osm. T.'de yabancı kelime ve dil bilgisi kurallarının yoğunlaşması Türkçenin gerilemesine sebep olmuştur. XV. yy.'ın ikinci yarısı ve devamında Osm. T. süslü, sanatlı ve ağır bir dil hâline gelmiştir.⁹

Bu dönemden itibaren temeli Oğuz Türkçesine dayanan Türkiye ve Azerbaycan Türkçeleri iki yönde gelişmiştir. "Bunun sebebi, Doğu Oğuz grubunu oluşturan Azerbaycan, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu ile Kuzey Irak'ın ayrı siyasî çatılar altında toplanmasıydı. Rumeli ile Orta ve Batı Anadolu Osmanlı içinde toplanırken, Anadolu'nun doğusu ve Azerbaycan çeşitli küçük beylikler ve Timur hâkimiyetinden sonra XV. asırdan önce Karakoyunlu, sonra Akkoyunlu Türk devletleri içinde yer almıştı."¹⁰

Osm. T. bu durumdayken Azerbaycan'da oluşturulmaya çalışılan yazı dili Arapça ve Farsçanın etkisine rağmen daha saf, duru bir Türkçe idi. Şah İsmail Hataî'nin sarayında

⁷ Bu konunun geniş özeti için bk. Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK yay., Ankara 2003, s.LXXXI

⁸ Bk. A.B.Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ yay., Ankara 1999, s. 81, Korkmaz, *age.*,s.XCI-XCVI

⁹ Bk. Korkmaz, *age.*, s.CI

¹⁰ Bk. Ercilasun, *age.*, s.39

kurulan “şairler meclisi” ana dilini himaye eden bir faaliyet içinde bulunmuş ve bu sayede saf, duru halk Türkçesiyle yazılan eserlerin sayısı artmıştır.¹¹

Fakat XV.-XVIII. yy.’lar arası her iki bölgede ağız farklılıklarına rağmen ortak bir yazı dili kullanılmıştır. Her iki bölgedeki eserler iki tarafta da yayılmış, okunmuştur.¹²

XVIII. yy.’ın ortalarına doğru Azerbaycan bağımsız hanlıklara ayrılmıştır. 1805-1828 yıllarında bu hanlıklar Rusya tarafından birer birer işgal edilmiş ve 1828 Türkmençay Antlaşmasıyla Aras’ın kuzeyinde kalan Kuzey Azerbaycan Rusya İmparatorluğu hâkimiyeti altına girmiştir. Bu yüzden XIX. yy.’ın ortalarından itibaren Azerbaycan yazı dili, Osm. T.den biraz daha uzaklaşmıştır.¹³

Bu dönemden itibaren kelime hazinesinde Rus ve Avrupa kökenli kelimeler görülür ve giderek de artar. İlmî üslûbun şekillenmesi ve ilk örnekleri görülür.¹⁴ Bir yandan Rus şarkiyatçılarının teşviki; bir yandan matbaanın, gazetesinin ve tiyatro gibi yeni edebî türlerin ortaya çıkışı, Azerbaycan şair ve yazarlarını halk diline doğru yöneltir. AT ağızlarından pek çok unsur yazı diline girer. Bu durum İstanbul Türkçesiyle AT’ni biraz daha birbirinden uzaklaştırır.¹⁵

XIX.yy. Tanzimat döneminde sadeleştirilmeğe çalışılan Osm. T., Servet-i Fünûn ve Edebiyat-ı Cedide döneminde iyiden iyiye ağırlaştırılmıştır. Bu durum XX.yy.’ın başlarından itibaren TT’nin temelini kuran Yeni Lisancıların “millî bir edebiyat ancak millî bir dille yaratılır” görüşünden hareketle dili sadeleştirme çabalarına kadar devam eder.¹⁶

İki yazı dilini birleştirme yolundaki ilk çabalar olarak gösterebileceğimiz faaliyetler 1910’lu yıllarda Azerbaycan’da görülmektedir. Azerbaycan’da özellikle 1910.- 1918. yıllarda İstanbul Türkçesi yazı dili olsun diyenlerle mahallî Azerbaycan ağızı yazı dili olsun diyenler arasında sıkı tartışmalar yaşanmıştır. İstanbul Türkçesinin yazı dili olarak kabul edilmesinden sonra 1918’de gramerler, derslikler ve pek çok yazarların eserleri İstanbul Türkçesiyle yazılmıştır. Bu durum 1930’lardaki represiya (durgunluk) dönemine kadar devam etmiştir.¹⁷

¹¹ Bk. T. Hacıyev, *Azerbaycan Edebî Dili Tarihi*, ADU, Bakı 1976, s.119

¹² Bk. Ercilasun, *age.*, s.40

¹³ Bk. Ercilasun, *age.*, s.40

¹⁴ Bk. Hacıyev, *age.*, s.57

¹⁵ Bk. Ercilasun, *age.*, s162

¹⁶ Bk. Korkmaz, *age.*, s.CII

¹⁷ Bk. Ercilasun, *age.*, s.86-87

Bu dönemden sonra ise Türkiye ve Azerbaycan yazı dilleri birbirinden çok farklı iki dil gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Fakat Türk dili üzerine yapılan tasniflerin hemen hemen hepsinde bu iki lehçe Türkmen ve Gagavuz Türkçeleriyle birlikte birbirine en yakın lehçeler olarak yer almaktadır. Bunu daha yakından ve açık bir şekilde görmek için Türk dili üzerine yapılmış tasniflerde Oğuz grubunun yerini gözden geçirelim.

Türk dilinin tasnif tarihi oldukça eskidir. Daha XI. yy.'da Kâşgarlı Mahmut Türk dilini coğrafî özelliklere dayanarak dört gruba ayırmıştır. Oğuz grubu onun tasnifinde Kıpçak, Yemek, Başkurt, Basmil, Yabağı, Tatar ve Kırgız boylarıyla birlikte yer alır. Kâşgarlı, tasnifinde coğrafî özelliklerle birlikte dil bilgisi özelliklerine de yer vermiştir.¹⁸

Kâşgarlı'dan sonra Türkçe, yerli ve yabancı farklı bilim adamları -dilbilimciler, tarihçiler, hatta filozoflar- tarafından tasnif edilmiştir.

W.Radloff, tasnifinde coğrafî özelliklerle birlikte ses bilgisi özelliklerine de yer vermeye çalışarak Türk dilini dört büyük gruba ayırır. Oğuz grubu burada, Güney grubu başlığıyla, Türkmen, Kumuk, Karaçay-Balkar, Azerbaycan, Türk (Anadolu ve Rumeli ağzları), Gagavuz ve Kırım Tatarlarının dili olarak gösterilir.¹⁹

F.Y.Korş'un hem ses bilgisi hem şekil bilgisi özelliklerine göre yaptığı tasnifte Oğuz Türkçesi Batı grubu olarak gösterilir ve bu gruba Türkmen, Azerbaycan, Osmanlı ve Gagavuz lehçeleri dahil edilir.²⁰

A.N.Samoyloviç'in tasnifinde ise coğrafî özelliklerle birlikte ses bilgisi ve şekil bilgisi özellikleri de temel alınmıştır. Bu tasnifte Oğuz grubu Ol-grubu veya Türkmen ve Güneybatı grubu başlığıyla verilmiş, buraya Türkmen, Azerbaycan, Türkiye ve Gagavuz Türkçeleri dahil edilmiştir.²¹

S.Y.Malov Türk dilini tarihî etkenlere göre tasnif ederek Oğuz grubunu Yeni Türk Dilleri adı altında göstermiş ve bu gruba Azerbaycan, Gagavuz, Kuman-Kıpçak, Peçenek, Poloves,

¹⁸ Bk. DLT, I.C., s.28-33

¹⁹ Bk. R.R.Arat, A.Temir, "Türk Şivelerinin Tasnifi", Türk Dünyası El Kitabı, TKAE yay., Ankara 1976, s.311
A.T.Kaydarov M.Orazov, *Türkçüğe Giriş*, akt. V.Türk, Birleşik yay., İstanbul 1999, s.12

²⁰ Bk. Kaydarov M.Orazov, *age.*, s.123

²¹ Bk. Arat, Temir, *agm.*, s.314

Salar, Türk, Türkmen, Uygur (Çin ve Doğu Türkistan'daki Müslüman Uygurlar), Özbek, Çağatay ve Çulum lehçelerini dahil etmiştir.²²

Yapılan önemli tasniflerden biri de N.A.Baskakov'a aittir. O, tasnifinde dille o dili konuşan milletin tarihinin birbirine bağlı olduğuna dikkat çekerek Türkçeyi Batı Hun grubu ve Doğu Hun grubu olarak iki büyük dala ayırmıştır. Hem sözlük bilimi hem dil bilgisi özelliklerinin temel alındığı bu tasnifte, Oğuz grubu, Batı Hun grubunda yer alan dört gruptan biri olarak gösterilir. Baskakov, Oğuz grubunu kendi içinde üç alt gruba ayırır:

1. Oğuz-Türkmen (Eski Oğuz, Türkmen)
2. Oğuz-Bulgar (Eski Peçenek, Uz ve Gagavuz)
3. Oğuz-Selçuk (Selçuk, Osmanlı, Azerbaycan, Türk)²³

G.Ramstedt ve M.Räsänen'in coğrafi özelliklere dayanan tasnifinde Oğuz grubu, Ramstedt tarafından Güney grubu, Räsänen tarafından ise Güneydoğu grubu olarak verilir ve bu gruba Azerbaycan, Türk, Türkmen, Gagavuz ve Kırım Tatar Türkçeleri dahil edilir.²⁴

J. Benzing'in beş gruplu tasnifinde Güney veya Oğuz grubu kendi içinde üç alt kola ayrılır. **a** koluna Osmanlı Türklerinin (bütün ağızlarıyla) diliyle Kırım Tatarlarının ve Gagavuzların dili; **b** koluna Azerbaycan Türkçesi ve ağızları (İran'daki Azerbaycan Türklerinin ağızıyla birlikte); **c** koluna ise Türkmen Türkçesi (İrak'daki Türkmenlerin ağız da) dahil edilir.²⁵

Yapılan önemli tasniflerden biri de 1959'da yayımlanan ve bilim adamlarının hazırladığı *Türk Fonolojisinin Esasları* adlı eserde yer almıştır. Yazarların ortak görüşü olarak verilen bu tasnifte Türk lehçeleri Eski Türk dilleri, Orta Çağ Türk dilleri, Yeni Türk dilleri ve Bulgar kolu olmak üzere dört kola ayrılır. Oğuz grubu burada Yeni Türk dilleri kolundaki beş gruptan biri olarak gösterilir. Güney Türk dilleri adı altında gösterilen bu gruba Eski Osmanlı Türkçesi, Çağdaş Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Güney Kırım Tatar Türkçesi, Azerbaycan ve Türkmen Türkçeleri dahil edilir.²⁶

²² Bk. Kaydarov\ Orazov, *age.*, s.126

²³ Bk. Arat, Temir, *agm.*, s. 315

²⁴ Bk. R.R.Arat, *Türk Şivelerinin Tasnifi, Makaleler, I. C.*, (yyl. O.F.Serıkaya), Ankara 1987, s.119

²⁵ Bk. T.Tekin, "Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi", Erdem, C.5, S.13, 1989, TTK yay., Ankara 1990, s.155

²⁶ Bk. Kaydarov\ Orazov, *age.*, s.129

R.R.Arat, *Türk Lehçelerinin Tasnifi* adlı makalesinde Oğuz grubunu, Türk şive grupları arasında Dağlı grubu olarak göstermiştir.²⁷

T.Tekin'in 12 gruplu tasnifinde Oğuz grubu Dağlı grubu olarak gösterilir ve buraya Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Türkiye, Horasan ve Özbek Türkçesinin Harezmi Oğuz kolu dahil edilir.²⁸

İncelenen tasniflerde de görüldüğü gibi Azerbaycan Türkçesiyle Türkiye Türkçesi birbirine yakın iki Türk lehçesi olarak birlikte yer almaktadır.

Diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırıldığında Azerbaycan Türkçesiyle Türkiye Türkçesi arasında önemli bir farklılık görülmemektedir. Azerbaycan Türkçesiyle Türkiye Türkçesi arasındaki farklılıklar birkaç ses bilgisi ve şekil bilgisi özelliğinden öteye gitmez. Kelime hazinesindeki temel kelimeler hemen hemen bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesiyle aynıdır. A.B. Ercilasun'a göre, Azerbaycan Türkçesiyle Türkiye Türkçesi arasında, daha ilk karşılaşmada % 80-85 oranında anlaşma vardır. Bir haftada bu oran % 95'e varabilmektedir.²⁹

Fakat her iki yazı dilindeki ortak kelimelere anlam bilimi açısından baktığımızda bu kelimelerin kullanımlarında, temel ve yan anlamlarında birtakım farklılıklar da görülmektedir. Biz bu farklılığı ve yakınlığı basit fiiller üzerinde incelemeye çalışacağız. Çalışmadaki genel amacımız her iki Türk lehçesi yazı dilindeki basit fiillerin ortak olan anlamlarıyla birlikte görülen farklılıkları da bir arada göstermektir.

²⁷ Bk. Arat, Temir, agm., s.317

²⁸ Bk. Tekin, agm., s.163

²⁹ Bk. Ercilasun, age., s. 87

I. BÖLÜM

ANLAM BİLİMİNİN KONULARI, GÖREVİ ve DİL BİLİMİNDEKİ YERİ³⁰

Anlam bilimi dil birimlerinin anlamını inceleyen bilim dalıdır. Dil bilimi çalışmalarında dilin anlam yönüne ilgi çok eskilere uzansa da sistemli şekilde yalnız XIX. yy.'ın ilk yarısından itibaren araştırılmaya başlanmıştır.

Bugünkü bilgilerimize göre anlamla ilgili ilk çalışmalar Eski Hint'te ve daha sonra Eski Yunan'da yapılmıştır. Anlam biliminin konuları arasında yer alan nesne ile onun dildeki karşılığı arasındaki ilişki daha M.Ö. IV. yy.'da Hindistan'da Yaska tarafından, Eski Yunan'da aynı yüzyılda ise Plâton'un *Kramylos* adlı eserinde ele alınarak tartışılmıştır. Eski Yunan'da Herakleitos, Demokritos, Protagoras, Aristoteles gibi düşünürler dil felsefesi, dil bilimi ve dil bilgisi konu ve kavramlarına da değinmişlerdir. Fakat, ilk kez Alman dilcisi K. Reisig 1826-1827 yıllarında *Lâmin Dil Bilimi Üzerine Dersler* adlı kitabını hazırlarken anlam konusunu *Semasiologie* başlığı altında, bağımsız bir dal olarak vermiştir. Anlam biliminde asıl önemli adım K. Reisig'den 70 yıl sonra Fransa'da M. Breal tarafından atılmıştır. O, *semanmik* (Fr. *semanmique*) terimiyle dil biliminde yeni bir çalışma alanını ortaya çıkarmıştır.

Anlam bilimi dalında yapılan ilk çalışmalarda anlam değişmesinin sebepleri, anlam değişmelerinin sınıflandırılması ve bunların mantık açısından açıklanması önemli yer tutmuştur. M. Breal *Essai de Semanmique* adlı eserinde anlam-şekil ilişkisi, anlamların oluşumu, kelimeler arasındaki ilişki, eş anlamlılık ve anlam değişmeleri konularına ağırlık vermiştir.

XX. yy.'da İsviçreli ünlü bilgin F.de Saussure'un dil bilimine yeni anlayışlar getirdiği, dilin inceliklerini araştırma yöntemlerine önemli ilkeler kazandırdığı görülmektedir. Saussure dile sistem anlayışını getirip bir anlamda geleneksel anlam bilimine yeni bir yön vererek *yapısal anlam biliminin* temelini atmıştır. Ayrıca onun çalışmaları günümüze kadar dil biliminde çeşitli yöntem ve akımların doğmasına sebep olmuş, konuşma dilinin önem kazanmasını sağlamıştır.

Saussure'le dil biliminde bütünlük anlayışı yerleşmekle birlikte eş zamanlılık-art zamanlılık ayrımı bütün dil çalışmalarında önemli yer tutmuştur. XX. yy.'ın başlarına kadar geleneksel anlam bilimi egemen olup, anlam bilimi çalışmalarında tek tek kelimeler üzerinde durularak, anlam ve anlam değişmeleri üzerinde çalışılmıştır. Saussure'le birlikte dilin bütün öğelerinin,

³⁰ Bu bölümün hazırlanmasında şu kaynaklardan yararlanılmıştır: D.Aksan, *Anlambilim \ Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin yay., Ankara 1998, D.Aksan, *Her Yönüyle Dil*, IV, TDK yay., Ankara 1995, P.Guiraud, *Anlambilim*, çev. B. Vardar, Multilingual yay., İstanbul 1999, İ.Tamba-Mecz, *Anlambilim*, çev. N.Sevil, İletişim yay., İstanbul 1999, F.Erkman- Akerson, *Dile Genel Bir Bakış*, Multilingual yay., İstanbul 2002, Z.Verdiyeva, F.Ağayev, M.Adilov, *Müasir Azerbaycan Dilinin Semasiyologiyası*, Elm, Bakı 1985, Z.İ. Budagov, *Müasir Azerbaycan Dilinin Semasiyologiyası*, Maarif, Bakı 1979, H.Guliyev, *Mühmelif Sismemli Dillerde Fe'lin Semanmik Tesnifatı*, Bakı 2001

birbiriyle sıkı ilişkili ve bir bütün olarak çalıştığı yolundaki ilke benimsendikten sonra, anlam alanındaki çalışmalarda kelimedenden öteki birimlere ve dilin bir bütün olarak işleyişinin anlam yönüne geçilmiştir.

1930'lardan itibaren anlam bilimcilerin dikkati eş zamanlı metotla anlam olaylarını inceleyen, sözlük yapısını belirleyen ilkelere yönelir.

XX. yy.'ın ortalarından itibaren Fransa ve Almanya'daki çalışmalarla, yapısalılık anlam bilimine uygulanmaya başlanmış ve bu alanda yeni kavram ve görüşler ortaya çıkmıştır. 1930'larda Almanya'da Y.Trier'in geliştirdiği *semanmik saha (anlam eksenini, kavram alanını)* kuramı, 1966'da Fransa'da A.J.Greimas'ın *Semanmique Smrucmurale* adlı eseriyle kaydettiği gelişmeler, yapısal anlam biliminin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Yapısal anlam bilimi, hem geleneksel anlam biliminden hem de F.de Saussure'ün dil ilkelere dayanarak yararlanmıştıdır. Geleneksel anlam bilimi, anlamı dilin ürünü olarak kabul etmez. Yapısal anlam bilimi ise farklı anlamları, genel anlamda dilin ürünü ve dil faaliyetinin sonucu olarak görür.

Anlam bilimi dalında yapılan önemli çalışmalardan bahsederken XX. yy.'ın ikinci yarısında Rusya'da bu konuda çalışmaları olan M.M.Pokrovskiy'den söz etmeliyiz. O, geleneksel anlam biliminin egemen olduğu bir dönemde anlam bilimine yeni bir bakış açısı getirmiştir. Pokrovskiy, anlam bilimi araştırmalarında karşılaştırmalı metoda çok önem vererek, karşılaştırmalı metodun araştırmacıyı tek taraflı yargılar vermekten kurtardığını söyler.³¹

Kuramsal üç akım, anlam bilimini birbiri ardına, karşıt yönlerde sürüklemiştir. Bunlardan birincisi, geleneksel yönelimi sunan karşılaştırmalı dil bilimi akımıdır; ikinci akım dizgisel (paradigmatik), işlevsel (sintagmatik) ve eş zamanlı seçimleri öne çıkaran yapısal dil bilimidir. Üçüncüsü, dillerin örneklerinin oluşturulması kuramına dayalı olan akımdır.

Her biri sırasıyla etkin bir yer tutan bu akımlar, anlam biliminin tarihini üç büyük eğilim dönemine ayırır:

1. Tarihsel anlam biliminin egemen olduğu *geleneksel dönem*
2. Tarihsel ve yapısal nitelikli "karma" bir sözlüksel anlam biliminin kendini kabul ettirdiği *karma dönem*

3. Bir cümle ve sözcüleme anlam biliminin geliştiği *biçimleşmiş kuramlar dönemi*

Geleneksel dönem: 1883-1931 yıllarını kapsar ve kelimelerin tarihi olarak da nitelendirilir.

Karma dönem: 1931-1963 yıllarını içine alır, kelimelerin tarihi ve sözlüğün yapılaştırılması dönemidir. Bu dönemde, hem bir önceki dönemin geleneksel bakış açısıyla hem de Saussure'un 1916'da yayımlanan *Cours de Linguistique Generale'* in açtığı yolda devam edilmiştir. Bu dönemin en belirgin özellikleri S.Ullmann'ın eserlerinde görülür. İkinci dönemdeki anlam bilimciler dizgeci-yapısalcı, eş zamanlı ve sözlüksel yönelimiyle dikkat çekmektedir.

Biçimleştirilmiş Kuramlar Dönemi:1963'ten sonraki dönemdir. Bu döneme dil bilimsel örnekler dönemi de denir.³²

Cümleye ilişkin anlam bilimi kavramları ve anlama ilişkin edim bilimi söz dizimi kuramları dönemin asıl kavramlarıdır.

1950'den başlayarak en çok üzerinde çalışılan alan söz dizimidir. Bu dalın en önemli temsilcisi N.Chomsky'dir. Chomsky'nin 1957'de yayımlanan ve Üretici Dil Bilgisi'nin temellerinin atıldığı *Sinmacmic Smrucmures* adlı eserinde dil bilgisini anlam biliminden bağımsız bir inceleme metodu sunulmuştur. Fakat J.Katz ve J.Fodor'un eş zamanlı *dil bilimsel benimleme - dil bilgisi = anlam bilimi* (temel söz dizimsel bileşenin yanı sıra, bir anlam bilimsel bileşene de yer verilmesi) denklemini ortaya koymasıyla 1965'te Chomsky, bu dil bilimcilerin bakış açısını benimsemiştir. *Aspecms of The Theory of Synmax'ma* söz dizimsel bileşenin yanı sıra yorumlayıcı bir anlamsal bileşene de yer vermiştir.

Chomsky ve diğer söz dizimi üzerinde çalışanlar bir cümlenin ögeleri arasındaki gizli bağları ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Chomsky'nin üretici-dönüşümsel dil bilgisi okulu diyagramlar çizerek cümle içindeki ögelerin sıralı bağlantılarını incelemişlerdir. Chomsky'nin dil bilgisi, anlam bilimsel - söz dizimsel bir nitelik kazanmıştır. Bir yandan da kelime anlam biliminden cümle anlam bilimine geçilmiştir.³³

Chomsky, üretici-dönüşümsel dil bilgisi kuramını dil bilgisinin amacının bir dilde söylenmiş ve söylenebilecek sonsuz sayıda cümleyi betimlemek olarak tanımlar. Chomsky'nin ortaya

³¹ Bk. Pokrovskiy, O Metodah Semasiologii, İzbranniye raboty po Yazıkoznaniyu, Moskva 1959, s.32

³² Bk. Tamba-Mecz, age., s.17-18

koyduğu derin yapı, anlatmak istediğimiz fakat henüz düşünce aşamasında olan yapıdır. Yüzey yapı ise bu düşünce aşamasındaki yapıyı dışa vurmaktır. Dışa vurma aşamasında artık her dilin kendi diziliş kuralları ortaya çıkar ve burada diller arasındaki farklılıklar belirir. Chomsky'nin, üretici-dönüşümsel dil bilgisi kuramı da adını buradan alır.³⁴

Anlam bilimi alanındaki kuramlardan biri de edim bilimi kuramıdır. Edim bilimi 1980'lerden sonra dil bilgisi çalışmalarında önemli yer tutmuştur. "Edim bilimi, neyi, niçin, kime, hangi amaçla, hangi koşullarda söylediğimizi araştırır."³⁵ Edim bilimine göre ancak bu noktalar zihnimizde tespit edildikten sonra, eyleme geçer ve söylemek istediğimizi ortama en uygun şekilde anlatırız.

Edim bilimi tek tek seçimlerin nasıl yapıldığını incelediğinden biçimden yola çıkma metodunu izler. İşlevden yola çıkma metodu ise söz dizimini temel alır, söz diziminin yapısı kadar hangi iletişim işlevlerini yerine getirdiklerine de bakar. Edim bilimi ve işlevci yaklaşım dille dünya, gerçek yaşam ve amaçlarımız arasındaki bağları araştırır.³⁶

Anlam bilimi dalındaki değişik yöntemlerin doğrultu ve anlayışların özellikle, 1965'ten sonra daha da geliştiği, konularının genişlediği, anlam biliminin mantık, ruhbilim alanlarıyla birlikte ele alındığı için konularının çok karıştığı görülmektedir. St. Ullmann bu konuda şöyle der: "Anlam bilimi birçok ilgi alanının kavşak noktasındadır. Dil bilimi, felsefe, ruhbilim, insanbilim, bilgi iletim kuramı ve çeşitli öteki bilimler anlamın değişik yönleriyle ilgilidir."³⁷

W.Welte anlam bilimindeki karmaşıklığa çözüm getirmek amacıyla anlam biliminin dallarını şöyle şemalaştırır:³⁸

³³ Bk. Tamba-Mecz, *age.*, s. 18-19

³⁴ Bk. Erkman- Akerson, *age.*, s.51

³⁵ Bk. Erkman- Akerson, *age.*, s.54

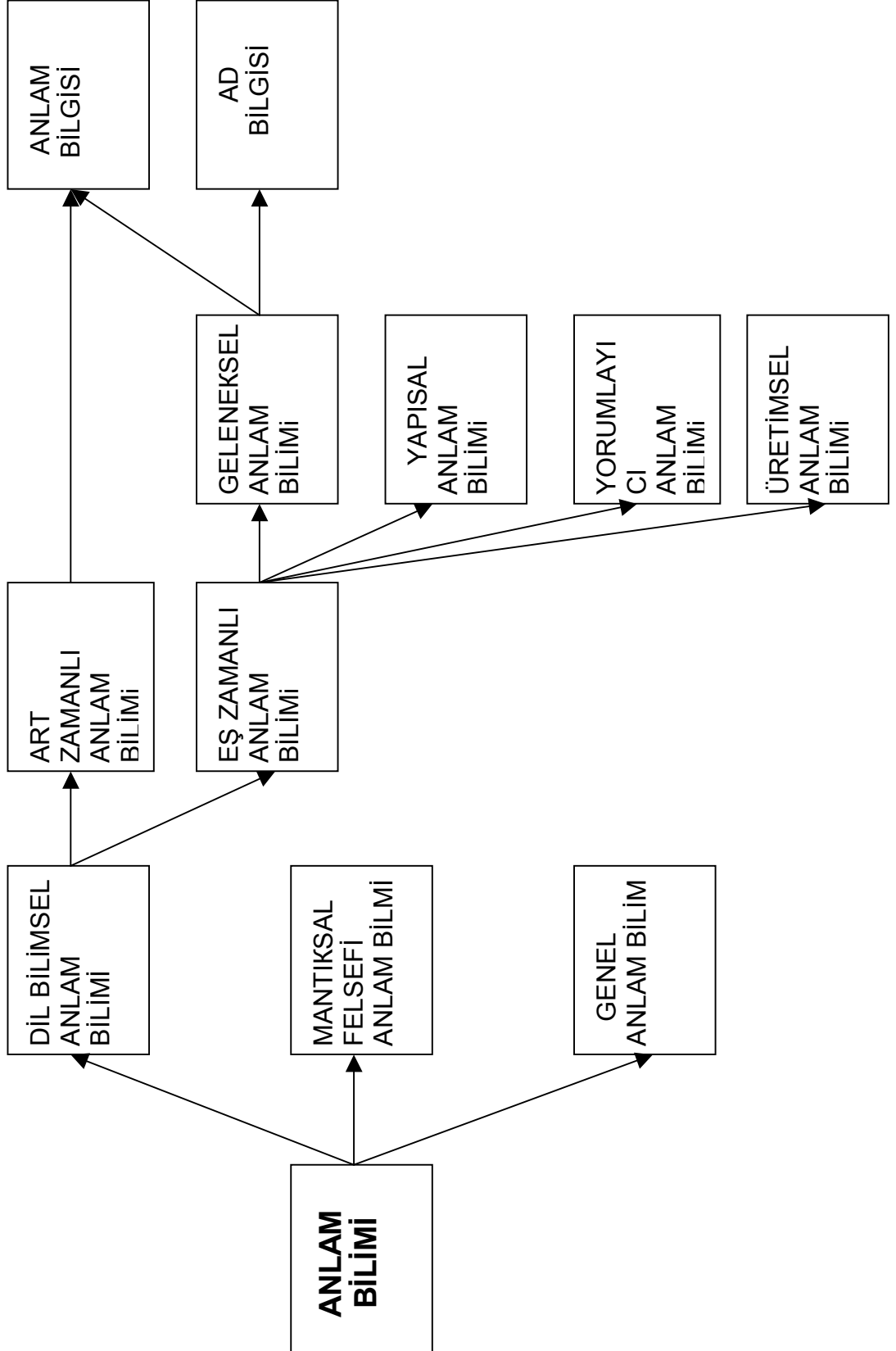
³⁶ Bk. Erkman- Akerson, *age.*, s.55

³⁷ Bk. St.Ullmann, "Anlambilimi", çev. A. Kocaman, Türk Dili, XXXVIII, S. 324 (Eylül, 1978), s.353-363

³⁸ Alıntı için bk. D.Aksan, *Her Yönüyle Dil*, IV. Bölüm, TDK yay., Ankara 1995, s. 145

WELTE'NİN ANLAM BİLİMİNİN

DALLANIŞI ŞEMASI

Bu şema anlam biliminin farklı bilim dallarıyla ilişkili olduğunu ve farklı anlam bilimi dallarının ortaya çıktığını göstermektedir. Bizim araştırma alanımız bu şemada anlam biliminin bir kolu olarak belirtilmiş olan dil bilimsel anlam bilimiyle ilgilidir.

Dil bilimsel anlam biliminin asıl konusunu dil birimlerinin anlam yönü oluşturur. Dilin anlamlı birimleri kelime ve cümle olduğuna göre anlam olayları şekil bilgisi, kelime bilgisi ve cümle bilgisi çerçevesinde gerçekleşir. Buna bağlı olarak da *dil bilimsel anlam biliminin* farklı dalları ortaya çıkar. Kelimelerin anlamlarını ve kelime türetmenin anlam sahasını, işlevlerini, birleşik kelimelerin anlamını ve bu birleşimi oluşturan kelimeler arasındaki anlam farkını *kelime anlam bilimi* inceler. *Cümle anlam bilimi* ise söz dizimi, vurgu, kelimenin değişmesi, bağlaçlar, vs. gibi dil birimlerinin görevlerini anlam yönünden araştırır.

I.1. KELİMENİN ANLAM YAPISI

Dil birimleri, farklı dil bilimi dallarına göre değişik şekillerde değerlendirilir. Meselâ, Kelimelerin hâl, airtlik, tıklık - çokluk, zaman ve şahıs vs. eklerini kabul etmesi dil bilimsel; bu ilişkilerden bağımsız tek başına bildirdiği anlam sözlüksel anlamlardır.

Dil Bilgisel Anlam: Kelimelerin dil bilgisi kurallarına göre kullanılmasıdır. Yani, *geliyor, yazıyor, omuruyor, görüyor* gibi kelimelerin sözlüksel anlamı birbirinden farklıdır; her biri farklı bir hareketi veya süreci ifade eder. Fakat bu fiillerin dil bilimsel anlamı aynıdır. Hepsinin aynı zamanını ve şahsını bildirir.

Kelimelerin dil bilimsel anlamı kesin değildir, ait olduğu sınıfa göre kelimenin dil bilimsel anlamı değişir. Kelimeler farklı dil bilgisi şekillerini kabul ettiklerinde sözlüksel anlamlarını koruyarak, dil bilimsel anlamlarını değiştirebilirler.

Sözlüksel Anlam: Kelimenin ilk ve asıl anlamıdır. Kavramın kelimeler aracılığıyla doğrudan yansımalarıdır. Sözlüksel anlam kesin anlamdır. Her kelimenin sözlüksel anlamı diğerlerinden kesinlikle ayrılan farklı bir olguyla, kavramla ilgilidir. Sözlüksel anlam, hem konuşanın hem dinleyenin kafasında aynı şeyi düşündürür.

Sözlüksel anlam değişik yazarlarca *leksik anlam, göndergesel anlam, temel anlam ögesini içeren anlam, kavramsal içerik* gibi terimlerle karşılanmaktadır.³⁹

³⁹ Bk. D.Aksan, *Anlambilim \ Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin yay., Ankara 1998, D.Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Ankara 1995, P.Guiraud, *Anlambilim*, çev. B. Vardar, Multilingual yay., İstanbul 1999, İ.Tamba-Mecz, *Anlambilim*, çev. N.Sevil, İletişim yay., İstanbul 1999, Z.İ.Budagova, *Müasir Azerbaycan Dilinin*

Kelimenin sözlüksel ve dil bilgisel anlamı birbiriyle karşılıklı ilişkidir. Kelimenin eşya ve olaylarla ilgili anlamı sözlüksel, aralarındaki ilişkiden kaynaklanan anlamı ise dil bilgiseldir. Bu anlamlar arasında herhangi bir sınır yoktur; çünkü, cümle içinde biri diğerinin içindedir. Herhangi bir kavram veya olgu adlandırıldığı zamandan itibaren dil bilgisel anlama sahip olmuş olur. Meselâ, *kapı*, *kimap*, *kalem* gibi kelimeler sözlüksel anlamı bakımından farklı birer kavramı ifade eder; dil bilgisi bakımından ise ortak yönleri hepsinin isim oluşudur.

Aynı şekilde *gör-*, *oku-*, *öğren-* kelimeleri anlam bakımından farklı eylemleri, çeşitli olguları anlatırken, bu kelimelerin dil bilgisel anlamı fiil olmalarıdır.

Kelimenin sözlüksel anlamı değiştiği zaman, dil bilgisel anlamı da değişir; fakat dil bilgisel anlamı değiştiğinde sözlüksel anlamı değişmez. Meselâ, *ver-* fiilinden *vergi* ismini yaptığımız zaman kelimenin hem sözlüksel anlamı hem de dil bilgisel anlamı değişir. Sözlüksel anlamı bakımından kelime yeni bir kavramı anlatırken, dil bilgisel olarak fiil, kelime çeşidini değiştirerek isim olur.

Kelimenin bir kavramı yansıma özelliğine göre sözlüksel anlamı tek sayılabilir, fakat dil bilgisel anlamı birden fazla olabilir. Meselâ, *kimap* isminin sözlüksel anlamı tektir, dil bilgisel anlamları ise birden fazladır: isim olması, cins ismi ifade etmesi, teklik ve yalın hâlde bulunması gibi.

Bağımsız sözlüksel anlama sahip dil birimlerinin konuşma sürecinde veya metinde kazandığı anlamlar anlam bilimi içerisinde incelenmektedir. Bazen bu anlamlar birbirinden farklılık gösterse de aynı ses yapısı içinde gerçekleşir.

Kelimenin dil bilgisi özellikleri dışında, sadece kelime ve kelimeler arası ilişkiler sırasında kazandığı anlamlar *sözlüksel anlam yapısını* oluşturur.

Kelime çok karmaşık bir anlam yapısına sahiptir. V.A. Zvegintsev bu konuda şöyle der: "Kelimelerin sözlüksel anlamı ne denli karmaşık anlam yapısına sahip olursa olsun o, sadece bir kavramla ilgilidir."⁴⁰

Semasiyoloji, Bakı 1979, Z.Verdiyeva, F.Ağayev, M.Adilov, *Müasir Azərbaycan Dilinin Semasiyoloji*, Elm, Bakı 1985, H.Guliyev, *Mühtelif Sistemli Dillerde Fe'lin Semantik Tesnifatı*, Bakı 2001

⁴⁰ V.A.Zvegintsev, *Semasiyoloji*, Moskva, 1957, s.78

Kelimenin sözlüksel anlam yapısı sözlükbirim, anlambirimcik dememi ve anlambirimcik adı verilen bölümlerden oluşur.

Sözlükbirim, bir sözlük birimi gibi kabul edilen kelimenin anlamları toplamıdır. Sözlükbirim, bir anlamda kelimenin içeriğidir. Kelimenin anlamlar topluluğunu oluşturan anlamlardan her biri *anlambirimcik dememi* olarak adlandırılır. Yani sözlükbirim anlambirimcik demetinden oluşur. Aslında anlambirimcik demeti kendisi bir bütün değil, iç ögeleri olan birleşik bir yapıdır. Anlambirimcik demeti ögelerinin her birine *anlambirimcik* denir. Bir başka deyişle, sözlükbirim, anlambirimcik demetinden, anlambirimcik demeti de anlambirimciklerden oluşur. Çok anlamlı kelimedede ise sözlükbirimlerinin tamamı *dilbirim* olarak adlandırılır.

Kelimenin çok anlamlılık kazanmasında anlambirimcikler önemli yer tutar. Sözlükbirimin ayrı ayrı anlamlarının değişmesinin asıl sebebi anlambirimciklerle ilgilidir. Gelişim sürecinde yeni, ayırıcı anlambirimcikler oluşur. Bazen de eski anlambirimcik unutulur ve böylece anlam daralması veya genişlemesi olayı ortaya çıkar. Meselâ, *uç-* sözlükbiriminin başlıca anlambirimcik demeti “kuşların havada kanatlarıyla hareket etmesi”dir. Bu anlambirimcik demetini oluşturan anlambirimcikler ise şunlardır:

- 1) *eylemin gök yüzünde gerçekleşmesi,*
- 2) *kanamların yardımıyla yapılması,*
- 3) *kuşların hareket etmesi,*
- 4) *kuşların uzağa girmesi.*

Görüldüğü gibi, bu anlambirimcik demetini oluşturan dört anlambirimcik vardır. Daha sonraları uçakların icat edilmesiyle *uç-* sözlükbiriminin anlambirimcik demetinde yeni anlambirimcikler ortaya çıkmıştır.

Ör.

Uçak bulumların arasından uçuyor.

Ben üç saamte Ankara'ya uçtum.

cümlelerinde yeni anlambirimcikler ortaya çıkmıştır.

- 1) *eylem havada gerçekleşiyor* (aynı anlambirimcik)
- 2) *Ankara'ya uçtum*

bölümünde ise uçma olayı yalnız kanatlara bağlı değil (anlambirimcik değişti),

3) *ben uçmum*

anlambirimciğinde ise uçma olayı cansız varlık aracılığıyla gerçekleşir. (anlambirimcik değişti)

4) *her hangi bir uzaklığa girmek* (aynı anlambirimcik).

Görüldüğü gibi, *uç-* sözlükbiriminin iki anlambirimcik demeti vardır. Bu anlambirimcik demetlerini oluşturan anlambirimciklerin farklı ve ortak yönleri vardır. Anlambirimciklerin farklı yönleri gelişim sürecinde ortaya çıkan değişmelerle ilgilidir. Ortak anlambirimcikler ise anlambirimcik demetinin sözlükbirimde birleşme noktasıdır. Yani, anlambirimcik demetlerini sözlükbirimde birleştiren bu ortak anlamdır. *Uç-* sözlükbiriminin ortak anlambirimciği *havada kanamların (bu kuşun kanadı veya teknoloji yardımıyla olabilir) yardımıyla hareket etmek, belirli bir uzaklığa girmek*dir.

Temel Anlam: Dildeki kelimelerin sözcüksel anlamını, onların temel anlamı oluşturur. Bir ses birleşiminin ilk ve asıl anlamı temel anlamdır. Temel anlam, metin ve konuşmadan bağımsız anlamdır. Kelimenin diğer anlamları ise kullanım sırasında ortaya çıkar. Metinde ortaya çıkan anlamlar, kelimenin birlikte kullanıldığı kelimelere bağlıdır. Kelimeler, başka nesnelere benzerlik veya yakınlık ilişkilerine dayanılarak, aktarmalara baş vurularak, yan anlamlar kazanmaktadır. Meselâ, *vur-* fiilinin temel anlamı *darbe indirmek* olduğu halde TS'de ve ADİL'de bu kelimenin birçok yan anlamlı verilmiştir: *sürmek, asmak, sokmak, makmak, çarpmak* vs.

Ör.

1. *Elini hızla masaya vurdu. (TT)*

2. *Bahçedeki mahmalara cilâ vurdular. (TS, 1565)*

3. *Hamalın biri sırmına koca bir ayna vurmuş, gömürüyordu. (H.Taner, TS, 1565)*

4. *Fərraşlar Məşədi Həsəni yıxıb, ayağına on çubuq vurdular. (Y.V.Çemenzeminli, ADİL, I.C., 37)*

5. *Pəncərələrə yeni rəng vurdular.(AT)*

6. *Evin divarlarına xalça vurdular. (AT)*

7. *Əziziyəm qan damar ;*

Arı vurur qan damar ;

(Bayamı, ADİL, I.C., 37)

Yukarıdaki cümlelerde *vur-* fiili çarpmaq (1), sürmek, boyamak (2, 5), almak, takmaq (3), dövmək (4), asmaq (6) ve sokmaq (7) anlamlarında kullanılmıştır.

Kelimenin ilk anlamı olan temel anlam, diğer anlamlar için çekirdek oluşturur. Temel anlama bağlanan tüm anlamlar kelimenin duygu değerini ve kelimenin anlamsal alanının (anlam ekseninin) çerçevesini oluşturur. Temel anlamda, bütün yan ve mecaz anlamlarda tekrarlanan genel, ortak bir anlambilimsel vardır. Yan anlamların hepsi metin (bağlam) içinde belirlense de onları temel anlama bağlayan genel anlambilimsel ortaktır.

Söylediklerimizin daha iyi anlaşılması için AT'deki köç- (göç-) fiilinin anlamlarını inceleyelim.

1. *Bibim evinə köçürəm. (E.Babayeva, SA, 35)*
2. *Sürü dağların o mərəfinə məzə omlaqlara köçmüşdü. (İ.Efendiyev, SE-IV, 14)*
3. *Evin böyük qızı ər evinə köçdü. (AT)*
4. *Həç kəsin anası qiyamətəcən yanında qalmır, qocalır, nəhayət bir gün dünyadan köçür. (AT)*

Dikkat edilirse köç- fiilinin temel anlamı, yaşadığı yeri değiştirmek, taşınmak olarak birinci cümlede verilmiştir. Sonraki cümlelerde ise fiil, ortam, iklim, yiyecek vs.ile ilgili olarak yer değiştirmek (2); gelin gitmek, başka yerde yaşamak (3); dünyasını değiştirmek (4) anlamlarında kullanılmıştır. Üçüncü cümle hariç olmak üzere diğer cümlelerde köç- sözlükbiriminin anlambilimselindeki ortak anlambilimsel *taşınma*ktır. Fiilin ayırıcı anlambilimseli ise üçüncü cümledeki *evlenme*ktir.

Görüldüğü gibi kelimenin temel anlamı sonraki bütün anlamları için çok önemlidir.

Araştırmamıza dayanarak, hem AT hem TT'deki basit fiillerin temel anlamlarının genelde aynı olduğu söylenebilir. Fakat bazen bir lehçedeki temel anlam, diğerinde yan anlam olarak karşımıza çıkar.

Kelimenin temel anlamını belirlemek her zaman kolay olmayabilir. Meselâ, çal- fiilinin temel anlamı hangisidir?

Çal- fiilinin temel anlamı AT'de bir müzik aletini kullanmaktır. TT'de fiil, hem bu anlamda hem de hırsızlık yapmak anlamında karşımıza çıkar. ET'de ise fiilin temel anlamı yumrukla yere düşürmektir. Bugün AT'deki temel anlam Türkçede XIII. yy.'a ait Tefsir'de (356) görülmektedir.⁴¹

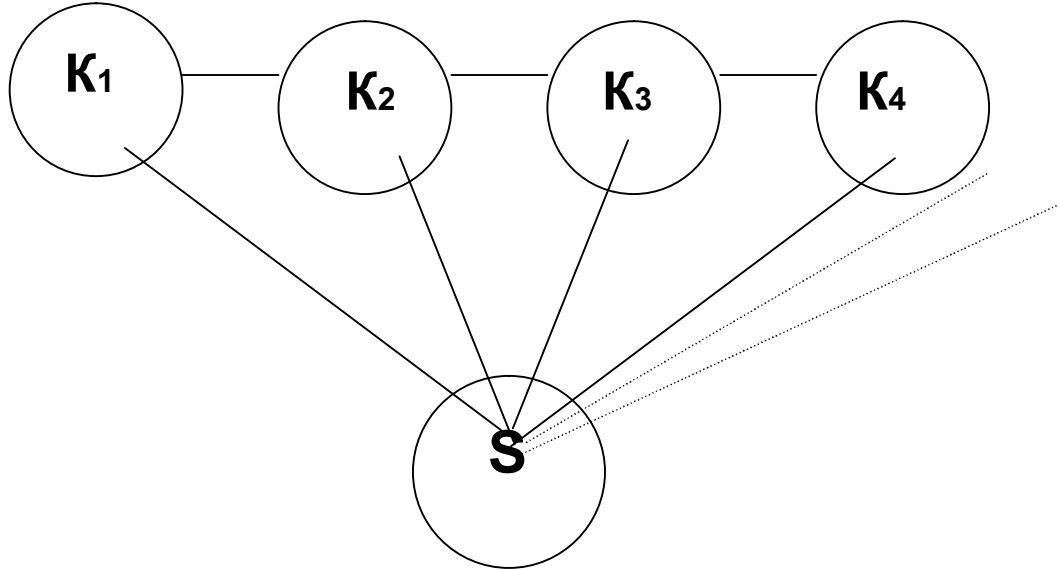
Ayrıca kaşı- fiilinin AT'de temel anlamı nedir? Vücudun kaşınan herhangi bir bölümünü tırmak veya sert bir şeyle sürtmek mi, yoksa taşı veya tahtayı kazımak mı?

Ör.

Hüseynağa düz və əmli burnunu qaşdı. (M.İbrahimov, ADİL, I.C., 458)

Taxmanın üsmündəki boyanı qaşdılar. (AT)

Yan ve Mecaz Anlam: Çok anlamlı kelimelerde temel anlama bağlı yeni anlamlar gelişir. Anlambirimcik demetini oluşturan anlambirimciklerden biri ayırıcı anlambirimcik olur. Bu ayırıcı anlambirimcik, sözlükbirimin anlambirimcik demetlerinin birden fazla olmasını sağlar. Bu şekilde kelimenin yan ve mecaz anlamları oluşur. Fakat anlambirimciklerden birkaçının bütün anlambirimcik demetlerinde tekrarlanması onları sözlükbirimde birleştirir. Yani, temel anlamla yan ve mecaz anlam ve bunların her biri arasında anlam ilişkisi vardır. D.Aksan bu ilişkiyi şöyle şemalaştırır:⁴²

Bu şemada temel anlam (S), yan anlamlar ise (K) ile gösterilmiştir. Şemaya göre say- fiilinin yan anlamlarının temel anlamla ve birbiriyle olan ilişkisini inceleyelim:

⁴¹ Bk. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira, XII.-XIII. vv.*, Moskva 1969

⁴² Bk. D.Aksan, *Ana Hamlarıyla Dil*, TDK yay., Ankara 1995, s.183

Say- fiilinin temel anlamı herhangi bir şeyin sayısını bulmak için birer birer gözden geçirmektir (S). Fiilin yan anlamlarından biri, sayıları arka arkaya söylemektir(K1). K1'in anlambirimciği S ile aynıdır. Say- fiilinin K2 olarak alacağımız yan anlamı *Geçen gün verdiğimi saymıyor musun?* cümlesinde görülen hesaba katmak, dikkate almak, yine S ve K1'deki ortak anlambirimcikle ilgilidir. K3 olarak, saygı göstermek, hürmet etmek anlamını alabiliriz. K3'te ayırıcı anlambirimcik vardır. Bu ayırıcı anlambirimcikten yeni anlamlar doğar. K3 S'in mecaz anlamıdır. Say- fiilinin önem vermek, önemsemek anlamını taşıyan K4 K3'ten doğar.

Kelimelerin yeni anlamlar kazanmasının farklı sebepleri vardır. Bu sebeplerden biri doğadaki varlıkların özelliklerinin insanlara, insanların birçok özelliklerinin de doğaya aktarılmasıdır. Kelimeler, kullanım alanlarını artırdıkça yeni anlamlar kazanarak çok anlamlı duruma gelir.

Çok anlamlılık dilin temel özelliklerindedir. Yeni anlamlar, insanoğlunun kavramları daha etkili, daha somut, daha kolay şekilde anlatmak için aralarında şekil, işlev, amaç ilişkisi ve yakınlığı bulunan başka kavram ve anlayışlara dayanarak açıklama yoluna gitmesinden doğar. İnsan soyut kavramlara yeni somut anlamlar ekler veya somut kavramları soyutlaştırır. Aynı zamanda somut kavramlara yeni somut anlamlar eklediği gibi soyut kavramlara da yeni soyut anlamlar ekler.İnsanın bütün bu faaliyeti sonucu kelimeler yan ve mecaz anlamlar kazanır.

Kelimelerin yeni anlamlar kazanması benzetme (teşbih), deyim aktarması, kişileştirme, ad aktarması (mecaz-ı mürsel) gibi edebî sanat çeşitlerini ortaya çıkarmıştır.

I.2. METİN ve ANLAM İLİŞKİSİ

XIX.yy.'dan itibaren dil biliminde metin anlamı önem kazanır ve *contextual meaning* terimi de kullanılmaya başlanır.

Metin, bir kelimenin birlikte kullanıldığı öteki kelimelerle oluşturduğu ve kelimenin anlamını aydınlatan, açıklayan bir bütündür. Metin, Türkiye'deki anlam bilimciler tarafından *bağlam*, *kapsam*, *kontekst* gibi terimlerle karşılanmaktadır.

Kelimenin anlamının kesinleşmesi için birlikte kullanıldığı diğer dil birimlerinin yanı sıra, içinde geçtiği konu da önemlidir. Bunların hepsi metin olarak kabul edilir.

Kelimenin temel anlamı dışındaki anlamları metin içinde belirlenir. Çok anlamlı kelimenin anlamı her defasında metin içinde anlaşılır ve hangi anlamda kullanıldığı metinde kesinleşir.

Metin, kelimeye çok anlamlılık kazandırmaz, kelimenin kendi iç yapısı çok anlamlılığı türetir ve kelime çok anlamlılığını metinde ortaya koyar. J.Vandriyes bu konuda şöyle der: “Kelime, kendi iç durumuna bağlı olarak farklı anlamlarda kullanılmak yeteneğine sahiptir ve bu anlamları bünyesinde biriktirerek, farklı kelime gruplarında yeni anlamlar kazanır. Kelime, metin dışında başka kelimelerle ilişkisi olmadan ancak tek anlamlıdır ve temel anlamıyla kabul edilir.”⁴³

Kelimeler, çok anlamlı olsa da metinde sadece bu anlamlardan birinde kullanılır ve hangi anlamda kullanıldığı kesinleşir. Bu yüzden metin kelimenin çok anlamlılığını yok eder ve her defasında kelimenin sadece bir anlamını yansıtır. Metin her zaman kelimeye belirli bir yön verir ve onu insan zihninde çok anlamlılıktan uzaklaştırır. Yani kelimenin hangi anlamda kullanıldığı metin veya konuşma sırasında belli olur ve o sadece yansıttığı kavramlardan biriyle zihnimizde canlanır. Bu sebepten dil bilimciler metnin kelimenin çok anlamlılığını yok ettiğini söylerler.

Anlattıklarımızı koy- fiilinin kullanımlarıyla pekiştirelim. Fiilin TT'deki anlamlarına bakalım;

1. *Kimapları masanın üsmüne koydu.*
2. *İçeri kimseyi koymuyorlar.*
3. *Yemeğe muz koymayı unuttum.*
4. *Bu söz ona çok koydu.*
5. *Bu işe kimi koyacağız.*

Koy- fiili, birinci cümlede temel anlamıyla bir nesneyi belli bir yere yerleştirmek anlamında, sonraki cümlelerde bırakmak (2), katmak (3), etkilemek (4), iş vermek, yerleştirmek (5) gibi yan ve mecaz anlamlarda kullanılmıştır.

Qoy- fiilinin AT'deki anlamlarına bakalım;

⁴³ Bk. Verdiyeva, Ağayev, Adilov, *age.*, s.85'den naklen, J.Vandriyes, *Yazık*, Moskva 1937, s.171

1. *Yaylığı cibinə qoydu.*
2. *Pullarını əmanət kassasına qoyub. (ADİL, I.C., 537)*
3. *Dənizdə buruq qoymağın çəminliyini yoldaşlar yaxşı bilirlər. (ADİL, I.C., 537)*
4. *Bacısını oxumağa qoymaq isməmirdi.*
5. *Bu günün işini sabaha qoyma. (A,48)*

Qoy- fiili, birinci cümlede TT'deki gibi temel anlamıyla bir nesneyi bir yere yerleştirmek, diğerlerinde emanet etmek (2), inşa etmek (3), izin vermek (4), bırakmak (5) anlamlarında kullanılmıştır.

Yukarıdaki örneklere de görüldüğü gibi çok anlamlı kelimenin bütün temel ve yan anlamlarının sadece metinde ortaya çıkar.

Türkçede çok zengin ve renkli bir anlam yapısına sahip fiillerin çoğu çok anlamlıdır. Dolayısıyla onun hangi kavramı yansıttığı, hangi anlamda kullanıldığı metin içinde anlaşıldığından metin, kelimenin soyutluğunu yok ederek anlamı somutlaştırır ve kelime sadece bir tek anlamıyla metinde kullanıldığından metin kelimenin çok anlamlılığını ortadan kaldırır. Diğer taraftan, metin fiilin birçok gizli anlamlarını ortaya çıkarır. Yani, yan anlamların dilde yaygınlaşması metin aracılığıyla gerçekleşir.

II. BÖLÜM

TÜRKÇEDE FİİL

Türkçenin kelime hazinesinin büyük bir bölümünü fiiller oluşturur. Bugüne kadar fiilin birçok tanımı yapılmıştır.

M.Ergin, fiiller hareketleri karşılayan kelimelerdir, der ve hareketin de nesnelere zaman ve mekân içindeki her türlü oluş ve yapılarının veya olmayış ve yapmayışlarının karşılığı olduğunu söyler.⁴⁴

N.Hacıeminoğlu, fiilleri “hareket, oluş ve tavır bildiren kelimeler”⁴⁵ olarak tanımlar.

H.Mirzeyev, “Fe’ller insanların iş, hâl ve hareket mefhumlarını ifade etmek telebini ödemeye hizmet eder.” der ve şöyle devam eder: “Erebce fe’l termini altında hareketi, işi, hâl ve veziiyeti bildiren sözleri başa düşmeliyiz.”⁴⁶

M.N.Özön ve K.Demiray, fiil için “Zaman ve şahıs belirterek hâl ve eylem anlatan kelimeye fiil denir.”⁴⁷ tanımını yaparlar.

T.Banguoğlu'na göre, bir kılış, bir durum veya oluşu, toplu bir deyimle, olup biteni anlatan kelime fiildir.⁴⁸

Z.Korkmaz, fiillerin karşıladıkları hareketler ile zaman ve mekân kapsamı içinde, somut ve soyut nesne ve kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve durumları bildiren kelimeler olduğunu söyler.⁴⁹

Dikkat edilirse, fiil hakkında yapılan tanımlarda ortak husus fiilin iş, oluş, hareket ve durum anlatmasıdır.

⁴⁴ M.Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1984, s.217

⁴⁵ N.Hacıeminoğlu, *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*, İstanbul 1984, s.9

⁴⁶ H.Mirzeyev, *Azerbaycan Dilinde Fe’l*, Maarif, Bakı 1986, s.14

⁴⁷ M.N. Özön, K. Demiray, *Araştırmalı Dilbilgisi*, İstanbul 1984, s. 60

⁴⁸ Bk. T.Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, İstanbul 1990, s. 408

Fiiller birçok özellikleri bakımından diğer kelime çeşitlerinden ayrılır. Fiillerde eş anlamlılık, eş adlılık ve zıt anlamlılık gibi anlam olaylarının ortaya çıkması, diğer kelime çeşitlerinden farklıdır. İsim, sıfat gibi kelime çeşitlerinde bu anlam olayları yabancı kelime alma yoluyla ortaya çıkabilir. Fiillerde ise bu olaylar dilin kendi imkanlarıyla, kendi içinde, çoğu zaman da çok anlamlılık sonucu gerçekleşir.

Fiilleri diğer kelime çeşitlerinden ayıran özelliklerden biri de fiillerin çoğunun çok anlamlı olmasıdır. Aynı ses yapısında birden çok anlamın bulunması, Türkçede özellikle, basit fiillerin oluşma tarihinin çok eski olduğunu gösterir. Çünkü her bir yeni anlamın ortaya çıkması için uzun yıllar gerekebilir. Bir ses birleşimine şeklini değiştirmeden, birçok anlam sığdırmak mümkündür.

Fiiller şekil bilgisinin büyük bir bölümünü oluşturur. Fiillerin dil bilgisi özellikleri geniş bir yelpazeye sahiptir. Fiile ait dil bilgisi özelliklerinin her birinin kendi yeri, sırası vardır. Bu sıra hemen hemen hiç bozulmaz. Bu durum şöyle özetlenebilir:

Geçişlilik \ geçişsizlik + çatı + olumluluk \ olumsuzluk + kip (zaman) + şahıs + sayı (meklik, çokluk)

Bu özelliklerin çoğu fiile özgüdür. İsme ait hâl, iyelik, aitlik ve sayı gibi özelliklerin diğer kelime çeşitlerinde (sıfat, zamir) de görülmesine rağmen, geçişlilik\ geçişsizlik, çatı, olumluluk / olumsuzluk ve kip, zaman gibi özellikler yalnız fiilde vardır.

Basit fiiller, dilimizin milli özgünlüğünü, eski özelliklerini en iyi şekilde koruyarak günümüze kadar getirmiştir.

Türkçede yabancı dillerden geçen birçok isim olmasına rağmen, basit fiillerin Türkçe kökenli olması yabancı Türkologların da dikkatini çekmiştir.⁵⁰

Fiillerin bütün bu anlattığımız özelliklerini Azerbaycanlı şair B. Vahabzade çok güzel bir şekilde "Fe'l" adlı şiirinde ifade eder. Bu şiirin burada verilmesinin uygun olacağı görüşündeyiz.

⁴⁹ Bk. Korkmaz, *age.*, s.527

“Fe’l”

Çox sevirəm fe’lləri	Dilində.
“gəldi”, “getdi”,	İsim, sifət döyüşlərdə
“aldı”, “çaldı”,	Çox zaman kərxır.
“endi”, “ucaldı”...	Fe’llərsə döyüşlərdən
Fe’l - hərəkət	Həmişə
Fe’l - sürət	Qalib çıxır
Canlıdır, diridir.	Çox sevirəm igid kimi
Fe’l - insan əməlidir.	Döyüşən
Fe’l - həmişə döyüşdə	Kəliməni mən
Həmişə at belində	Sözü mən
Öz dostu var,	Fe’l olmaq istəyirəm
Düşməni var	Düzü mən!

II.1. BASİT FİİL

Basit fiil, herhangi bir yapım eki almamış kök durumundaki fiildir. Deny basit fiili şöyle tanımlar: "Basit fiil malûm fiil, ne mutavaat, ne müşareket, ne sebepçi müteaddi, ne mehcül, ne menfi, ne menfi iktidar olmayan her fiildir, bu fiil türetme eklerinin hiçbirinin kendinde bulunmaması ve emir siygasının müfret kök ile aynı şekilde olmasıyla ayırt edilir; buna aslî demek daha iyidir, çünkü hakikaten bunun tabanı aslîdir."⁵¹

Gencan'a göre basit fiil yalın, başka bir sözcükten türememiş, birleşmemiş fiildir.⁵²

Basit fiiller için “eylemin sadece kökle bildirildiği fiiller”⁵³ tanımı yapıldığı gibi, basit fiil “bir tek aslî maddesi bulunan, o da kökten ibaret olan fiiller”⁵⁴ olarak da tanımlanmıştır.

Korkmaz, basit fiili kendi içinde daha basit anlamlı ögelere ayırlamayan kök fiiller olarak gösterir.⁵⁵

⁵⁰ Bk. J.Deny, *Türk Dili Grameri* (çev.Ali Ulvi Elöve), İstanbul 1941, s.341

⁵¹ Bk. Deny, *age.*, s. 357

⁵² Bk.T.N.Gencan, *Dilbilgisi*, İstanbul 1966, s.202

⁵³ K.Demiray,*Dil Bilgisi*,Ankara 1950, s.25

⁵⁴ M.K.Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara 1964,s.280

Türkolojide, Türkçe köklerin başlangıçta tek heceli veya iki heceli olduğu konusunda iki farklı görüş vardır.

P.M.Melioranskiy'e göre, Türkçedeki fiil kökleri tek hecelidir. O, İbnü Mühenna'nın *Kimab-ı Tercüman-ı Farsî ve Türkî* adlı eserinden bahsederken, Türkçedeki fiil köklerinin genişliğine, yani ilave kapalı seslisi olan fiil köklerine dikkat çeker ve şöyle der: "Bazı Türk fiil köklerinden, özellikle kapalı seslilerden birinin eklenmesiyle "geniş" kökler ortaya çıkıyor ve bunların köke kattıkları anlam ise çoğu zaman kökteki anlamın güçlendirilmesinden başka bir şey değildir."⁵⁶ Melioranskiy'e göre *sür-*, *bür-* kökleri tek heceli, *sürü-* ve *bürü-* ise iki hecelidir ve tek hecelilerden genişleme yoluyla ortaya çıkmıştır.⁵⁷

G.İ.Ramstedt ise Türkçedeki çoğu fiil kökünün iki heceli olduğu görüşündedir. Yani, çoğu fiil kökünün iki heceliliğinin daha eski olduğu tek heceliliğin ise sonraki dönemlerde, kök sonundaki seslinin eke katılmasıyla ya da düşmesiyle ortaya çıktığı tezini savunur.⁵⁸

N.K.Dimitriyev de Kumuk Türkçesinin cümle bilgisi konusunda yazdığı bir makalede, Türkçedeki köklerin ilk şekillerinin iki heceli olduğu görüşüne katılmaktadır.⁵⁹ A.N.Kononov, V.V.Reşetov, A.A.Palmbah gibi Türkologlar Türkçedeki fiil köklerinin tek heceli olduğu görüşünü savunur.⁶⁰

E.V.Sevortyan, Türk lehçelerinden verdiği örneklerle Türkçedeki fiil köklerinin başlangıçta tek heceli olduğunu ve genişletilmiş köklerin türeme olduğunu kanıtlamaya çalışır. "Geniş kökler G.Ramstedt'in söylediği gibi eski değil, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır."⁶¹

B.Atalay da G.Ramstedt'in görüşüne katılmaz, Türkçede kelimelerin başlangıçta tek heceli olduğu düşüncesini kabul eder.⁶² Türkiye'de fiil konusunda değerli eserler veren N.Hacıeminoğlu kök fiiller bölümünde, "kök fiiller ilk Türkçeden beri bütün lehçe ve şivelerde

⁵⁵ Bk. Korkmaz, *age.*, s.528

⁵⁶ Bk.R.Rüstemoḡ, *Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinde Fe'l*, Bakı 1965, s.19'dan naklen P.M.Melioranskiy, *Arab Filolog o Turemskom Yazıke*, Sankt Peterburg 1900, s.LXII

⁵⁷ Bk. Rüstemoḡ, *age.*, s. 20

⁵⁸ Bk. Rüstemoḡ, *age.*, s. 20

⁵⁹ Bk. Rüstemoḡ, *age.*, s.20'den naklen N.Dimitriyev, "Oçeriki po Kumıkskomy Sintaksisu", M-L 1935, s.60

⁶⁰ Bk. Rüstemoḡ, *age.*, s. 20

⁶¹ E.V.Sevortyan, *AGAY*, Moskva 1962, s.438

⁶² Bk. B. Atalay, *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, İstanbul 1942, s.6

bir hareket, durum veya oluş bildiren ve tek heceden ibaret asıl fiillerdir, herhangi bir kökten türemeyen, bünyelerinde bir ek bulunmayan, Türkçeye fiil olarak doğmuş sözlerdir"⁶³ der.

G. Bağırov ise "Bir fiilin ses yapısı ne kadar basit ve tek heceliyse, o fiil hem şekil hem de anlam bakımından ilk, çıkış şekline o kadar yakındır."⁶⁴ der.

A.B.Ercilasun, KB üzerine yaptığı fiil incelemesinde "Eski metinler, modern şive ve ağızlar incelendiğinde tek heceli birçok kelimenin dahi türemiş olduğu görülmektedir."⁶⁵ der ve Türkçedeki fiillerin tek heceli olduğu görüşüne katılarak şöyle devam eder: "Basit fiil olduğu şüpheye yer bırakmayacak şekilde kabul edilebilecek fiiller, ancak tek ünlüden ve bir ünsüzle bir ünlüden meydana gelmiş olan fiillerdir."⁶⁶

Hacıeminoğlu, bugün basit fiil (*bak-*, *gör-*, *giy-*, *mam-*) gibi kabul edilen çoğu fiilin türemiş şekiller olduğunu göstermiştir.⁶⁷

Bugün hem TT'de hem AT'de basit fiil görünümünde olan pek çok tek heceli ve iki heceli fiilin, aslında türemiş olduğu söylenebilir.

Çalışmamızda incelenecek olan fiiller arasında birer çatı ekiyle genişletilmiş oldukları hâlde TT ve AT'de kök şekilleri kullanımdan düştüğü için, basit fiil sayılan birtakım donmuş fiiller de vardır. Zaman zaman, aslında türemiş olan bu fiillerin etimolojik tahlillerini vermeye çalışacağız. Köken olarak türemiş veya birleşik olan fiilleri tezimize dahil etmekteki amacımız bunların anlam özelliklerini ve geçirdikleri etimolojik değişimleri incelemektir.

II.2. KELİME HAZİNESİNİN SINIFLANDIRILMASINDA FİLLER

Türkçe çok zengin ve renkli bir kelime hazinesine sahiptir. Kelime hazinesindeki kelimeler bizim düşüncemiz dışında farklı gruplar oluştururlar. Bu grupların her biri genel bir anlamı ifade eder.

Kelime hazinesindeki kelimelerin belirli sınıflara ayrılarak oluşturduğu bu gruplara dil bilgisinde kelime çeşitleri veya sözcük türleri denir. Her bir kelime çeşidi genel bir anlam

⁶³ Bk. Hacıeminoğlu, *age.*, s.15

⁶⁴ G. Bağırov, *Azerbaycan Dilinde Fe'llerin Leksik- Semantik İnkişafı*, Bakı 1971, s. 35

⁶⁵ A.B.Ercilasun, *Kumadgu Bilig Grameri (Fiil)*, Gazi Ün, yay., Ankara 1984, s.11

⁶⁶ Bk. Ercilasun, *age.*, s.11

ifade ettiği için bu aynı zamanda tematik bir sınıflandırmadır. Kelime çeşitlerinin içinde anlam bakımından birbirine yakın kelimelerin oluşturduğu gruplar ise anlamsal sınıflandırmaya girer. Bu sınıflandırmanın doğru yapılabilmesi için tematik ve anlamsal terimlerinin farkı iyi belirlenmelidir.

Kelime hazinesini incelemenin ilk aşaması onu tematik gruplara ayırmakla başlar. Kelimeler konularına göre gruplandırıldığından tematik gruplar daha geniştir. Meselâ, *baş*, *ayak*, *el*, *parmak*, *göz* vs. Kelimelerin anlamı birbirinden farklıdır. Fakat, bu isimlerin hepsi insan organının birer ögesini anlattığı için aynı tematik grupta yer alır. Tematik gruplar içerisinde daha küçük, fakat birbiriyle sıkı birleşmiş anlamsal gruplar vardır. Tematik grupta kelimeler arasında anlam ilişkisinin olup olmaması önemli değildir. Meselâ, *gim-*, *gel-*, *omur-*, *kalk-*, *gir-*, *çık-* gibi fiiller farklı anlamsal gruplarda olmalarına rağmen, aynı tematik grupta birleşirler. Kelimelerin anlamsal sınıflandırmasında tematik gruplardan yola çıkılır.

Kelimelerin tematik gruplara ayrılması bilginler tarafından daha XI.-XII. yy.'da uygulanmaya başlanmıştır. Meselâ, *Ez-Zemahşeri*, *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı lügatinde kelimeleri tematik gruplara göre vermiştir.⁶⁸

M.M. Pokrovskiy de kelimelerin anlattıkları alanlara göre sınıflandırılmasının gerekliliğinden bahsederek, araştırmalarında tematik gruplara yer vermiştir.⁶⁹

Fiillerin anlamsal sınıflandırması dil özelliklerine dayanır. Bir anlamsal grubu oluşturan kelimelerde ortak bir anlambirimcik vardır. Gruba ait kelimeler bu ortak anlambirimcikte birleşir. Anlamsal grubun özeğini oluşturan ortak anlambirimcik gruptaki kelimelerde sürekli tekrarlanır. Anlamsal grubun alt gruplarındaki kelimeler ortak anlambirimcikte birleşir. Bu anlambirimcik birkaç fiilde aynı olabilir. Meselâ, AT'de *de-*, *danış-*, *söyle-*; TT'de *de-*, *konuş-*, *söyle-* fiillerinde ortak bir "konuşmak" anlamı vardır.

Türkolojide kelime hazinesinin sınıflandırması tarihi ise o kadar da eski değildir. Türkçe kelimelerin anlam yapısı bir bütün olarak ilk kez 1961'de Rus Türkologlar tarafından

⁶⁷ Bk. Hacıeminoğlu, *age.*, s. 15

⁶⁸ Bk. N.Yüce, *Ez-Zamahşari-El- Hvârizmi, Mukaddimetü'l-Edeb (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks)*, TDK yay., Ankara 1993, s.7

⁶⁹ Bk. Guliyev, *age.*, s.15'ten naklen, M.M.Pokrovskiy, *Semasiologičeskiye İssledovaniya v Oblasmi Drevnih Yazıkov*, Moskva 1896, s.123

hazırlanan *İsmoriçeskoje Razivimiye Leksiki v Tyurkskih Yazıkov* adlı eserde incelenmiştir. Bu kitapta isimler ve sıfatlar dışında fiiller de hareket ve duyu fiilleri olarak iki grupta yer almaktadır. Hareket fiilleri kendi içinde özel anlamlı ve genel anlamlı olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Genel anlamlı fiiller grubuna zıt anlamlı ve hareketin yönünü gösteren dört çift fiil dahil edilmiştir. Hareketin usulünü, hızını ve hareketteki engeli ortadan kaldırmayı anlatan fiiller ise özel anlamlı fiiller grubunda yer almıştır.⁷⁰

Bu çalışmadan sonra fiillerin anlamsal sınıflandırması konusunda Türkolojide birçok bilimsel sınıflandırmalar görülmektedir. Bunlardan V.F.Veşilova Türkçedeki hareket fiillerini incelediği çalışmada fiilleri şu anlamsal gruplara ayırmıştır:

1. Hareket fiilleri; bu fiiller öznenin yer değiştirmesini anlatır.
2. İş fiilleri; öznenin dış dünyaya etkisini anlatır.
3. Hayat sürecini anlatan fiiller; bu gruba beslenme, görme, konuşma, işitme, duyu, düşünce fiilleri aittir.
4. Doğa olaylarını anlatan fiiller.⁷¹

H.Dizdaroğlu, fiillerin bir kısmının eylem, bir kısmının durum, bir kısmının ise oluş bildirdiğini söyler ve fiillerin bu şekilde sınıflandırılmasının, aynı fiilin farklı gruplarda yer alabilmesi gerekçesiyle, kesin bir sınıflandırma olmadığından bahseder.⁷²

Türkçedeki fiilleri yapıları bakımından inceleyen N.Hacıeminoğlu fiilleri dört başlıkta vermiştir:

1. Hareket fiilleri; *yürü-*
2. İş fiilleri; *öğrem-, pişir-*
3. Oluş fiilleri; *büyü-, sarar-*
4. Tavır fiilleri; *beğen-*⁷³

T.Banguoğlu Türkçedeki fiilleri ifade ettikleri olup bitenin niteliğine göre üç grupta değerlendirir:

⁷⁰ Bk. Guliyev, *age.*, s.15

⁷¹ Bk.V.F.Veşilova, *Glagolı Dvijeniya v Turemskom Yazıkıe İss. Po Sravnimelnoy Grammatike Tyurkskih Yazıkov, Leksika*, Moskva 1962,s.101-114

⁷² Bk. H.Dizdaroğlu, *Türkçede Fiiller*, TDK yay., Ankara 1963, s.5

⁷³ Bk.Hacıeminoğlu, *age.*, s.13

1. Kılış fiilleri; *ol-, maş-, kaz-*
2. Durum fiilleri ; *yam-, sus-, bekle-*
3. Oluş fiilleri ; *doy-, uza-, karar-*⁷⁴

Anlamlarına göre ise Banguoğlu fiilleri geçişli, geçişsiz ve orta grup (hem geçişli hem geçişsiz olanlar) olarak üçe ayırır.⁷⁵ Banguoğlu'nun anlamsal sınıflandırması daha çok dil bilgisi özelliklerini yansıtmaktadır.

Korkmaz, fiilleri içeriklerine göre üç gruba ayırır:

1. Oluş bildiren fiiller: *ak-, art-, belir-, coş-, benze-, büyü- vb.*
2. Bir kılış veya kılınış bildiren fiiller: *as-, boya-, ek-, giy-, oku-, vur-, yaz- vb.*
3. Durum ve Tasvir bildiren fiiller: *az-, bat-, bez-, kan-, sevin-, sus-, uyu-, yat- vb.*⁷⁶

Korkmaz'ın fiilleri içeriklerine göre sınıflandırırken kılış veya kılınış bildiren fiiller başlığı altında iş ve hareket fiillerini birlikte verdiği, hatta düşünme sürecini anlatan fiilleri de bu gruba aldığı görülmektedir. Durum ve tasvir bildiren fiiller içine ise hem durum hem psikolojik ilişki ve olayları anlatan fiiller alınmıştır.

Korkmaz, anlamlarına göre ise fiilleri esas ve yardımcı fiiller olmak üzere ikiye ayırmıştır. Anlamlarına göre sınıflandırmada temel ölçü olarak fiillerin tek başlarına birer anlam taşıma özelliği esas alınmıştır.⁷⁷

Türkiye Türkçesi üzerine yapılan bu dört sınıflamadan Veşilova'nın yaptığı sınıflamanın daha ayrıntılı olduğu anlaşılır. Hacıeminoğlu ve Banguoğlu'nun sınıflaması dildeki bütün fiilleri kapsamadığı gibi çok geneldir.

Kazak dilbilimci B.B.Kulmagambetova günümüz Kazak Türkçesindeki fiilleri şu anlam gruplarında inceler:

1. İnsanın işini ve hareketini anlatan fiiller,
2. İnsanın düşünce ve hislerini anlatan fiiller,
3. İnsanın heyecanını anlatan fiiller,
4. Beslenme fiilleri ,

⁷⁴ Bk.T.Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK yay., Ankara 1986, s.408

⁷⁵ Bk. Banguoğlu, *age.*, s. 408

⁷⁶ Bk. Korkmaz, *age.*, s.530-532

⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Korkmaz, *age.*, s.533

5. İnsanın davranışlarını ve yüz çizgilerini anlatan fiiller,
6. Ses yansımaları fiiller;⁷⁸

Kelime hazinesindeki fiillerin anlamsal sınıflandırması konusunda AT üzerine bir hayli çalışma yapılmıştır. Z.Budagova AT'nin dil bilgisini incelediği eserinde fiilleri beş gruba ayırır:

1. İş fiilleri
2. Hareket fiilleri
3. Konuşma fiilleri
4. Düşünce, görme ve işitme ile ilgili fiiller
5. Durum fiilleri⁷⁹

AT'deki fiillerin eş anlamlılığından bahseden N.Memmedov ise fiilleri şu anlamsal gruplarda inceler:

1. Hareket fiilleri,
2. Konuşma fiilleri,
3. Düşünme fiilleri,
4. Görme fiilleri,
5. İşitme fiilleri,
6. Durum fiilleri⁸⁰

AT'deki fiillerin anlamsal sınıflandırması en ayrıntılı şekilde H.Guliyev tarafından yapılmıştır. Guliyev, farklı yapılardaki dillerin fiillerinin anlamsal sınıflandırmasını yaptığı çalışmada daha önce yapılan tasnifleri incelemiş, bu tasniflerin eksik yanlarını göstermiş ve fiillerin on grupta sınıflandırılmasının doğru olacağını düşünmüştür:

1. İş fiilleri,
2. Hareket fiilleri,
3. Vaziyet fiilleri,
4. Doğa olaylarını anlatan fiiller,
5. Psikolojik faaliyet anlatan fiiller,
6. Duygusal hisleri anlatan fiiller,

⁷⁸ Bk. Guliyev, *age.*, s. 24'ten naklen B.B.Kulmagambetova, *Affiksalnoye Obrazovaniye Glagolov v Sovremennom Kazakskom Yazıke/avmoreferam*, Moskva 1955, s.7

⁷⁹ Bk. *Müasir Azərbaycan Dili, II hisse*, Bakı 1980, s.197-207

⁸⁰ Bk.N.Memmedov, *Müasir Azərbaycan Dilinde Fiillerin Leksik Sinonimiyi*, Maarif, Bakı 1991, s.57

7. Duygusal ilişkileri anlatan fiiller,
8. Duygusal durumları anlatan fiiller,
9. İstek anlatan fiiller,
10. Seslenme anlatan fiiller.⁸¹

Guliyev'in tasnifinde hemen hemen her grup alt gruplara, onlar da kendi içinde alt gruplara ayrılır. Meselâ, iş fiilleri beş alt gruba, hareket fiilleri dört alt gruba, durum fiilleri iki alt gruba, psikolojik faaliyet anlatan fiiller dört alt gruba, onlar da daha yarı gruplara ayrılır. Daha kapsamlı ve ayrıntılı bir sınıflandırma olduğundan çalışmamızda Guliyev'in tasnifini temel almayı uygun gördük. Fakat bizim yapacağımız sınıflandırmanın Guliyev'in tasnifinden ayrılan bazı yönleri vardır. Meselâ, Guliyev'in tasnifinde oluş fiilleriyle durum fiilleri *vaziyem fiilleri* adı altında birlikte verilmiştir. Bu fiillerin iki farklı olguyu anlatmasına dayanarak, bunların ayrı gruplarda incelenmesi gerektiği görüşündeyiz. Guliyev'in tasnifinden farklı olarak dokunma fiilleri ayrı bir alt başlık altında verilmiştir. Ayrıca alt başlıklardan bazılarının fiillerin anlamlarına uygun verilmediğini düşünüyoruz. Guliyev'in tasnifinin çok ayrıntılı olması, hemen hemen her duyu fiili için ayrı bir başlığın kullanılması grupların karışmasına sebep olmuştur. Meselâ, duyu fiillerinin yedi ayrı başlığa, duygusal durum fiillerinin altı ayrı başlıkta, bu başlıkların da daha alt gruplarda verilmesi gibi. Buna karşılık biz duyu fiillerinin psikolojik durum anlatan fiiller içinde yer almasının daha uygun olduğu görüşündeyiz.

Türkolojide fiillerin bir tek anlamsal sınıflandırması usulünün bulunmamasının farklı sebepleri vardır. Daha önce de belirtildiği gibi her araştırmacı sınıflandırmayı bireysel dünya görüşüne, evrendeki olayları inceleme, algılama yeteneğine, genel bilgisine ve seviyesine göre yapar. Ayrıca, anlam bakımından oldukça zengin olan fiillerin karmaşık hareket sürecini sonuna kadar izlemek mümkün olmayabilir. S. Barutçu Özönder de "*Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi*" adlı konuşma metninde fiillerin anlamsal açıdan hangi prensiplere dayanarak tespit edileceğinin kesin olmadığını belirtir ve Türkiye'de yapılmış sınıflandırmalara değinerek (Hacıeminoğlu ve Banguoğlu) *Tatar Türkçesi Grameri*'ndeki 11gruplu sınıflandırmadan bahseder.⁸²

Türkçedeki bir fiilin anlamı sözlükte 30-40, bazen daha da çok madde başı olarak verilebilir. Fiilin bu çok anlamlılığı sınıflandırma sırasında bazı zorluklar çıkarabilir ve

⁸¹ Bk. G.Kuliyev, *Semanmika Glagola v Tyurkskih Yazıkah*, Elm, Bakı 1998, s.26

⁸² Bk. S. Barutçu Özönder, "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi", *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK yay., Ankara 1999, s.56-57

beraberinde birçok sorular getirir. Aynı fiil farklı anlamsal gruplarda yer alabilir. Meselâ, *dur-* fiili AT'de hem hareketsiz kalmak, uykudan kalkmak anlamında kullanılarak durum fiilleri grubunda yer alır, hem de oturduğu yerden kalkmak anlamında kullanılarak hareket fiilleri grubuna girebilir.

Yine AT'de

Smol aşdı. = Masa devrildi.

cümlesinde aş- durum fiili,

Axşama yaxın məpəni aşdıq.

cümlesinde hareket fiili olarak kullanılabilir. Ayrıca aş- durum fiiliyken geçişsiz, hareket fiiliyken geçişlidir.

Farklı anlamsal gruplarda yer aldığını gördüğümüz bu fiillerin eş adlı mı, çok anlamlı mı olduğu kolayca tespit edilmeyebilir. Meselâ, *geç-* fiili her iki lehçede de çok anlamlıdır. Sadece TS'de fiilin anlamları 36 başlık altında verilmiştir. Fiil bu anlamlarıyla farklı anlamsal gruplara girer.

Ör.

Çabucak caddeyi geçmim. (TT)

cümlesinde *geç-* fiili geçişli bir hareket fiiliyken,

Şu karpuzlar geçmiş. (TT)

derken, geçişsiz bir oluş fiili olarak, çürümə, bozulma ifade eder.

Eş adlılık çoğu zaman çok anlamlılıktan kaynaklanır. Bu iki anlam olayı arasındaki sınırı iyi belirlemek gerekir. Fakat bu sınırın nerede devreye girdiğini belirlemek her zaman kolay olmayabilir.

Bazen bir fiil kendi anlam yapısı içinde zıt anlamlılık özelliği gösterebilir. Bu noktada AT'deki *dur-* fiilinin çok ilginç bir anlam yapısı vardır.

Ör.

Tural omurduğu yerdən durub, bizə yaxınlaşdı. (AT) (kalkmak anlamında)

Qapının ağzında durub içeri girmək isməmirdi. (AT) (olduğu yerde kalmak anlamında)

Biz, fiilin anlamsal sınıflandırmasını yaparken temel anlamdan hareket ettik. Fakat bazen fiilin bir başka anlamı temel anlamdan daha çok kullanıldığı ve çok işlek olduğu için farklı anlamsal grupta yer alan yan ve mecaz anlamlarını ait oldukları gruplarda göstermeyi uygun bulduk. Meselâ, *coş-* fiili hem doğa olayını anlatan fiiller, hem de duyu fiilleri arasında yer alabilir.

Basit fiilleri yaptığımız sınıflamaya uygun bir şekilde yerleştirirken iki lehçe arasındaki ses bilgisi farklılığını da göstermeye çalıştık. Bu fiillerin iki lehçe arasındaki anlam farklılığı örnekleriyle sonraki bölümde inceleneceğinden burada fiiller sadece liste şeklinde yer aldıkları gruplarda gösterilecektir.

Bütün bu anlatılanlara dayanarak basit fiillerin anlamsal sınıflandırmasının şu şekilde yapılmasının daha doğru olacağı görüşündeyiz.

II.3. BASİT FİİLLERİN ANLAMSAL SINIFLANDIRMASI

1. İş Fiilleri

- a. Yapma anlatan iş fiilleri,
- b. Yıkma anlatan iş fiilleri,
- c. Belirli bir durum değişimi anlatan iş fiilleri,
- ç. Yer değişimi anlatan iş fiilleri,
- d. Yeme içme sürecini anlatan iş fiilleri,

2. Hareket Fiilleri

- a. Hareketin usulünü anlatan fiiller,
- b. Hareketin yönünü anlatan fiiller,
- c. Hareketin hem yönünü, hem usulünü anlatan fiiller,
- ç. Belirsiz hareket fiilleri,

3. Oluş Fiilleri

4. Durum Fiilleri

5. Doğa Olaylarını Anlatan Fiiller

6. Psikolojiyle İlgili Olayları Anlatan Fiiller

- a. Konuşma fiilleri,
- b. Duyularla anlaşılan fiiller,

- Duyu fiilleri,
- Görme fiilleri,
- İşitme fiilleri,
- Tatma fiilleri,
- Koklama fiilleri,
- Dokunma fiilleri,

c. Düşünme fiilleri,

ç. Anlama fiilleri,

d. Hafıza fiilleri,

7. İstek Fiilleri

8. Duygusal Olayları Anlatan Fiiller

9. Duygusal İlişkileri Anlatan Fiiller

10. Ses Yansımaları Fiiller

II.4. BASİT FİİLLERİN ANLAMSAL SINIFLANDIRMAYA GÖRE DAĞILIMI

Bu sınıflandırma içinde basit fiillerin dağılımı şöyledir:

II.4.1. İŞ FİİLLERİ

Bu gruptaki fiiller 5 alt gruba ayrılır.

II.4.1.1. Yapma Anlatan İş Fiilleri:

ara-(TT, AT), аxtar-(AT)

becer-(TT), bacar-(AT)

bele- (TT), bələ- (AT)

bul-(TT), tap-(AT)

büz-(TT, AT)
bük-(TT, AT)
çal- (TT, AT)
çalış- (TT, AT)
çalka-(TT), çalxa-(AT)

çırp- (TT, AT)
dene- (TT)
dik-(TT,AT), tik-(AT)
dire-(TT), dirə- (AT)
diz-(TT), düz-(AT)
doku- (TT), toxu-(AT)
ek-(TT), ək-(AT)
et-(TT, AT)
eş-(TT, AT)
qala- (AT)
göm- (TT, AT)
güt- (TT), güd- (AT)
kazan- (TT), qazan- (AT)
qayır-(AT)
kat- (TT), qat- (AT)
koru- (TT), qoru- (AT)
kur-(TT), qur-(AT)
ör-(TT), hör-(AT)
pus- (TT, AT)
sal-(TT, AT)
sar-(TT), sarı-(AT)
sat- (TT, AT)
sıva- (TT), suva- (AT)
tak-(TT), tax-(AT)
tut-(TT, AT)
yap-(TT, AT)
yarış- (TT, AT)
yaz-(TT, AT)
yiğ- (TT, AT)

II.4.1.2. Yıkma Anlatan İş Fiilleri

as-(TT, AT)

ayır-(TT, AT)

biç-(TT, AT)

boğ-(TT, AT)

boz-(TT), poz-(AT)

böl-(TT, AT)

çap-(AT)

çert-(AT) "*bıçak ucu ile kesmek*"

çiz-(TT), cız-(AT) "*sürterek yazma, kazma, kazıyarak çizmeyi anlamır.*"

çirt-(TT, AT)

cır-, yırt-(TT,AT)

del-(TT),deş-(AT)

der-(TT), dər-(AT)

doğra-(TT, AT)

ez-(TT), əz-(AT)

qırx-(AT)

kazı-(TT), qazı-(AT)

kes-(TT), kəs-(AT)

kır-(TT), qır-(AT)

ov-(AT)

soy-(TT, AT)

sil-(TT, AT)

sık-(TT), sıx-(AT)

sın-(AT)

sök-(TT, AT)

yak-(TT)

yar-(AT)

yık-(TT), yıx-(AT)

yırt-(TT), cır-(AT)

II.4.1.3. Belirli Bir Durum Değişimi Anlatan İş Fiilleri

aç-(TT, AT)

beze-(TT), bəzə-(AT)

boya-(TT, AT)

bula-(TT, AT)
çim-(TT, AT)
değiş- (TT), dəyiş- (AT)
giy-(TT), gey-(AT)
көт-(TT), көт-(AT)
tara- (TT), dara- (AT)
üt-(TT, AT)
yama-(TT, AT)
yık-(TT), yu-(AT)
yoğur- (TT, AT)
yon-(TT), yon-(AT)

II.4.1.4 Yer Değişimi Anlatan İş Fiilleri

актар- (TT)
al- (TT)
at-(TT, AT)
çek-(TT), çək-(AT)
çevir- (TT, AT)
dök-(TT), төк-(AT)
getir-(TT), gətir-(AT)
götür-(TT, AT), apar-(AT)
it-(TT), itələ-(AT)
sür- (TT, AT)
sürü-(AT)
dart-(AT)
taşı-(TT), daşı-(AT)
tulla-(AT)

II.4.1.5. Yeme İçme Sürecini Anlatan İş Fiilleri

çğne-(TT), çeynə-(AT)
em-(TT), əm-(AT)
iç-(TT, AT)
sor-(TT, AT)
sömür- (TT, AT)
yala-(TT, AT)

ye-(TT, AT)
yut-(TT), ud-(AT)

II.4.2. HAREKET FİİLLERİ

II.4.2.1. Hareketin Usulünü Gösteren Fiiller

ağna- (TT, AT)
ak-(TT), ax-, dam-(AT)
aş-(TT, AT)
bat-(TT, AT)
cum- (AT)
çap-(TT, AT)
dal- (TT, AT)
eğ-(TT), əy-(AT)
kalk-(TT), qalx-(AT)
kay-(TT), sürüş-(AT)
koş-(TT), qaç-(AT)
sek-(TT)
sız-(TT, AT)
sıçra-, zıpla-(TT), sıçra-(AT)
uç-(TT, AT)
yüz-(TT), üz-(AT)
yürü-(TT), yeri-(AT)

II.4.2.2. Hareketin Yönünü Gösteren Fiiller

at-(TT, AT)
bas-(TT, AT)
bin-(TT), min-(AT)
çık-(TT), çıx-(AT)
düş-(TT, AT)
dön-(TT), dön-, qayıt-(AT)
gel-(TT), gəl-(AT)
geç-(TT), keç-, öt-(AT)
gir-(TT, AT)
git-(TT), get-(AT)
göç-(TT), köç-(AT)

in-(TT), en-(AT)
kon-(TT), qon-(AT)

II.4.2.3. Hareketin Hem Yönünü, Hem Usulünü Anlatan Fiiller

düş-(TT, AT)
tıрман-(TT), dırmaş-(AT)

II.4.2.4. Belirsiz Hareket Fiilleri

gez-(TT), gəz-(AT)
kımıl-da-(TT), qımıl-da-, tər-pən-(AT)

II.4.3. OLUŞ FİLLERİ

ağrı-(TT, AT)
art-(TT, AT)
belir- (TT)
büyü-(TT), böyü-(AT)
çürü-(TT, AT)
değiş- (TT), dəyiş- (AT)
doğ-(TT, AT)
dol- (TT, AT)
don-(TT, AT)
eri-(TT), əri-(AT)
gerek- (TT)
kabar-(TT), qabar-(AT)
karı- (TT), qarı- (AT)
kayna- (TT), qayna- (AT)
kop- (TT, AT)
koca-(TT), qocal-(AT)
kuru- (TT), quru-(AT)
piş- (TT), biş-(AT)
ol-(TT, AT)
öl-(TT, AT)
soğu-(TT), soyu-(AT)
sol-(TT, AT)
sön-(TT, AT)
şiş-(TT, AT)

yan-(TT, AT)
yeşer-(TT), bit-(AT)

II.4.4. DURUM FİİLLERİ

alış- (TT, AT)
az-(TT, AT)
bit- (TT, AT)
çim-(TT, AT) " *укапмак*"
din- (TT)
dur- (TT, AT)
ərin- (AT)
kal-(TT), qal-(AT)
otur-(TT, AT), əyləş-(AT)
öde- (TT, AT)
ölç- (TT, AT)
sığ-(TT, AT)
sın-(AT)
sin- (TT, AT)
sus- (TT, AT)
uyan- (TT), oyan- (AT)
tarp-(TT)
uy- (TT, AT)
uyu-(TT)
üşen- (TT)
ver- (TT, AT)
yat-(TT, AT)
yit-(TT), it-(AT)
yum-(TT, AT)

II.4.5. DOĞA OLAYLARINI ANLATAN FİİLLER

bat-(TT, AT)
çak-(TT), çax-(AT)
çise-(TT), çisələ-(AT)
çık-(TT), çix-(AT)
doğ-(TT, AT)
es-(TT), əs-(AT)

taş-(TT), daş-(AT)

yağ-(TT, AT)

II.4.6. PSİKOLOJİK OLAYLARI ANLATAN FİLLER

II.4.6.1. Konuşma Fiilleri

buyur- (TT, AT)

çağır-(TT, AT)

danış-(TT, AT)

de-(TT, AT)

din-(AT)

konuş- (TT)

oku-(TT), oxu-(AT)

say-(TT, AT)

söyle- (TT), söylə-(AT)

tapşır- (AT)

yalvar- (TT, AT)

II.4.6.2. Duyularla Anlaşılan Fiiller

- Duyu Fiilleri

acı-(TT, AT)

ağrı-(TT, AT)

dala-(TT, AT)

don-(TT, AT)

duy-(TT, AT)

kaşı-(TT), qaşı-(AT)

kız-(TT), qız-(AT)

sanc-(AT), sancı-(TT)

üşü-(TT, AT)

yan-(TT, AT)

- Görme Fiilleri

bak-(TT), bax-(AT)

gör-(TT, AT)

süz-(TT, AT)

- İşıtme Fiilleri
dinle-(TT), dinlə-(AT)
duy-(TT)
işıt-(TT), eşit-(AT)

- Tatma Fiili
tat-(TT), dad-(AT)

- Koklama Fiili
kok- (TT)

- Dokunma fiilleri
çarp-(TT, AT)
değ-(TT), dəy-(AT)
dokun-(TT), toxun-(AT)
sürt- (AT)
ov- (TT)

II.4.6.3. Düşünme Fiilleri

- düşün-(TT, AT)
inan-(TT, AT)
kan- (TT)
san-(TT, AT)
uy-(TT, AT)

II.4.6.4. Anlama Fiilleri

- bil-(TT, AT)
qan-(AT)
kavra-(TT), qavra-(AT)
öğren-(TT), öyrən-(AT)

II.4.6.5. Hafıza Fiilleri

- an-(TT, AT)
şaş-(TT), çaş-(AT)
tanı-(TT, AT)
unut-(TT, AT)

yanıl-(TT, AT)

II.4.7. İSTEK FİİLİ

iste- (TT), istə-(AT)

II.4.8.DUYGUSAL DURUM ANLATAN FİİLLER

ağla-(TT, AT)

alış- (TT, AT)

avun- (TT)

barış-(TT, AT)

bez-(TT, AT),

bık-(TT)

coş-(TT, AT)

dayan- (TT), döz- (AT)

gül-(TT, AT)

imren- (TT)

inci-(TT, AT)

küs-(TT, AT)

ovun-(AT)

usan-(TT, AT)

II.4.9.DUYGUSAL İLİŞKİLERİ ANLATAN FİİLLER

Bu gruptaki fiilleri olumlu ve olumsuz duygusal ilişkiler açısından değerlendirerek iki gruba ayırabiliriz:

II.4.9.1. Sevgi, saygı ve beğeni anlatan fiiller

beğen-(TT), bəyən-(AT)

kayır-(TT)

okşa-(TT), oxşa-(AT)

öp-(TT, AT)

öv-(TT), öy-(AT)

özen- (TT)

say-(TT, AT)

sev-(TT, AT)

II.4.9.2. İnsanı olumsuz etkileyen ilişkileri anlatan fiiller

kına-(TT), qına-(AT)

söv-(TT), söy-(AT)

utan-(TT, AT)

yer-(TT)

II.10. SES YANSIMALI FİLLER

Ses yansımali fiiller insanların çıkardıkları, diğer canlıların çıkardıkları ve cansız varlıkların çıkardıkları olarak üç grupta verilmiştir. Bazı ses yansımali fiiller anlam bakımından zengin bir içeriğe sahip olduklarından, duyuldukları veya görüldükleri zaman insan zihninde doğrudan karşıladıkları anlamlarla canlanır. Bunu dikkate alarak bu tür etimolojik açıdan ses yansımali olan, fakat anlam bakımından geniş bir yelpazeye sahip fiilleri ait oldukları gruplarda incelemenin doğru olacağını düşünürüz.

II.4.10.1. İnsanların çıkardıkları seslerden oluşanlar

bağır-(TT, AT)

çağır-(TT, AT)

çığır-(AT) "*bağırмак*"

geğir-(TT), geyir-(AT)

gışgır-(AT) "*bağırмак*"

hapşur-(TT), asgır-(AT)

haykır-(TT), haygır-(AT)

hıçkır-(TT), hıçgır-(AT)

hönkür-(AT) "*hıçkırarak ağlamak*"

öğür-(TT), öyü-(AT)

öksür-(TT), öskür-(AT)

öp-(TT, AT)

şakı-(TT)

tapda-(AT) "*üzerine basmak*"

tükür-(TT), tüpür-(AT)

II.4.10.2. Diğer canlıların çıkardıkları seslerden oluşanlar

anır-(TT), angır-(AT)
banla-(TT, AT)
böğür- (TT), böyür-(AT)
çemkir-(TT)
havla- (TT), hür-(AT)
kişne-(TT, AT)
mele-(TT, AT)
ulu-(TT), ula-(AT)
ür-(TT), hür-(AT)

II.4.10.3. Cansız varlıkların çıkardığı seslerden oluşanlar

dam-(AT), damla-(TT)
fıskır-(TT), fısgır-(AT)
gıcgır-(AT) "ekşimək"
püskür-(TT, AT)
pört-(AT) "1. мес.кызармак, 2. haşlamak", pörtle- (TT)

III. BÖLÜM

BASİT FİİLLERİN ANLAM YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

Daha önce anlamsal sınıflara göre dağılımını verdiğimiz basit fiillerden anlam yapısı bakımından daha zengin olanları teker teker gözden geçirelim.

III.1. İŞ FİİLLERİ

İş fiilleri dilde en çok kullanılan kelimelerdir. İş fiilleri geçişlidir. İnsan faaliyetinin çok çeşitli olması dolayısıyla dildeki fiillerin büyük bir bölümü bu gruba girer.

III.1.1. Yapma Anlatan İş Fiilleri

İnsanın yapıcı faaliyetini anlatan bu gruptaki fiillerin ortak anlambirimciği bir şeyler üretmek, hazırlamaktır.

ara-,

актар-, ахтар-

Saklanan veya kaybolan herhangi bir şey veya kimseyi bulmaya çalışmak anlamı TT'de ara-, AT'de ise axtar- fiiliyle sağlanır.

Ör.

Kısmetini böyle arayacaktı. (Atsız, BD, 31)

Dükkânın içinde gözleriyle bir şeyler aradı. (S.F.Abasıyanık, TS, 81)

Bümün gün kimabı axmardım, mapa bilmədim.(AT)

Aktar- fiilinin AT'de kullanılan aramak, dikkatlice gözden geçirmek anlamı Türkçede XV. yy. ÇT'den itibaren görülmektedir.⁸³ AT'de axtar- fiiliyle ara- fiili eş anlamlı olarak kullanılır.

Ör.

Mühəndis yenə də öz dəfmərçəsinin nefm ilə yağlanmış vərəglərini aramağa başladı. (Talibli, ADİL, I.C.,118)

Ara- fiili AT'de daha çok *arayıb axmarmaq* şeklinde, kalıplaşmış olarak, ilgilenmek anlamında kullanılır.

Ör.

Yar məgər yarını yadına salmaz

Arayıb axmarmaz, qəminə qalmaz

(Zakir, ADİL, I.C.,118)

Her iki fiilin araştırmak, yoklamak ve herhangi bir şeyi elde etmek için çaba göstermek anlamı vardır.

Ör.

Fabrikada üremimi armırmaq için yeni yönmemlər arıyorlar.(TS, 81)

Uzun müddəmdir ki iş axmarır.(AT)

Polis, memroda çanmasını axmardı.(AT)

Ayrıca, hem ara- hem axtar- fiilinin ziyarete, hatırlamaya gitmek anlamı vardır.

Ör.

O gündən sonra bizləri hiç aramamışmı.(TT)

Əsgərlikdən sonra onu heç imirib axmarmamışdı. (AT)

Her iki fiil mecaz olarak уммак, beklemeк, önem vermek anlamında kullanılır.

Ör.

Ben böyle şeyleri aramam. (TS, 81)

Onda ədəb nə gəzir, elə şeylər axmarma. (AT)

Böyük işlərə fikir vermir, amma xırda şeyləri axmarr. (ADİL, I.C., 118)

Nə qoyub nə axmarrsan. (AT)

Fiiller yine mecaz olarak birinin veya bir şeyin yokluğunu hissederek geri gelmesini istemek anlamına sahiptir.

Ör.

Gelen gideni aramır. (TT)

Amasının ölümündən sonra anası, ömən günləri çox axmarırdı. (AT)

Türkçenin eski dönemlerinde ахтар- fiili çevirmek, döndürmek, devirmek anlamında kullanılmıştır. Eski Uyg. metinlerinde fiilin hem döndürmek hem tercüme etmek anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Ör.

*Axtaru toŋ daru tegzinürler.= Onlar dönüp dolaşıp duruyorlar.*⁸⁴

Tohrı tılın tın Türk tılınça aktarmış.= Tohar dilinden Türkçeye çevirdiği...(UM,34,18.)

XI. yy.'a ait DLT' de de fiil aynı anlamda geçmektedir.

Ör.

Er maşık ağmardı. = Adam maşı çevirdi. (DLT, I.C, s.219)

Tüpi yıgaçığ ağmardı. = Tipi ağacı devirdi. (DLT, I. C, s.219)

AT'de aramak anlamında kullanılan *axmar-* fiili, TT'de *akmar-* şeklinde ET'deki anlamına yakın olarak bir şeyin yönünü, yolunu değiştirmek ve bir yerden başka bir yere veya kaba geçirmek, mecaz olarak ise bir kaynaktan alıntı yapmak, tercüme etmek, iletmeк anlamında kullanılır. Ayrıca, fiil ET'deki yer sürmeк anlamını da TT'de korumaktadır.

⁸³ Ayrıntılı bilgi için bk. S.G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish*, Oxford, At The Clarendon Press 1972, s.,82

⁸⁴ Örnek için bk. Clauson, *age.*, s.82

Ör.

Ol yer ağmardı. = O, yer sürdü. (DLT, I.C., s.218)

Geçen sene babamdan kalan marlayı akmardık. (TT)

Fiilin etimolojisi konusunda farklı görüşler vardır. Clauson, aktar-/axtar- fiilinin orijinal şeklinin Kâşgarlı'nın gösterdiği gibi ağtar- olduğunu, her zaman -tar- olan ikinci hecenin ettirgenlik eki olmadığını ve ğ ~ x değişiminin Türkçede birçok örneği olduğunu söyler. Fiilin ağna- fiiliyle de eş anlamlılık gösterdiğini belirten Clauson, iki fiilin köken itibarıyla farklı olduğuna dikkat çeker.⁸⁵

E.V.Sevortyan bu konuda birbirinden farklı iki görüş sunar. Sevortyan, AT'de fiil yapım eklerini incelediği eserinde *axmar-* fiilinin *am (hayvan)* isminden -gar/ -ğar- ekiyle türediğini, τ ve g / ğ seslerinin yer değiştirmesi, yani метатеz olayı sonucunda atgar-/ aġtar-/ ağtar- / axtar- şeklini aldığını düşünür.⁸⁶ Bu görüşte şüphe uyandıran at ismiyle yeni türetilmiş atgar-/ ağtar-/ axtar- fiili arasında anlam ilişkisinin olmamasıdır. Sevortyan, etimolojik sözlüğünde ise daha farklı bir görüş ortaya koyar. Fiilin ag- fiil kökünden -tar- ettirgenlik ekiyle türediğini söyler.⁸⁷

Fiilin etimolojisiyle ilgili ikinci görüş G.Bağirov'a aittir. O, axtar- fiilinin *ayag (x) darm-* kelime grubundan hece yutulması (haploloji) yoluyla türediğini söyler. Ona göre *ayaq(x)* kelimesinden ay hecesi düşmüş, *ax (aq)* hecesi korunmuş; *marm-* fiilinden ise *mar* hecesi korunmuş, diğer sesler kaybolmuştur.⁸⁸ Aslında bu görüşün fiilin anlamıyla pek de ilgisi yok gibi görünüyor.

Bir başka farklı görüş de AT'deki fiilleri daha çok geçişlilik, geçişsizlik açısından inceleyen H.Mirzeyev'e aittir. Mirzeyev'e göre *axmar-* fiilinin kökü *anmak* fiilidir. İki fiil arasındaki anlamsal ortaklık ise *hamırlamak, uğramaktır*⁸⁹. Bu görüşün de gerçeği yansıttığı söylenemez.

⁸⁵ Bk. Clauson, *age.*, s. 81-82

⁸⁶ Bk. Sevortyan, *AGAY*, s.260

⁸⁷ Bk. Sevortyan, *ESTY*, Moskva 1962, s.87

⁸⁸ Bk. Bağirov, *age.*, s. 63-64

⁸⁹ Bk. Mirzeyev, *age.*, s.135

Türkçedeki fiilleri yapı bakımından inceleyen N. Hacıeminoğlu ise fiili *ak – ı - m - ar-* (*ak – fiilinden fiil*) şeklinde tahlil etmenin daha doğru olacağını söyler.⁹⁰

becer-, becər-, bacar-

TT'de *becer-*, AT'de *bacar-* şeklindeki fiil bir işin üstesinden gelmek, muvaffak olmak, güç görünen bir iş veya duruma çözüm bulmak anlamında kullanılır.

Ör.

Çocuklar bu işi iyi becerdiler. (TS, 161)

Şəxs gərək elə bir iş mumsun ki onu bacarıb yerinə yemirməyə qabiliyyəmi olsun. (C.Məmmədquluzadə, ADİL, I.C.,211)

Fiilin TT'de, alaylı olarak bir şeyi kullanılmaz duruma getirmek, bozmak anlamı da vardır.

Ör.

Bayramlık elbisesini ilk giyişme becerdi. (TS,161)

Çocuk oyuncağını becerdi. (TT)

AT'de *becer-* ve *bacar-* fiilleri birbirinden farklı anlam ifade etmektedir. *Becer-* fiili ağaç yetiştirmek, büyütme anlamında kullanılır.

Ör.

Salman kişi Daşlıca agzında bostan becərirdi. (M.Celal, ADİL,I.C., 231)

Fiil AT'de daha geniş bir kullanım alanına sahip olarak yapmak, halletmek anlamında kullanılır.

Tietze, *becer-/ bacar-* fiilini, *başar-* fiilinin varyantı olarak düşünmektedir.⁹¹ Ona göre *başar-* fiili hep olumlu anlamda kullanılmasına rağmen *becer-* çok defa şüpheli veya aksini imâ eden alaylı tonlarla söylenir ve başka örneği olmayan *ş> c* değişimi de belki istenilen zayıflatma olarak izah edilebilir.⁹²

⁹⁰ Bk. Hacıeminoğlu, *age.*, s.103

⁹¹ Bk. A.Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, I.C.*, Simurg yay., İstanbul 2002, s.225, Sevortyan, *ESTY*, 1978, s.91-92

⁹² Bk. Tietze, *age.*, s.300

bele-, bələ-

TT'de bele-, AT'de bələ- şeklinde kullanılan fiilin temel anlamı çocuğu kundaklamaktır.

Ör.

Eskiden bebekleri belerlerdi. (TT)

Çağaları da olub, bələyib, qucaqlarına alırdılar. (S. Əhmədov, YEO,6)

Nənəsi Turalı iki ay bələdi. (AT)

Fiil ET'de de TT ve AT'dekiyle aynı anlamı ifade etmiştir.

Ör.

Ol keçin beledi. = O, çocuğunu beledi. (DLT, III.C., s.270)

Hem TS'de hem ADİL'de bele- fiilinin yan anlamı gibi gösterilen bulamak, bulaştırmak aslında ET'de kullanılmıştır. Sevortyan, bele- fiilinin bulamak anlamını, bula- fiilinden u > e değişimi ile izah eder.⁹³

Ör.

Ağzından kan boşanmış da yatağı, yastığı belemiş. (Sabahattin Ali, YD, 100)

DLT'de geçen *Ol anı kanına beledi. (III.C., s.270)* deyimi *qanına bələnmək* şeklinde AT'de beddua kullanılmaktadır.

bul-, tap-

TT'de bul-, AT'de tap- fiilinin temel anlamı arayarak veya aramadan bir şeyle veya bir kimseyle karşılaşmak, bir şeyi elde etmektir.

Ör.

Bümün mahalleye sordum; ama yine de evlerini bulamadım. (TT)

Axır ki zərfin üsmündə yazılan ünvanı tapmışdı. (AT)

Nə yoğurdum nə yapmım; hazırca kökə tapdım. (A,138)

Her iki fiil keşfetmek, ilk kez yeni bir şey üretmek anlamını da taşımaktadır.

⁹³ Bk Sevortyan, ESTY, 1978, s. 253

Ör.

Şu kuvvemim, cevherin sırrını bulmaya çalışacağım. (TS, 229)

Xəzərdə yeni nefm yamaqları mapılıb. (AT)

Fiillerin temel anlamlarına bağlı yan ve mecaz anlamları fiilin genel anlamından ayrılmaz.

ET'de de bulmak, ele geçirmek anlamında tap- fiiliyle eş anlamlı olarak kullanılan bul- fiili Clauson'a göre daha erken dönemlerde ortaya çıkmış ve sadece Osm.'da yaşamaktadır.⁹⁴ VIII. yy.'dan XI. yy.'a dek olan metinler incelendiğinde bul- fiilin bu dönemde kazanmak, elde etmek anlamında daha çok kullanıldığı görülmektedir.

Ör.

İnim Kül Tegin er at buldı. = Küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı. (Kül Tigin, Doğu Cephesi, st.31)

...burkan kutın bulmuşın = ...Burkanlığa eriştiğini..(UM, 3,28.)

Ululuk bile bul üküş elke erk. = Kudret ve azametle birçok illere hâkim ol.(KB, b.942)

Fiil XII.yy.'a ait Mukaddimetü'l-Edeb'de TT'deki anlamıyla geçmektedir.

Ör.

Yalgancı buldı anı. (ME, 5,6.)

tap- fiili TT'de AT'den farklı anlamda kullanılır. TT'de fiilin temel anlamı hizmet etmek, Tanrı diye tanımak ve mecaz olarak da aşırı sevmek, tutku ile bağlanmaktır.

Ör.

Türkler eskiden beri mek Tanrı'ya maparlarmış.(TT)

Bümün Bucaklıların bana mapmıklarını anlıyorsun. (Ö. Seyfemmin, TS, 1416)

İlk kez böylesine âşık olmuşmu, sevdasına mapıyordu. (TT)

Türkçenin eski dönemlerinde bulmak ve hizmet etmek anlamında kullanılan iki farklı tap- fiili vardır. ET'de bulmak anlamındaki tap- AT'de, hizmet etmek anlamındaki tap- ise TT'de yaşamaktadır.

Ör.

⁹⁴ Bk. Clauson, age., s.332

Kutgargu tınlıglarıg taptukta = Kurtarılacak fânileri bulduğunda (VIII. yy. Uyg. metinleri)⁹⁵

Tapuğçıka tapsa ucuzluk bulur. = Kula kulluk eden değer kaybeder. (KB, b. 3750)

Kul Tenğrige mapdı. = Kul Tanrıya mapmı. (DLT, II.C., s.3)

Ol xanka mapdı. = O, Hakana hizmet emmi. (DLT, II.C., s.3)

Ol nengni mapdı. = O, yimen şeyini buldu. (DLT, II.C., s.3)

ет-

Her iki lehçede ет- şeklinde ve hem asıl hem yardımcı fiil olarak kullanılır. Fiilin temel anlamı bir işi yapmak, ortaya çıkarmaktır.

Ör.

İyi emminiz de geldiniz. (TS, 476)

Hemşehrileri gelir, kemençe gibi bir çalgıyla gece sabahı ederlerdi. (R.H.Karay, TS, 476)

Kira dahil olduğu halde aylık masrafımız mam 5 lira ediyordu. (Ö.Seyfemmin, TS, 476)

Qurbani der, könlüm bundan sayrıdır;

Nə emmişəm yarım məndən ayırıdır.

(Qurbani, ADİL, II.C., 216)

Mehriban soyuqqanlıqla cavab verdi: Necə isməyirsiniz ediniz! (S.Hüseyn, ADİL, II.C., 216)

Yardımcı fiil olarak isimlerle birlikte kullanılıp birleşik fiil oluşturur ve anlamı birlikte kullanıldığı isme bağlı olarak değişir.

Ör.

Bu konuda ona kimse yardım edemez. (TT)

Kahvaltı emmeden evden çıkmazdı. (TT)

Ev işlerinde həmişə anama kömək edərdi. (AT)

Onu bu işə düçar edənlərin heç biri yanında yox idi. (AT)

Orhun abidelerinde it- şeklindeki fiilin temel anlamı düzenlemektir.

Ör.

Bunca budun kop itdim. = Bunca milleti hep düzene soktum. (Kül Tigin Abidesi, Güney Cephesi, st.3)

⁹⁵ Ör. için bk. Clauson, age., s. 435

Uyg. metinlerinde ise fiil düzenlemek anlamının yanı sıra süslemek, yapmak anlamlarını da ifade etmektedir.

Ör.

Tar kimilerin itmiş yaratmış = Sallarını, gemilerini yapmış (UM, 31,13.)

Sögütüg iter yaratır...= Ağacını süsler, tehçiz eder. (UM, 37,8.)

ET- fiili DLT'de de hem asıl, hem yardımcı fiil olarak görülmektedir.

Ör.

Tenğri mening işim emmi. = Tanrı benim işimi iyiliğe koydu. (DLT, I.C., s.171)

cümlesinde asıl fiil,

Ol yükünç emmi. = O namaz kıldı. (DLT, I.C., s.171)

cümlesinde ise yardımcı fiil olarak kullanılmıştır.

qala-

AT'de hem ateş yakmak hem birbirinin üstüne yağmak anlamını ifade eden fiil TT'de kullanılmıyor.

Ör.

Atası həyətdə odunları üst üsdə qaladı. (AT)

Firuzə nənə ocağı qalayıb qazanı üstünə qoydu. (AT)

Novruz bayramında küçədə tonqal qaladıq. (AT)

ET'de de qala- fiilinin etimolojik kökü olan ka- fiili toplamak, yağmak, kümelemek anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Ol aşığıga otung kadı.= O, tencerenin etrafına odun yığdı. (DLT, III. C., s.249)

DLT IV.C.s. 254'te kala- fiili gösterilmesine rağmen metinde fiil *kadı* şeklindedir. Kala- fiili XIV.yy.'a ait Kısasü'l- Enbiya'da geçmektedir.

Ör.

Tedi erse anı yime bir yaña kaladı.(KE, 17r.17)

Clauson, AT'de ateş yakmak anlamındaki qala- fiilinin Moğolcada yakmak anlamında kullanılan kalaga- fiilinden gelmiş olabileceğini söyler.⁹⁶ Fakat DLT'deki örneğe dayanarak AT'deki anlamın görev benzerliği sebebiyle anlam genişlemesi yoluyla kazanıldığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla AT'deki qala-fiili eş adlı değildir. Bu fiilin de kat-kar- fiilleriyle kök

⁹⁶ Bk. Clauson, age., s.617

ortaklığı vardır. Bu fiillerin ortak anlambirimciği olarak bir araya getirmek anlamını verebiliriz. Zaten DLT'deki örnekten de fiilin ateş yakmak için bir araya getirmek anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

güt- , güd-

TT'de güt-, AT'de güd- şeklinde kullanılan fiilin temel anlamı hayvan veya hayvan sürüsünü önüne katıp götürmek, gözetlemektir.

Ör.

Çocukluğunda az koyun gütmemişti. (TT)

Günortaya qədər qoyunları o güdəcəkdı. (AT)

Fiil her iki lehçede de mecaz olarak bir şeyi gerçekleştirmeye çalışmak anlamında kullanılır.

Ör.

XX. yy.'da hâlâ kan davası güdülüyor. (TT)

Fəhlələr arasında narazılıq yaratmaqda nə məqsəd güdürsən? (AT)

Fiil AT'de TT'den farklı olarak birisini gözetlemek anlamını da ifade eder.

Ör.

Tam üç gün idi ki onları güdüdü. (AT)

Çəpərin dibindən qonşuları güdüdü. (AT)

Fiil ET'de de beklemek, gözetmek anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Eki ay küttim kelmedi. = İki ay bekledim, gelmedi. (VIII. yy. Uyg. metinleri)⁹⁷

Ol meni küdti. = O, beni bekledi. (DLT, III.C., s.441)

Ne kim işler erse tükelin küder. = Her şey kendi kemâlini bekler. (KB,b. 1050)

kat-, qat-

⁹⁷ Ör.için bk. Clauson, age., s.701

Temel anlamı bir şeyin üstüne, içine veya yanına niteliğini değiştirmek veya niteliğini artırmak için başka bir şey eklemek, karıştırmak, koymaktır.

Ör.

Eğer sirke çok serm ise su kammak gerekiyor. (TT)

Göz mək bulaqlardan buz mək suları;

Axıdıb çaylara qamır o dağlar.

(Sanılı, ADİL, I.C., s.452)

Fiilin her iki lehçede, birlikte göndermek anlamı da vardır. Fiil AT'de bu anlamıyla hayvanlar için daha çok kullanılmaktadır.

Ör.

Onların kafilesine muhafız da kammılar. (TS, 814)

Qoyunları sürüyə qamdılar. (AT)

Hər birinə ağır maylar çamdılar

Bizləyə bizləyə köçə qamdılar

(Zakir, ADİL, I.C., s.452)

AT'de fiilin buna yakın beraberinde götürmek anlamı vardır.

Ör.

Bizi qabağına qamıb direk morun yanına apardı. (AT)

Fiil TT'de birbirine kat- şeklinde mecaz olarak birbirine düşürmek, AT'de ise qatıb qarıştı- şeklinde birbirine karıştırmak, aralarını açmak, haddini bildirmek anlamında kullanılır.

Ör.

Ayşe ortalığı birbirine kammı. (TT)

Hər bizə gələndə ələmi birbirinə qamırdı. (AT)

Gəlib sizi birbirinizə qataram. (AT)

Türkçenin eski dönemlerinde de fiil hem herhangi bir şeyi başka bir şeyle karıştırmak hem de eklemek anlamında kullanılmıştır. Kat- fiili ET'deki kar- fiiliyle eş anlamlı olarak

kullanılmıştır. VIII. yy. Uyg. metinlerinde ve XI. yy.'a ait DLT'de de fiil bu anlamda geçmektedir.

Ör.

Kattımı(z) kardımız. = Birbirine düşürdük. (UM, 62,21.)

Ol sirkeni yogurtka kammi. = O, sirkeyi yoğurma kammi. (DLT, II.C., s.295)

DLT'de kat- fiilinin kar-fiiliyle birlikte şeklinde karıştırmak anlamında kullanıldığı belirtilmiştir.⁹⁸

Fiilin eklemek anlamına KB'de rastlıyoruz.

Ör.

Bu şā ır sözi kattı sözke tuzı. = Bu şā ırın sözü söze tuz ekledi, onu daha da anlamlandırdı. (KB,b.711)

Kat- fiili ikili köklerdenidir. Fiilin ortak anlambirimciği olan eklemek, ilave etmek anlamı, üst üste yerleştirilmiş şeylerin her biri, tabaka anlamındaki kat isminin anlambirimciği ile kesişir. Kat-, kar- fiillerinin, kat isminin daha önce qala- fiilinde bahsettiğimiz ka- kökünden türemiştir.

kayır-, qayır-

TT'de kayır-, AT'de qayır- şeklinde kullanılan fiil birbirinden farklı anlam taşır ve farklı anlamsal gruplarda yer alır.

TT'de fiilin temel anlamı birini koruyarak elinden tutmak, savunmak ve haksız yere kolaylıklar sağlamak, iltimas etmektir.

Ör.

Güzelle yücelmirim insanlığı; işim bu

Çirkini, kabayı ve hamı kayıramam ki

(A.M.Dranas, TS, 821)

AT'de ise fiil üretmek, inşa etmek, kurmak, onarmak ve bir şeyle uğraşmak anlamında yapma anlatan iş fiili olarak kullanılır.

⁹⁸ Bk. DLT, IV.C., s.265

Ör.

Bu fabrikdə mebel qayırlar (üremək). (AT)

Bu körpünü mikinmidə işləyən fəhlələr qayırlar (inşa etmək). (AT)

Damın axan yerini dünən qayırdılar (onarmak). (AT)

Camamın qabağında Fərhad bəy nə qayıra bilər? (yapmaq) (ADİL, .C., 398)

ET'de kadir- şəklindəki fiilin temel anlamı bükmək, mecaz anlamı ise reddetmək, qarşı çıkmaktır.

Ör.

Ol anıng boynın kadırdı. = O, onun boynunu büktdü, ters çevirdi. (DLT, II.C., 76)

Ol anıng sözün kadırdı. = O, onun sözünü reddetti.. (DLT, II.C., 76)

Sözün kadr kördüm. = Sözüne qarşı koymayı denedim. (KB,b. 6244)

AT'deki qayır- fiilinin DLT'de bükmək anlamında keçən kadir- 'dan geldiği söylenebilir. Ayrıca ET'deki kadir- ve AT'deki qayır- aynı anlamsal grupta yer alır. Fiil AT'de anlam genişlemesi yoluyla anlamsal yükünü artırmıştır.

DLT'deki *kay-/kad-* fiilinin de *qayırmak*, iltimas etmək anlamında kullanılmasına dayanaraq, TT'deki *qayır-* fiilini etimolojik olarak *kay-/* köküyle *-(i)r-* fiilden fiil yapma ekine ayırabiliriz.

Ör.

Kadaş memiş kaymaduk kadhın memiş kaymış. = Hısım, kardeş demiş qayırmamış, kayın demiş qayırmış. (DLT, I.C., s.403)

kur-

TT'de kur-, AT'de qur- şəklindəki fiilin temel anlamı hazırlamaq, tertip etmək, meydana getirmektir.

Ör.

Gök Türk devletini kurmaq için bayraq açan bir teğine rastlarsa..(Atsız, BD, 31)

Kurduğu sofraya, yapmış salamaya gim de bak. (R.H.Karay, TS, 931)

Geniş çöl ufukları arasında çadırlarımızı kurduk. (F.R.Amay, TS, 931)

Şeytan balalar hətta ailə qurur. (S. Əhmədov, YEO,5)

Amam Kərim baba ilə alaçiq qurmağa gəmdi. (A.Şaiq, ADİL, IV., 580)

Her iki lehçede de fiilin yaylı veya zembereklı eşyalarda yayı veya zembereği germek anlamı vardır.

Ör.

Salonun duvarına asılmış anmika saamin zembereğini kurdu. (TT)

İmmahana gecikmëmək üçün saamı axşamdan qurdu. (AT)

Fiil ET'de de aynı anlamda kullanılmıştır.

Ör.

Katig yasin kurup. = Gergin yayı kurmup. (VIII. yy. Uyg. metinleri)⁹⁹

DLT'de fiil hazırlamak, tertip etmek, toplamak ve germek anlamında geçer.

Ör.

Xan süsin kurdı. = Han ordusunu mopladı. (DLT, II.C., s.7).

Xan çuvac kurdı. = Han çadır kurdu. (DLT, II.C., s.7)

Er ya kurdı. = Adam yayı kurdu. (DLT, II.C., s.7)

ör-, hör-

TT'de ör-, AT'de hör- şeklindeki fiilin anlamı iplik, yün, tel ve saç gibi şeyleri el, şiş, tığ yardımıyla birbirine dolayarak işlemek veya tezgâhta dokumaktır.

Ör.

Hasan sahilde balık ağı örer, ağları mamir ederdi. (TT)

Palmonun sırmını güve yemişmi de ben örmüşüm. (B. Felek, TS1141)

Uzun siyah saçlarını iki mane örmüşmü. (TT)

Zeyneb saçlarını səlîqə ilə hörüb, boynunun dalına yılmışdı. (ADİL, IV.C., 402)

Piri kişi qapısında omurub səbəm hörüdü. (ADİL, IV.C., 402)

Fiilin her iki lehçede duvar yapmak veya onarmak anlamı da vardır.

Ör.

Bu duvarı iki günde ördüler. (TT)

Dodaqalmı segah deyən qoca bənnalar

Sal daşlardan məməl qoyur, divar hörürdü.

(E. Cəmil, ADİL, IV.C., 402)

ET'de fiilin temel anlamı bugön TT ve AT'de kullanılmayan yükselmek, çıkmaktır. ET'de bu temel anlamın yanı sıra fiil, iş fiili olarak TT ve AT'de de kullanılan doku-/toxu- fiilinin eş anlamlısı örmek anlamını da ifade etmiştir.

Ol saç ördi. (DLT, I.C., s.172)

cümlesinde TT ve AT'deki anlamıyla kullanılmıştır. Fakat,

Bulım ördi. = Bulum çıkmı, belirdi. (DLT, I.C., s.172)

Koy ördi. = Koyun çıkmı, yayıldı. (DLT, I.C., s.172)

cümlerinde çıkmak, belirmek ve yayılmak anlamında geçmektedir.

Eski Uyg. Metinlerinde ör- fiilinden yapılmış *örü* zarf-fiili yukarı çıkmak anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Bı bıçgu yagar kolumuznu örü. = Bıçkı ve bıçaklar yağar, kollarımızı yukarı (UM, 78,63)

Bugün TT ve AT'de fiilin temel anlamı unutulmuş, yan anlam temel anlamın yerini tutmuştur.

sal-

Fiilin temel anlamı TT'de serbest bırakmak, yollamak, AT'de ise bir şeyi yüksekten bırakmak, düşürmektir.

Ör.

Örpen'in işaret ettiği yerlere doğru at salmışlardı. (Atsız, BD, 28)

Hayvanları çayıra saldı. (TT)

Bununla beraber peşine adam salmak gerekir. (TS, 1251)

Köpeğini çocuğun üsmüne saldı. (TT)

Boşqabı əlindən salıb qırdı. (AT)

Asma qanad çalın, qafil melləri;

Heyifdir salarsız düzə durnalar.

(M.P.Vaqif, ADİL, IV.C., 22)

⁹⁹ Bk. Clauson, age., s.643

Fiilin sadece sarkıtmak ve yanına birini takmak anlamı TT ve AT de ortaktır.

Ör.

Su kabını kuyuya saldı.(TT)

Uşağı da yanına salıb gəmirmişdi.(AT)

Vedreni quyuya salıb, su çıxardılar.(AT)

Fiilin TT'de saldırmak anlamı da vardır.

Ör.

Bu köpek çocuklara salmaz. (TS, 1251)

Aç kurm yılanı da salar, maşa da. (M.Ş. Esendal, TS, 1251)

AT'de sal- fiili çok anlamlıdır. Fiilin yan ve mecaz anlamları ADİL'de 20'ye yakın başlık altında verilmiştir.

Ör.

sal- fiili

Bizim məktəb kənddə gözəl bir meyvə bağı salıb.

Çayların üsmündən buz körpü saldı.

Seyrəldi gem gedə gediş gəliş də

(S.Vurğun, ADİL, IV.C., 22)

ömeklerinde kurmak, yarmak, inşa etmək fiilleriyle eş anlamlı sıra oluşturur. Fakat, bu metne bağlı bir eş anlamlılıktır.

Fiilin yan anlamları içinde geçirmek, takmak, örtmek de vardır.

Ör.

Əmniyyət açarı qapıya saldı. (M.İbrahimov, ADİL, IV.C., 22)

Qonaqları qapıda görüb, mez smolun süfrəsini saldı. (AT)

Fiil aynı zamanda içeri almak ve buna bağlı olarak da hapsetmek anlamında da kullanılır.

Ör.

Hüseyn oğlanı içeri salıb yenə o biri omağa çəkildi. (AT)

Şah bizi isməsə zindana salar. (Nağıllar, 34)

Türkçenin eski dönemlerinde fiil içine koymak, sallamak, düşürmek ve TT'deki gibi göndermek anlamında kullanılmıştır.

Ör.

*Bu üç birgerü salıp kayınturup içgöl. = Bu üçünü bir kabta karıştır ve kaynatıp iç.*¹⁰⁰

Suv yıgaçığ saldı. = Su ağacı düşürdü. (DLT, II.C., s.24)

Ol mangu kişide almun saldı. = O, bana bir kişiyle almanın gönderdi. (DLT, II.C., s.24)

Fiilin bu anlamı AT'de çabuk, acele göndermek anlamında edebî metinlerde yaşamaktadır.

Ör.

Nəbi Əsədi öldürəndən sonra kəndlərə adam saldı. (Qaçaq Nəbi, ADİL, IV.C., 23)

sıva-, suva-

TT'de sıva-, AT'de suva- şeklinde kullanılan fiil TT'de ikili kök olarak kullanılır.

Ör.

İşçiler çimenmoyu duvarlara sıvadılar. – fiil (TT)

Duvarların sıvası dökülmüşmü. – isim (TT)

AT ile TT'de fiilin ortak anlambirimciği sıva çekmek, harcı her yere vurmaktır.

Ör.

Çox çəkmədi ki, gəlinlər gəlib şairin daxmasını sıvadılar. (Ə.Məmmədhanlı, ADİL, IV.C., 110)

AT'de fiilin isim şekli olan suvaq (< suva-q) suva fiilinden -q/-g ekiyle yapılmıştır.

AT'den farklı olarak TT'de fiil okşamak, sıvazlamak gibi mecaz anlamlara sahiptir.

Ör.

Zehra Hanım, Təvfiq'in ebesiydi və onu çox severdi. Arkasını sıvadı, meselli emmi. (H.E.Adivar, Sinekli Bakkal, TS, 1303)

TT'de siva- fiilinin bir başka anlamı kol veya paçayı yukarıya çekip toplamak veya KIVIRMAKTIR.

Ör.

Suyu görmeden paçaları sıvadı. (TT)

Fiilin bu anlamı TS'de eş adlı olarak başka bir madde başında verilmiştir. Aslında, bu anlam siva- fiilinin yan anlamlarından biri gibi gözükmektedir. Çünkü siva- fiilinin bütün anlambirimciklerinde çekmek, sürmek anlamı vardır.

Ör.

Çocuk reçeli yüzüne sıvadı (çekmi, sürdü).-TS, 1303

Elbisesinin kolunu yukarı sıvadı (çekmi).

IX. yy. Uyg. metinlerinde fiil suva- şeklinde geçmektedir.

Ör.

...itser... yapsar suvasar=...kursa, yapsa, sıvasa (UM, 51,1.)

DLT'de ve KB'de bu fiile rastlamıyoruz. XII.yy.'a ait ME'de fiil suva- şeklinde bugünküyle aynı anlamı ifade etmektedir.

Ör.

Ajya birle suvadı evni. (ME, 92,7.)

ТАК-, ТАХ-

TT'de так-, AT'de тах- şeklindeki fiilin temel anlamı bir şeyi başka bir yere uygun bir biçimde TUTTURMAK, İLİŞTİRMEK, GEÇİRMektir.

Ör.

Yayının kirişini kayanın sivriliğine takmıştı. (Atsız, BD, 19)

Gözlüğünü takıp masaya eğildi. (R.H.Karay, TS, 1407)

Kişi müşmüye тахмақ ismədiy papirosa sığal verirdi. (M. Cəlal, ADİL, IV.C., 140)

Nəriman, sevinmiş kimi əlcəyi barmaqlarına тахdı. (M.Cəlal, ADİL, IV.C., 140)

Mən bir yolçu olub, yoldan keçərkən,

Qoparıb, köksümə тахardım səni.

(H.Cavid, ADİL, IV.C., 140)

¹⁰⁰ Ör.için bk. Clauson, age., s.824

TT konuşma dilinde ise fiilin AT'de bulunmayan önemsemek ve bir şeyi başaramamak anlamları vardır.

Ör.

O, hiçbir şeyi makmaz. (TT)

Sınavda mamemamik sorularından makmış. (TT)

Ayrıca fiil TT'de birisini yanında götürmek veya arkasından izletmek anlamını da taşır.

Ör.

Arabaya hafıye kıyafeminde polis memurları da makıyorlar. (Y.Z.Ormaç, TS, 1407)

Fiil genellikle XI. yy. ve devamındaki metinlerde geçmektedir. DLT'de bir şeyi başka bir şeye bağlamak anlamında kullanılan fiilin Oğuzca olduğu belirtilmiştir.¹⁰¹

Ör.

Er burunduk bumluka makdı. = Adam burunduruğu burun yumuşağına makmı. (DLT, II.C., s.16)

Görüldüğü gibi, fiil ET'den beri şekil ve anlam bakımından herhangi bir değişikliğe uğramamıştır.

TUT-

Her iki lehçede tut- şeklindeki fiilin temel anlamı elle herhangi bir şeyden yapışmak, herhangi bir şeyi yakalamaktır. Tut- Türkçedeki çok anlamlı fiillerdendir. Metin içinde bu kadar çok anlamda kullanılan fiil farklı anlamsal gruplarda yer alarak bazen geçişli bazen geçişsiz olabiliyor.

Ör.

Hafma sonları hepimiz nehire gider, balık mumardık. (TT)

cümlesinde tut- fiili geçişli iş fiiliyken,

Toprağa amılan mohum ya mumar, ya mummaz. (TT)

cümlesinde ise geçişsiz oluş fiilidir. Çok anlamlı olmasına rağmen tut- fiilinin bütün anlamları temel anlama bağlıdır.

Ör.

Kucağında küçük bir çocuk mumuyordu. (TT)

Poçmalıyon, Xoşqədəm nəninin qolundan mumub, onu maşına mindirdi. (S.Qədirzadə, ADİL, IV.C., 214)

Evlerine giren hırsızı mummular. (TT)

Prismav Nəbini mumub qazamama göndərir. (ADİL, IV.C., 214)

Bütün bu cümlelerdeki ortak anlambirimcik elle tutmaq, yakalamaktır.

Yan anlamlarından biri, kapsamak, benimsemek olan fiil bu anlamıyla oluş bildiren fiiller grubuna girer.

Ör.

Eşyaları odanın yarısını mummuşmu. (TT)

Meydan izdihamı mummurdu. (AT)

Her iki lehçede çok geniş bir kullanım alanı olan fiilin TT'de daha fazla iç potansiyele sahip olduğu söylenebilir.

Fiilin TT'de AT'den farklı olarak anlamak, farkına varmak, benimsemek, beğenmek ve kırağı, çığ, kar için bir yüzeyde kalmak, gözüdür durumda olmak anlamı vardır.

Ör.

Bir iki yalanını tuttum, çok korktu. (TS, 1497)

Bu konuda haksız olduğu için arkadaşları bu defa onu tutmadı.

Şu yağın kar bir tutsa, yollar kapanır.

Fiil AT'de ise TT'den farklı olarak ısırmaq ve mecaz olarak da dokunmaq, sonuç vermeme anlamlarında kullanılır.

Ör.

Qonşunun iti bizim uşağı tutdu.

Sevilin sözləri onu möhkəm tutmuşdu.

Rüstəmin məktəbə düzəlmə işi tutmadı.

Tutdu qatıq tutmadı ayran. (A, 98)

¹⁰¹ Bk. DLT, II. C., s. 16

Fiilin TT ve AT'deki yardım etmek anlamında kullanılan *əl tutmaq* deyimleşmiş şekli DLT'de de geçmektedir.¹⁰²

Fiil XI. yy.'a dek olan metinlerde benimsemek, korumak anlamında daha çok kullanılmıştır. Fakat fiilin bugünkü temel anlamı X.yy.'a ait Uyg. metinlerinde de görülmektedir.

Ör.

Bäkrü kizläp tut. = Pek gizleyip tut. (PKP, 56.1)

İgid nomug törüg tutugma. = Yanlış kuralları ve töreyi benimseme. (VIII. yy. Mani metinleri)¹⁰³

Benggü il tuta olurtaçı sen. = Ebedî el tutup oraya hükümdar olacaksın. (Kül Tigin, Güney Cephesi, st.8)

XI. yy.'a ait metinlerde ise de temel anlamı yakalamak olan fiilin birçok farklı kullanımlara sahip olduğu görülür.

Ör.

İt keyik tuttu. = Köpek geyiği yakaladı. (DLT, II.C., s.292)

Özüngni açığı tut. = Kendini iyi yiyeceklerle besle. (DLT, I.C, s.568)

Umunç Tengrige tut. = Umudunu Tanrıya bağla. (DLT, I.C, s.137)

Anı ık tuttu. = Onu hiçkırık tuttu. (DLT, I.C, s.37)

Amul tutgil ög. = Aklını huzur içinde tut. (KB.,b.25)

yap-

TT'de ve AT'de yap- şeklinde kullanılan fiilin AT'de arkaikleştiği söylenebilir. Fiil AT'de sadece pişirmek için tandırın duvarına hamur yapıştırmak anlamında kullanılır.

Ör.

Qasım əminin övrəmi Həlīmə xala çörək yapırdı. (C. Məmmədquluzadə, ADİL, II.C., 494)

Neyləyirdim bəzəyi, ya düzəyi

Dama yapardım təzəyi.

¹⁰² Bk. DLT, II.C., s.292

(M. Ə.Sabir, ADİL, II.C., 494)

TT'de ise yap-, hâlâ yaygın olarak ortaya koymak, onarmak, etmek ve eylemek fiillerinin eş anlamlısı olarak en sık kullanılan iş fiillerinden biridir.

Ör.

ödev yapmak, temizlik yapmak, resim yapmak, iyilik yapmak, yol yapmak vs.

Arkadaşım on dakika içinde ismediğimi yapmıştı. (TS, 1595)

Elimi ağzına gömürerek sus işaremi yapmım. (R.H.Karay, TS, 1595))

İlk ve orma öğrenimini Anadolu'da yapmıştı. (Y.Z.Ortaç, TS, 1595)

TT'de yap- çok anlamlı fiillerdendir. ET'de fiil hem AT'de kullanılan yapıştırmak anlamında, hem de TT'deki yap- anlamında kullanılmıştır. Eski Uyg. Metinlerinde fiil kurmak, yapmak anlamının yanı sıra örmek anlamını da ifade etmiştir.

Ör.

Yapmış yiti kat karımları bolur..= Örölmüş yedi katlı su çukurları vardı. (UM, 29,6.)

Er mor yapmı. = Adam muzak kurdu. (DLT, III.C, s.57)

İşler ömmek yapmı. = Kadın tandıra ekme yapıştırdı. (DLT, III.C, s.57)

Anası mewlük yuwka yapar, oğlu memig koşa kapar = Anası kurnazlıkla yufkaları ince yapar, çocuk da memikmir, yufkayı ikişer kapar. (DLT, III.C.,s. 33)

Görüldüğü gibi yap- fiili AT'de anlam daralmasına, TT'de ise anlam genişlemesine uğramıştır. Fiilin AT'de kullanım alanı gittikçe daralarak kaybolmak üzereyken, TT'de yaygın kullanım kazanmış ve dilin vazgeçilmez fiillerinden biri durumuna gelmiştir. AT'de yap- fiilinin karşılığı olarak et-, eyle-, düzel-, qayı- gibi iş fiilleri kullanılmaktadır.

yarış-

Her iki lehçede temel anlamı üstünlük kazanmak amacıyla bir yarışmaya katılmak ve bu yarışmada üstünlük kazanmak için çaba göstermek olan fiil Türkçenin eski dönemlerinde de aynı şekilde ve paylaşmak, üleşmek anlamlarında kullanılmıştır.

Ör.

Onlar ilkokuldan beri derslerde kim birinci olacak, diye yarışıyorlardı. (TT)

¹⁰³ Ör.için bk. Clauson, age., s.451

Sualları vaxmindan əvvəl cavablaşmaq üçün yarışdılar. (AT)

Ol anıng birle am yarışdı. = O, onunla am yarışını yapdı. (DLT, III.C., s.72)

Ol anıng birle mawar yarışdı. = O, malını onunla yarı yarıya üleşmi. (DLT, III.C., s.72)

Etimolojik olarak fiil -ş- ekiyle işteş çatıya dönüştürülmüştür. Yarış- fiilinin ET'deki paylaşmak, üleşmek anlamına dayanarak, fiilin DLT'de de geçen (*Er yıgaç yardı. III.C., s.57*) ve hâlâ TT ve AT'de de ikiye ayırmak, bölmek anlamına gelen yar- fiil kökünden türediği söylenebilir. Nitekim Clauson da fiilin ET'deki yar- fiilinden türediğini düşünür.¹⁰⁴ Yarış- fiilindeki -ş- eki barış-, savaş-, çalış-, alış- vs. fiillerinde olduğu gibi artık hem şekil hem de anlam bakımından kökle kaynaşmıştır.

yaz-

ET dönemine ait metinlerde birbirinden farklı anlamlar ifade eden üç yaz- fiiliyle karşılaşırız.

1. çözmek, yaymak, izah etmek

Ol müğün yazdı. = O, düğüm çözdü. (DLT, III.C., s.59)

Çeçek yazdı yüz. = Yüzüne çiçek yayıldı. (KB., b.80)

Clauson, bu anlamdaki yaz- fiilinin eski şeklinin yad- olduğunu düşünür.¹⁰⁵

2. yanılmak, hata yapmak. Clauson bu yaz- fiilini az- fiilinin eş anlamlısı olarak gösterir.

Sözün e yazmayın tedi yañ ılmayın tedi. = Senin sözünle yanılmaayacak, hata yapmayacağım dedi. (VIII. yy. Uyg. metinleri)¹⁰⁶

Ol sözünde yazdı. = O, sözünde yanıldı. (DLT, III.C., s.59)

3. yazmak.

O bimik yazdı. = O, kimap yazdı. (DLT, III.C., s.59)

DLT'de bu fiilin Oğuzca'da " yazı yazmak" anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir.¹⁰⁷ Ş.Tekin bir yazısında Oğuz Türkçesinde görülen yazı yazmak anlamının "ilk Müslüman Türkün kafasında "günah işlemek, hata etmek" kavramının "günahların kaydedilmesi"yle yakından ilgili olan "yazı yazmak" kavramı ile birleştirmiş olduğunu söyler.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Bk. Clauson, *age.*, s.972

¹⁰⁵ Bk. Clauson, *age.*, s.983

¹⁰⁶ Ör.için bk. Clauson, *age.*, s.983

¹⁰⁷ Bk. DLT, III.C., s. 59

¹⁰⁸ Bk. Ş. Tekin, "Yazı Yazmak Nereden Geliyor?", İştikakçının Köşesi, Simurg yay., İstanbul 2001, s.66

Bugün hem TT'de hem AT'de fiilin temel anlamı da budur.

Ör.

Adresini bilmiyorum ki məktup yazayım. (TS, 1613)

O anılarını yazıyor. (TT)

Biz söz verdik ki birbirimize məktub yazaq. (İ.Əfəndiyev, SE-IV, s.6)

Fiilin her iki lehçede kaydettirmek ve mecaz olarak da insanın geleceğini belirlemek anlamında kullanıldığı görülür.

Ör.

O delikanlıyı polis yazmışlar. (TS, 1613)

Yazan böyle yazmış. (TS, 1613)

Kasıbçılıq bizim alınımıza yazılıb. (AT)

İndi mənim altı yaşım var, ana

Sən də məni məktəbə yazdırsana. (A.Səhhət).

TT'de yaz- fiili başka fiillerle birlikte yaklaşma bildiren birleşik fiilin oluşumunda yardımcı fiil göreviyle kullanılır.

Ör.

Mərdivenlerden düşeyazdı.

Sadece düş- ve öl- fiilleriyle kullanılan fiilin, DLT'de aynı anlamda yardımcı fiil olarak kullanıldığı görülüyor.

Ör.

Ol anı uruyazdı. = Neredeyse onu dövecekti.

KB'de de fiil şaşırmaq, yanılmək ve çözmək anlamında geçmektedir.

Ör.

Telim körmişim bar megimsiz kişi

Turup ilke yazdı kesildi başı

(KB, b .2516)

(Ülkelerine karşı yanlış yapan insanların başlarının kesildiğini çok gördüm.)

Bilig birdi yalnguk bedüdi bu kün

Ukuş birdi ömrü yazıldı mügün

(KB, b.150)

(Bilgi verildiği için insan bugün büyüdü, yükseldi; anlayış verildiği için bümün düğümler çözüldü.)

III.1.2. Yıkma Anlatan İş Fiilleri

Bu fiiller yapma, üretme, hazırlama anlatan fiillerin zıt anlamlıdır. Bu gruptaki fiillerden bazılarının anlam özelliklerini inceleyelim:

as-

TT'de temel anlamı bir şeyi aşağıya sarkacak biçimde bir yere iliştip sarkıtmaq olan fiilin yan anlamları da temel anlama bağlı olarak idam etmek ve bir şeyin üzerine takılmaktır.

Ör.

Lambayı tam pencerenin karşısına asdı. (S.F.Abasıyanık, TS, 94)

Eskiden hırsızlık yapanları asarlarmış. (TT)

Boynuna kocaman bir kolye asmışdı. (TT)

AT'de de fiilin iki farklı anlamı vardır. Fiil ADİL'de eş adlı olarak gösterilmiştir. Fiilin birinci anlamı bir şeyi aşağıya sarkacak biçimde bir yere iliştip sarkıtmaqdır.

Ör.

Gülnaz qaçıb saxsı çırağı yandırdı ve qapıdan asdı. (M.İbrahimov, ADİL, I.C.,133)

Bu temel anlama bağlı yan anlam da idam etmek, boğazına ip geçirerek öldürmektir.

Ör.

Məmmədarın babasını şah dövründə asmışdılar.(AT)

Fiilin ikinci, eş adlı olarak gösterilen anlamı ise yemek pişirmek için tencereyi ocak üstüne koymaktır.

Ör.

Uşaqları da yığ gəmir, yemək yeyək, bozbaş asmışam. (AT)

Ocağı qalayıb süd qazanlarını qoca kişi ilə ocağa asdıq. (ADİL, I.C.,134)

*Salman bir biriylə yanaşı iki qara daş qoyub, qazançanı onların üsmündən asmışdı.
(H.Mehdi, ADİL, I.C.,134)*

Aslında yukarıdaki örneklere bakıldığında ve eski tip, ilkel ocakları düşündüğümüzde as-fiili ilk temel anlamından farklı anlam taşıyor. As- fiili görev benzerliğinden dolayı bu anlamı kazanmıştır. As- fiilinin bir başka kullanımında da aynı durum söz konusudur.

Ör.

Gəldiyev sözünü bimirəndə cavab gözləməyib, meləfonun dəsməyini asdı. (M.Cəlal, ADİL, I.C.,133)

Bu cümlede de as- fiili üzerine koymak anlamında kullanılmıştır.

Fiil temel anlamıyla DLT'de de görülmektedir.

Ör.

Ol et asdı. (DLT, I.C., s.173)

VIII. yy. Uyg. metinlerinde ise fiil temel anlamında geçer.

Ör.

Sögüt üzə birər çingartu asıñ . = Ağacının üstüne çingirak asın.(PKP, 79.6)

ayır-

Her iki lehçede ayır- şeklindeki fiilin temel anlamı tüm halde olan herhangi bir şeyi bölmek, parçalamak ve onun bir hissesini kesmek, almak, koparmaktır.

Ör.

Eşyaları ikiye ayırdılar. (TT)

Çocuklar genellikle yumurmanın sarısını beyazından ayırırlar. (TT)

Müəllim laboratoriyada maddəni mərkib hissələrinə ayırmağı öyrəmədi. (AT)

Əm dırmaqdan ayrılmaz. (A, 34)

Her iki lehçede fiilin bu anlambirimciğe bağlı uzaklaştırmak, ilişkisini kesmek, uzlaşmayı bozmak anlamı vardır.

Ör.

Çocuğu annesinden çok zor ayırdılar. (TT)

Hayam onları birbirinden ayırdı. (TT)

Onu ailəsindən, vəmənindən, sevdiklərindən ayırıb qürbəmə aparan səbəb ölkəsindəki haqsızlıqlara dözməməsiydi. (AT)

Mən səndən ayrılmazdım

Ayırdı yağı məni

(ADİL, I.C., 76)

Ayır- fiilinin ayırıcı anlambirimciklerden biri fark gözetmek, seçmektir.

Ör.

Arkadaşlarımlın hepsini sever, birini digərindən ayırmazdım. (TT)

İnsan yaxşını pisdən ayırmağı bilməlidir. (AT)

Fiilin temel anlamına bağlı yan anlamlarından biri tahsis etmək, kullanıma vermektir.

Ör.

Yeni yapılan binayı öğretim üyelerine ayırdılar. (TT)

Hər ay məqaüdündən bir hissəni kimablara ayırdı. (AT)

Uşaq üçün evdə bir omaq ayırdılar. (AT)

AT'de fiilin işaretleme anlamı da vardır.

Ör.

Məmnin əsas yerlərini qara hərflərlə ayırdı. (ADİL, I.C., 76)

Fiil, eski Uyg. metinlerinde adır- şeklinde, bölmek, parçalamak anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Kuzıg isig özlerinte adırdı. = Kuzunun canına kıydılar. (UM, 74.57)

DLT'de bir yerde geçen fiilin anlamına seçmek, fark gözetmek, dışında tutmak anlambirimciği hâkimdir.

Ör.

Özümü adırdım. = Kendimi ayırdım. (DLT, III.C., s.228)

KB'de fiil genellikle seçmek, ayırt etmek anlamıyla kullanılmıştır.

Ör.

Ödürdü, adırdı, kömürdi mini. = O, seçmi, ayırm emmi ve beni yükselmmi. (KB. b.385)

Clauson fiilin kökünün "iki şeyi birbirinden ayırmak" anlamındaki ad- olduğunu belirtir.¹⁰⁹ N.Hacıeminoğlu'na göre ise *ayır-* fiilinin ilkin kökü *a-* "*ayırmak*" fiilidir.¹¹⁰

ETG'de *adır-* < *ad-ır-* şeklinde etimolojik tahlili yapılan fiilin kökünün *ad-* olamayacağı Hacıeminoğlu tarafından belirtilmiştir: "*A-(mak)* fiili ET'deki tek ünlüden ibaret 16 kökten biridir ve *ayırmak* anlamındadır. *Ad-* fiili ise *ayrılmak* demektir."¹¹¹

biç-

Her iki lehçede *biç-* şeklinde, kesmek anlamında kullanılan fiil, ET'de aynı anlamda fakat *biç-* şeklindedir. ET'den beri fiil sadece kullanım yerine göre değişmiştir.

Ör.

Er em biçdi. = Adam em kesmi (DLT, II.C., s.4)

cümlesinde *biç-* fiili kesmek, doğramak anlamında kullanılır. Bu anlam her iki lehçede *kes-*, *doğra-* fiili ile sağlanır.

Bugün AT ve TT'de *biç-* fiili iki anlamda daha çok kullanılır.

- 1) Ekini, otu orakla, tırpanla veya makineyle kesmek,
- 2) Dikilecek kumaşı belli bir ölçüye ve modele uygun olarak makasla kesmek.

DLT'de *Em biçdi* örneğiyle birlikte *Çim biçdi = Om, alak biçmi* cümlesi de geçmektedir. Bu anlam TT ve AT 'de *biç-* fiilinin asıl anlamıdır.

Ör.

Tuğluyuq, gemmişdik çölə maxılımızı biçirdik, biçib qurmarib evimizə qayırdırdıq. (M.F.Axundov, ADİL, I.C., 291)

Qırmızı parçanı qardaşının moyu üçün palmar biçmişdi. (AT)

TS'de fiilin bu anlamı yan anlam olarak gösterilmiştir. Fiilin mecaz olarak düşmanı yayılım ateşiyle öldürmek anlamı her iki lehçede ortak kullanılırken, değer, fiyat, paha koymak anlamı AT'de yoktur.

¹⁰⁹ Bk. Clauson, *age.*, s.66

¹¹⁰ Bk.Hacıeminoğlu, *age.*, s.114

¹¹¹ Bk.Hacıeminoğlu, *age.*, s.114

Fiil VIII. yy. Uyg. metinlerinde, XI. yy. Hak.T.'de kesmek anlamıyla kullanılmıştır.

Ör.

Yiti kılıçın bıçıp. = Keskin kılıcıyla kesmiş.¹¹²

Kılıç ursa bıçsa yaüi boynunu. = Kılıç çalar, düşmanın boynunu keser. (KB,b.286)

Fiil XII.-XIII. yy.'a ait Tefsir'de de orak ile biçmek anlamında geçer.

Ör.

Bıçkı birle bıçdı.(T, 129.30)

boğ-

Her iki lehçede temel anlamı bir canlının soluk almasına engel olacak şekilde el, ip veya benzeri bir şeyle çepeçevre sıklaktır.

Ör.

Zavallıyı az kalsın gırmlağından yakalayıp boğacakmı. (Y.H.Karaosmanoğlu, TS, 205)

Yürüdüm yanına, gördüm ki bir ayı bir adamı boğur. (M.F.Axundov ADİL, I.C.,297)

Her iki lehçede de fiil mecaz olarak bastırmak, susturmak, nefesi tıkanmak anlamını ifade eder.

Ör.

Bümün bunları duyduğum zaman öfkemi çok zor boğdum. (TT)

Амма Nadir üreyinin mələbini boğub, fürsəmdən ismifadə emmədi. (ADİL, I.C.297)

Ağlamaq məni boğdu. (M.Celal, ADİL, I.C.,297)

Fiil TT'de ayrıca kaplamak, sarmak anlamında da mecaz olarak kullanılır.

Ör.

Ampülün kör işığı dükkâni alaca bir loşluğa boğmuşmu. (M. Yesarî, TS, 205)

Boğ- fiili ET'de de aynı anlamda kullanılmıştır.

Ör.

¹¹² Ör.için bk. Clauson, age., s.293

Ol emi boğdı. = O, adamı boğdı. (DLT. II.C., s.14)

KB'de fiilin susturmak anlamında kullanılmış olduğu görülmektedir.

Yaragsızrı boğdı eligde urup. = Uygunsuz hareket edenlerin ellerini bağlayıp, susturdu. (KB,b. 437)

boz-, poz-

TT'de boz-, AT'de poz- şeklindeki fiilin temel anlamı TT'de bir şeyi kendisinden beklenen işi yapamayacak duruma getirmek, düzenini karıştırmaktır.

Ör.

Bu iki radyo ismasyonu birbirini bozuyor. (TS, 218)

Evlerindeki müm elektriikli eşyaları bozmuşmu. (TT)

Bir insanın aklını bozabilmesi için evvelce bu aklın mevcum olması lazım. (A.Ş.Hisar, TS, 218)

Büyük Türk millemının bölünmez bümünlüğünü kimse bozamaz. (TT)

TT'de fiil temel anlamının yanı sıra bir şeyi geçersiz duruma, kötü duruma getirmek, zarar vermek anlamında kullanılır.

Ör.

Eğer nişanı bozduysa yazıklar olsun. (M.Ş.Esendal, TS, 218)

Akşamki yemek midemi bozdu.(TT)

AT'de ise fiilin temel anlamı yazıyı silgi veya herhangi bir şeyle silmektir.

Ör.

Cəmilə yazdığını oxudu, bəyənmədi, pozdu, yenidən düzəlmdi. (S.Rəhimov, ADİL, III.C., 511)

Fiilin TT'de temel anlamı olarak görülen düzeni karıştırmak, karışıklık yaratmak anlamı AT'de fiilin yan anlamı olarak kullanılmaktadır.

Ör.

Birinin işləyən, o birinin müfmə yiyən olması insanların həyamını pozmuşdur. (ADİL, III.C., 511)

Gərək özgəsinin dincliyini pozmayasan. (B.Bayramov, ADİL, III.C., 511)

AT'de fiilin olumsuzluk ekiyle daha çok kullanıldığı görülür.

Ör.

Rüsməm kişi isə vəziyyəmini pozmadı və soyuqqanlıqla cavab verdi (M.İbrahimov, BD, 57)

Fiilin AT'de ayrıca var olan düzeni ortadan kaldırmak anlamı da var.

Ör.

Aralığa düşən sükumu armıq heç kəs pozmadı. (AT)

Fiil TT'de verilen anlamları dışında birbirinden farklı birkaç kullanıma sahiptir. Fiilin kullanım alanında iki lehçe arasında bazı farklılıklar vardır. Bu farklılık fiilin mecaz anlamda kullanıldığı sırada ortaya çıkar. Bu durumu karşılaştırmalı bir şekilde gözden geçirelim:

Ör.

Yarın erkenden bankaya gidip, para bozacakmı. (TT)

cümlesinde fiil paranın çeşidini değiştirmek veya ufak birimlere ayırmak anlamında kullanılır. AT'de fiilin böyle bir anlamı yoktur. Yine TT'de fiil AT'de bulunmayan bir kimseyi küçük düşürmek veya beklemediği bir davranış karşısında bırakmak gibi mecaz bir anlama sahiptir.

Ör.

Okuldayken hiç geçinemez, hep birbirlerini fena bozarlardı. (TT)

Fiil TT'de ayrıca bağ ve bostanın son ürününü toplamak veya meyve ve sebzelerin kullanılamaz duruma gelmesi anlamında da kullanılır. AT'de bu anlam çürümek fiiliyle sağlanır.

Ör.

Eylül sonu bosmanı bozduk. (TT)

Pazardan aldığı meyvelerin hepsi bozulmuşmu. (TT)

Yine TT'de fiil bozguna uğratmak, yenmek ve mecaz olarak da bir şeye aşırı derecede düşkün, takıntı durumuna getirmek anlamını da ifade eder.

Ör.

Türk askeri düşman ordusunu bozdu. (TT)

Adamcağız politikayla bozmuş. (TS, 219)

Bu durumda boz- fiilinin TT'de daha geniş bir kullanım alanına sahip olduğu söylenebilir.

ET'de buz- şeklinde kullanılan fiilin anlamı yıkmak, mahvetmek, zarar vermektir. DLT'de fiil yıkмак, dağıтмак anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Altı Çub Soğdak tapa süledimiz buzdumuz. = Altı Çub Soğdaka doğru ordu sevk ettik ve bozduk. (Kül Tigin, Doğu Cephesi, st.31)

Chşaptlıg tor neng buzma artatma: = Ahlâk düzenini hiç bozma. (UM, 47.7)

Ol ew bozdi. = O, ev yıkı. (DLT, II.C., s.8)

Buşı bolsa begler buzaz beglikin. = Beyler hiddetli olursa, mülk ve saltanat haleldar olur. (KB,b.1414)

böl-

Her iki lehçede aynı şekil ve anlamda kullanılan fiil genellikle, bir bütünü iki ve daha çok parçaya ayırmak, taksim etmek için kullanılır.

Ör.

Seccadesini ormasından kesip ikiye böldüler. (Ö.Seyfettin, TS, 220)

Öğrenciyken bir simidi bile bölerdik. (TT)

Atam məhsulu kəndlilər arasında böldü. (AT)

Aması bağçanı ormasından bölüb iki qardaşa vermişdi. (AT)

Clauson, Türkçenin eski dönemlerinde de böl- fiilinin kullanıldığından, fakat Radloff ve Thomsen tarafından yanlışlıkla *bilser*, Ramstedt tarafından ise *büñ ser* olarak okunan kelimenin fotoğraflarda aslında *bölser* olduğundan bahseder.¹¹³ IX.yy.'a ait Uyg. metinlerinde böl- fiili ayırmak, taksim etmek anlamını ifade etmektedir. DLT'de bölük ismi ve bölük- fiili geçmektedir. DLT'deki bu kelimelerin de böl- kökünden türemiştir.

Ör.

Öngi böler.= Başka kısmı ayırır. (UM, 46.18)

¹¹³ Bk. Clauson, age., s.332

Koy bölükmi. = Koyunlar bölüklere ayrıldı. (DLT, II.C.,s.118)

Bir bölük kişi = Bir bölük adam (DLT, I.C.,s. 385)

der-, dər-

TT'de der-, AT'de dər- şeklindeki fiilin temel anlamı meyve, çiçek vs. teker teker toplamak, korarmaktır.

Ör.

Bir çiçek dermeden sevgi bağından

Hudumman hududa amılmışım ben

(F.N.Çamlıbel, TS, 361)

Başına döndüyüm, ay gəşəng pəri

Âdəmdir dərərlər yaz bənövşəni

(Qurbani, II.C., 80)

Fiil TT'de halk ağızlarında daha çok kullanılır. Yazı dilinde fiil pek kullanılmaz. Fakat, der- kökünden yapılmış ikileme şeklinde kullanılan derli toplu ifadesinde der- fiili yaşamaktadır. Derili ismi üzerine kurulmuş derle- "toplamak" fiilinin kökünde de der- fiili vardır. Ayrıca derip çat- ifadesinde de yine der- kökü kullanılmıştır.

Ör.

Odası her zaman derli mopluydu. (TT)

AT'de fiilin çorap, kilim gibi şeylerin yırtığını örmek veya yamamak anlamındaki kullanımı pek yaygın olmasa da örnekleri vardır.

Ör.

Nənəm hər qış corabların yırtığını dərərdi. (AT)

Der- fiili ET'de tər- şeklinde kapalı e ile, yağ- fiilinin eş anlamlısı olarak kullanılır ve toplamak, biriktirmek, yağmak anlamını ifade eder.

Ör.

*Tokuz Oguz bodunımın terü kuvratı altum.= Dokuz Oğuz boyumu toplayarak bir araya getirdim ve onları kontrol altına aldım.*¹¹⁴

Ol yarmak merdi. = O para mopladı. (DLT, II.C.,s.39)

Ol mawar merdi. = O mal mopladı. (DLT, II.C.,s.39)

doğra-

Her iki lehçede doğra-, ET'de ise togra-şeklindeki fiil Türkçenin eski dönemlerindeki küçük hisselerle, parçalara ayırmak, kesmek anlamını hâlâ korumaktadır.

Ör.

Tummaç için em moğradı.(DLT, III.C, s. 278)

Bugün AT'de küçük parçalara ayrılan, kesilen her şey için doğra- fiili kullanılır.

Ör.

Çörək doğra-, əm doğra-, karmof doğra-, qənd doğra- vs.

TT'de ise *doğra-* fiili yerine, bu durumlar için kesmek fiili daha çok tercih edilir. Fakat her iki lehçede de fiil ekmeği küçük parçalara ayırmak anlamında kullanılır.

Ör.

Ekmeği bir sümçü dükkânının köpürmüş inek sümüyle dolu kasesine doğrayacağım.
(S.F.Abasiyanık, TS, 389)

Aslanov hələ çörək doğramamış, şorbadan bir iki qaşiq içib dadına baxdı. (H.Mehdi, ADİL, II.C., 124)

eğ-, əy-

TT'de eğ-, AT'de açık e ve y ile əy- şeklinde kullanılan fiilin temel anlamı düz olan bir şeyi eğik duruma getirmektir.

Ör.

Başını öne eğdi, mekrar ağlamaya başladı. (TS, 436)

¹¹⁴ Ör.için bk. Clauson, age., s. 529

*Bu yerlərdə limon sarı
Əyir salır budaqları
(S.Vurğun, ADİL, II.C., 245)*

Fiil her iki lehçədə de sert bir cismi bükmək anlamında da kullanılır.

Ör.
*Sinirindən elindəki kaşığı farkında olmadan eğişmiş, ikiye bölmüşmü. (TT)
Uşaq çubuğu əyib özü üçün yay qayırdı. (ADİL, II.C., 245)*

Fiilin AT'de mecaz olaraq belini bükmək, üzmək, sıkıntı vermək anlamı da vardır.

Ör.
*Mən aşiq dərd əydi.
Dərman əydi, dərd əydi.
Dərmana gedən məbib
Gəl, xəsməni dərd əydi.
(Bayamı, ADİL, II.C., 245)
Balakışinin ölümü kişini yay kimi əydi. (A.Şaiq, ADİL, II.C., 245)
Türkçenin eski dövəmlərində fiil eg- şəklində, bugünküylə aynı anlamda, kullanılmıştır.*

Ör.
Ol bumag egdi = O, dal eğişdi. (DLT, I.C., s.68)

ez-, əz-

TT'de ez-, AT'de əz- şəklində kullanılan, temel anlamı üzerine basarak veya bir şeyin arasına sıkıştırarak biçimini değiştirmek, çiğnemek olan fiilin, yan anlamlarında da ortak anlambirimcik aynıdır.

Ör.
*Üzümü ezip şıra yapmık. (TS, 483)
Karıma bir yumruk dayanmış eziyor, acayip bir ağrı içinde olanlar oluyor.
(S.F.Abasıyanık, TS, 483)
Araba çocuğu ezdi. (TS, 483)
Qazanın böyrü düşüb əzildi. (AT)
Maşın bosmanda qarpızları əzdi. (AT)*

Qızlar əkilmiş morpağın kəsəklərini əzir, alağını məmizləyirdilər. (E.Vəliyev, ADİL, II.C., 241)

Gördün pullarını əzib özünə qaymaranda nə kiridi? (Koroğlu, ADİL, II.C., 241)

Fiilin mecaz anlamı da bu ortaq anlambirimciğə bağlıdır. Fiilin her iki lehçədə yenmək, baskı altında tutmaq, üzmək gibi mecaz anlamları vardır.

Ör.

Mahsun yüzünü ağlaya ağlaya öpmək arzusu içimi bir açlıq gibi ezdi. (R.H.Karay, TS, 483)

Ordumuz Çanakkale'de düşmanı ezdi. (TT)

Könlük yenə də Mahurun iradəsini və şəxsiyətini əzməmişdi. (M.S.Ordubadi, ADİL, II.C., 241)

Hər halda bu düşüncə məni əzirdi. (M.S.Ordubadi, ADİL, II.C., 241)

Fiil XI. yy.'a ait DLT'de kazımak, sıyırmak anlamında geçmektedir.

Ör.

Ol meri ezdi. = O, deriyi kazıdı, sıyırdı. (DLT, I.C.,s.165)

XIV. yy.'da İbnü Mühenna sözlüğünde ve XIV. yy.'a ait KE'da fiil ezip toz haline getirmek anlamını ifade etmektedir.¹¹⁵ Buna dayanaraq fiilin XIII.yy.'a kadar ki anlamsal alanıyla günümüz TT ve AT'deki anlamsal alanının farklı olduğu söylenebilir.

kaz-, kazı-, qaz-, qazı-

TT'de kaz-, AT'de qaz- şəklindəki fiilin temel anlamı herhangi bir aletle toprağı açmaq, оумaktır.

Ör.

Sana dar gəlməyəcək məkberə kimlər kazsın? (M.A.Ersoy, S, 34)

Əsgərlər cəbhədə səngər qazırlar. (AT)

ET'de de fiil aynı anlamda kullanılmıştır. Eski Uyg. metinlerinde fiil *..ta uy kazıp..= çukur kazıp (UM, 58.16)* şəklində geçmektedir.

¹¹⁵ Bk., İbnü Mühenna Lugati, (107, 119), s. 32, KE, 192r.7

Er arık kazdı. = Adam arık kazdı. (DLT, II.C., s. 10)

Adā wat kökini kazıp sen köçir. = Düşmanlığın kökünü kazı ve yok et. (KB,b.338)

Kazı-/ qazı- fiili ise *kaz-* kökünden - *ı* - fiil yapma ekiyle yapılmıştır. - *ı* - eki fiile herhangi bir anlam katmaz, sadece kökteki anlamı pekiştirir. Bu ek işlek değil ve *kaz-ı-*, *sür-ü-* (*sür-i-*), *bür-ü-* gibi birkaç örnekte görülmektedir.

VIII.-X. yy.'a ait taradığımız metinlerde *kaz-*, *kazı-* fiilleri geçmemektedir. Bu fiile DLT'de de rastlıyoruz. ET'de kazımak anlamında *kır-* fiili kullanılmıştır. Fiilin ortaya çıkış tarihi muhtemelen XI. yy.'dır.

Ol yerig kazıdı. = O yeri kazdı. (DLT, III.C., s.264)

DLT'de yara ve benzeri şeylerideşmek için de *kazı-* fiili kullanılır.

Kazı- fiili *kaz-* fiilinden farklı olarak TT'de ve AT'de genellikle, bir şeyi sürterek yüzündeki tabakayı çıkarmak, kaldırmak anlamında kullanılır.

Ör.

Tahmanın boyasını kazıdı, yeni boya sürdü. (TT)

Akıf dakmilo yanlışını iğneyle kazıdı. (TT)

Uşaqılıqda adımızı yazmaq üçün maxmanı bıçaqla qazıyardıq. (AT)

Qazanın dibini o qədər qazıdı ki axırda deşildi. (AT)

kes-

Temel anlamı bütünden bir hisse ayırmak, bölmek, parçalamak olan fiilin diğer anlamları arasında her iki lehçede önemli bir farklılık yoktur.

Ör.

Baş kesmiş, kan dökmüşdü. (Atsız, BÖ., 25)

Aparmanın önündeki ağaçları dün akşam kesmiler. (TT)

Koroğlu dumanın melindən bir dəsədə kəsib, Eyvazın papağına sancdı. (Koroğlu, ADİL, III.C., 59)

Məmməd kişi həyəmdə məzəcə kəsdiyi qoyunu şaqqalayır. (S. Rehimov, ADİL, III.C., 59)

Fiil TT ve AT'de birini veya bir şeyi susturmak anlamında ortak bir kullanıma sahiptir.

Ör.

Kes, armık yemer! (TT)

Flüm çalan adam onu görünce çalgıyı kesmişmi. (S.F.Abasıyanık; TS, 844)

Kes səsini! (AT)

İki lehçe arasında sadece kullanım sırasında bazı farklılıklar ortaya çıkar. Yağmur, kar, rüzgâr gibi doğa olaylarının durması da AT'de kes- fiili ile anlatılır. TT'de bu anlam genellikle din- fiiliyle ifade edilir.

Ör.

Akşamdan əsən külək səhərə yakın birdən birə kəsdi. (ADİL, III.C., 59)

Yağmur dinmişti. (P.Safa, Ş.,5)

TT'de ise fiilin AT'den farklı olarak kararlaşdırmaq anlamı vardır.

Ör.

Gününü daha kesmedik. (TS, 844)

TT'de hem böl- hem kes- fiiliyle anlatılan birinin konuşmasını bölmek anlamı AT'de kes- fiiliyle *sözünü kesmek* şeklinde ifade edilir.

ET'de de aynı şekil ve anlamda kullanılan fiil VIII. yy. Uyg. metinlerinde *Kılıç üzer keser men = Kılıçla keserim*¹⁶ şeklinde geçmektedir. DLT ve KB'de de fiil aynı anlamda kullanılmıştır.

Ör.

Ol yıgaç kesti. = O, ağaç kesti. (DLT, II. C., s. 11)

Başum kesmesüni keseyin tilim. = Kafamı kesmesinler diye ben dilimi keseceğim. (KB,b.166)

kır-, qır-

TT'de kır-, AT'de qır- şeklindeki fiilin temel anlamı herhangi bir şeyi parçalamak veya yok etmektir.

Ör.

Telâşından bardağı kırdı. (TT)

Hiçbir şey onun direncini kıramadı. (TT)

Bu yıl soğuk, hayvanları kırdı. (TS, 857)

Qız müəllimi görünce çaşıb, səhəngini salıb qırmışdı. (M.Hüseyn; ADİL, IV.C., 22)

Ləpələr bu pilləkənləri saxsı qab kimi vurub qırır. (M.Cəlal, ADİL, I.C., 519)

Gemdi meşə içrə odun qırmağa,

Şah budağı başladı sındırmağa.

(A. Səhhəm)

Bir şey yoxdur, amma qoyunlara bərk qızdırma düşüb, yaman qırır. (M. İbrahimov, BD, 152)

Günəş havanın şaxmasını qırdı. (AT)

TT'de AT'den farklı olarak fiil hareket durumundaki taşıtın yönünü dəyiştirmək, çevirmək anlamında kullanılır.

Ör.

Dümeni büyük güclükle sağa kırdı. (TT)

Yine TT'de fiil mecaz olarak birini incitmək, gücendirmək anlamına da sahiptir.

Ör.

O kadar ısrar emmi ki kıramadım. (TT)

ET'de fiil kır- şeklinde kazımək, bir şeyi kökünden çıxarmək anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Er yerig kırdı. = Adam yer kazıdı. (DLT, II.C.,s.7)

Saçın kıra mengedi. = Saçını kökünden kazıtmış. (DLT, III.C., s.401)

İmim mumur kudhi çaldı.

Anın müsün kıra yoldı.

= Köpeğim kurdu yakaladı, onu yendi, müyelerini kökünden çıkarıp yoldu. (DLT, II.C.,s.7)

kırk-, qırx-

TT'de kırk-, AT'de qırx- şeklindeki fiil TT'de saç, sakal, tüy için ucundan kesmek, AT'de ise traş etmək anlamında kullanılır.

¹¹⁶ Ör.için bk. Clauson, age.,s. 748

Ör.

Saçlarını çok kırmışsın.

cümlesi TT'de *saçlarının uçlarından kesmek* gibi anlaşılırken,

Dəllək saçını qırxdı.

cümlesi AT'de *Berber saçlarını kazdı* anlamındadır.

Fiil her iki lehçede hayvanların tüylerini kesmek anlamında ortak kullanılır.

Ör.

Çobanlar koyunları kırtılar. (TT)

Hər il bu vaxtlar qoyunları qırxırdılar. (AT)

ET'de fiil *kırk-* şeklinde makasla kesmek anlamını ifade eder.

Ör.

Yüŋ in kırkarlar. = Yununu kırkarlar. (VIII. yy. Mani metinleri)¹¹⁷

Ol koyun kırkdı. (DLT, III.C., s.422)

Ergin, "Fiil *kır-* fiil kökünden *-k-* fiilden fiil yapan ek ile türemiştir" der.¹¹⁸ Fiilin etimolojik tahlili Clauson tarafından da aynı şekilde yapılmıştır.¹¹⁹

Nitekim, *kır-* fiilinin incelenmesinde gördüğümüz üzere fiil DLT'de *kazımak*, bir şeyi kökünden çıkarmak anlamındadır.

Ör.

Er yerig kırdı. = Adam yeri kazdı. (DLT, II.C., s.7)

SIK-, SIX-

Her iki lehçede temel anlamı herhangi bir şeyi basınç altına almak olan fiilin diğer bütün yan ve mecaz anlamlarına bu anlambirimcik hâkimdir. Fakat fiil bazı yan anlamlarıyla durum fiilleri içinde yer alabilir.

¹¹⁷ Ör.için bk. Clauson, age., s.651

¹¹⁸ Bk. Ergin, age., s.204

¹¹⁹ Bk. Clauson, age., s.651

Ör.

Kolileri iyice sıkıp bağladılar. (TT)

Aması qarpız alanda yoxlamak üçün sıxırdı. (AT)

Fiilin yan anlamlarından biri herhangi bir şeyin suyunu çıkarmaktır.

Ör.

Canım, her yemeğe de limon sıkılmaz ki! (TT)

Payızda üzüm sıxıb, şərab düzelderdiler. (AT)

Palmarları sıxıb ipə asdı. (AT)

Fiil dar gelmek anlamında her iki lehçede ortak kullanılarak durum fiilleri arasında yer alır.

Ör.

Yeni aldığı ayakkabı ayağını sıkıştırdı. (TT)

Tufli ayağımı sıxır. (AT)

Her iki lehçede ateşli silahlardan ateş etmek anlamında kullanılan fiil geçişlidir.

Ör.

İki el kurşun sıkı. (TS, 1297)

Bahadır bu sözləri yazandan sonra mapancanı gicgahına qoyub sıxdı. (N.Nərimanov, ADİL, IV. C., 91)

Fiil mecaz olarak manevî baskı altına almak, zorlamak, üzme anlamında kullanılır. Sık- fiili mecaz anlamda kullanıldığı zaman duygusal durumları anlatan fiiller grubuna girer.

Ör.

Okul arkadışımın yaptığı şeyler çok canımı sıkıştırdı, üzülmüşüm. (TT)

Ayşe'yi evde çok sıkıyorlardı. (TT)

Bilirəm könlünü sıxır izmirab;

Keçən məktubuna verirəm cavab.

(M.Rahim, ADİL, IV. C., 91)

Fiilin ister temel ister yan ve mecaz anlamlarında iki lehçe arasında herhangi bir farklılık yoktur. Aynı zamanda fiilin ET'den beri şekil ve anlam değiştirmedeği de söylenebilir. VIII. yy.'a ait metinlerde fiil sıkıştırmak anlamını ifade eder.

Ör.

Osuglug sıkarlar.= gibi sıkarlar..(UM, 82.19)

Selerj eke sıkı sançtıım. = Onları Selenge'de sıkıştırdım ve nüfuz altına aldım. (VIII. yy.

Şine- Usu Yazıtı, Doğu Cephesi, st.4)¹²⁰

Oı üzüm sıkıdı. = O, üzüm sıkımı. (DLT, II.C., s.18)

Fiilin etimolojik olarak ET'deki kırmak, bozmak, yenmek anlamındaki sı- kökünden gelişmiştir.

sil-

Her iki lehçede de sil- şeklindeki fiilin temel anlamı bir şeyin ıslaklığını gidererek kuru duruma getirmektir.

Ör.

Terlemiş gibi alını elinin mersiyle sildi. (Ö.Seyfemmin, TS, 1309)

Tahir yaylığıyla Allnın yanaqlarını və alını silib məmizlədi. (ADİL, IV.C., 75)

Fiilin her iki lehçede, bir diğer ortak anlamı bir bez veya herhangi bir şeyle tozları, kirleri almak veya parlatmaktır.

Ör.

Misafirler gimmikmen sonra her marafı silip memizlemişmi. (TT)

Tüfənglərimizi silib məmizlədikmən sonra əl üzümüzü yuyub omağa keçdik. (M.Rzaquluzadə, ADİL, IV.C., 75))

Fiil her iki lehçede özerine çizgi çekmek, çıkarmak anlamını ifade eder.

Ör.

Defterden adını sildiler.(TS, 1309)

¹²⁰ Ör. için bk. Clauson, s.804

Adını siyahıdan sildilər. (AT)

Ayrıca, fiilin temelindeki bir şeyi gidermek anlamından kaynaklanan bazı mecaz anlamlarından biri, herhangi bir şeyi ortadan kaldırmaktır. Bu anlam her iki lehçede de, küçük nüanslar olmakla birlikte kullanılmaktadır.

Ör.

Senin gözlerin gönlümü dolduran kara düşünceleri silecek, beni korkulardan kurmaracaktır. (M.Ş.Esendal, TS, 1309)

Fiil AT'de bu anlama bağlı olarak hatır kelimesiyle birlikte unutmak, hatırdan çıkarmak gibi mecaz anlam kazanmıştır.

Ör.

O ilin yay mə'milini bimirərək şəhərə qayıdıb, işlərimə başlayınca Ceyranı mamami ilə xəmirimdən sildim. (ADİL, IV.C., 75)

Fiil TT'de AT'den farklı olarak bir yazıyı veya çizgiyi kazıyarak veya sürterek yok etmek anlamında kullanılır.

Ör.

Dakmilo yanlışlarını iğneyle kazıyarak sildi. (TS, 1309)

IX.yy.'a ait Maytrisimit'te ve DLT'de *silig* "temiz, yakışıklı" ismi geçmektedir. Bu ismin *sil-* kökünden –g- fiilden isim yapma ekiyle türediği düşünülebilir. Buna dayanarak *sil-* fiilinin Türkçenin eski dönemlerinde de kullanıldığı söylenebilir. Nitekim VIII. yy.'a ait Uyg. metinlerinde fiile *türtüngü silip = (uyuz) merhemini silip*¹²¹ şeklinde rastlıyoruz.

soy-

Her iki lehçede temel anlamı bir şeyin üst kabuğunu, derisini çıkarmak olan fiil ET'de de bu anlamda kullanılmıştır.

Ör.

Er koyug soydı. = Adam koyunun derisini yüzdü. (DLT, III. C.,s.244)

Takkesini geçirmiş, enmarisini kuşanmış, elma soyuyordu. (A.Gündüz, TS, 1330)

Arvad soyduğu karmofu bir yana qoyub mæccüblæ Qæribova yaxınlaşdı. (S. Rəhman, ADİL, IV. C., 93)

Aşbazlar erkəkləri soyub, dərilərini çevirməkdə idilər. (E.Vəliyev, ADİL, IV. C., 93)

Soy- fiilinin her iki lehçede ortak kullanılan bir diğər anlamı değerli eşyaların izinsiz alınmasıdır. Bu anlam XII. yy.'dan itibaren görülməkdədir.

Ör.

Adamı yolda soymuşlar. (TS, 1330)

Dünən axşam oğrular evlərini soyub. (AT)

Akartdı yağurı, kaprı soydı. (ME, 75.7)

TT'de AT'den farklı olaraq birinin giysisini çıxarmak anlamında kullanılır.

Ör.

Çocuğu soy da yamır. (TS, 1330)

cümlesinin ifade ettiği anlam AT'de soy- fiilin ettirgen çatısı olan soyundur- fiili ile karşılanır. Aslında soy- fiili etken çatılı olmasına rağmen bu cümlede ettirgenlik işlevi görür. AT'de ise soy- etken çatısından dönüşlü çatı yapılmış, daha sonra ettirgen çatı oluşturulmuştur.

Ör.

Uşağın palmarlarını soyundur ve yamızdır. (AT)

sök-

TT'de ve AT'de sök- şeklindeki fiilin temel anlamı TT'de bir şeyi bulunduğu yerden kuvvet kullanarak veya gevşeterek çıkarmaktır.

Ör.

Duvardaki gereksiz çivileri sökmüler. (TT)

AT'de ise fiilin temel anlamı kurulu bir şeyi yıkmak, dağıtmaktır.

Ör.

Köhnə evi söküb, məzəsini mikdilər. (AT)

¹²¹ Ör.için bk. Clauson, *age.*, s.825

XI. yy.'da da fiilin bu anlamı görülmektedir.

Ör.

Ol ewin sökmi.= O, evini yıktı. (DLT, I.C., s. 444)

Fiil, her iki lehçede kurulmuş bir şeyi parçalara ayırmak gibi ortak bir anlama sahiptir.

Ör.

Bozulmuş çamaşır makinesini sökmü. (TT)

Kamilin maşınıni bizim məhəllədə sökmüşdülər. (AT)

Her iki lehçede de görülen örülmüş, dikilmiş şeyin örgüsünü veya dikişini ayırmak, açmak anlamı DLT'de de vardır.

Ör.

Ol yamağ sökdı. = O, yamayı sökmü. (DLT, II.C., s. 248)

Ördüğü hırkayı beğenmemiş, söküp yeniden örmeğe başlamışmı. (TT)

Döşeyini söküb, pakemi yunların arasına soxdu. (H.Nəzərli, ADİL, IV. C., 104)

Fiil AT'de ve TT'de havanın aydınlanması, günün ağarması anlamında ortak bir kullanıma sahiptir.

Ör.

Sınırı geçmiğimizde armık şafak söküyordu. (TT)

Sarımmıl fişəng işığı yanvar gecəsinin qamı qaranlığını sökərək yuxarı qalxdıqca zülmət seyrəlir. (Ə.Əbülhəsən, ADİL, IV. C., 104)

Oyadır səhər səhər

Quşlar məni yuxudan

Elə bil ki mənimçün

Yenə sökür qızıl dan.

(N.Xəzri, ADİL, IV. C., 104)

Fiil AT'de toprağı işlemek, açmak, kaldırmak; TT'de geçip gitmeye engel olan zorlukları aradan kaldırmak anlamında kullanılır.

Ör.

Təzə aldığıım mraktor güney malada xam morpağı sökür. (Ə.Məmmədخانلی, ADİL, IV. C., 104)

Araba çamuru sökemedi. (TS, 1331)

Gemi akınımı sökümü. (TS, 1331)

Fiil TT'de AT'den farklı olarak kaşık bir yazıyı okumak veya okuma beceresi kazanmak anlamında kullanılmaktadır.

Ör.

Çocuk üç ayda okumayı sökümü. (TS, 1331)

Çok okunaksız yazı. Ben söker gibi oldum. (H.Taner, 1331)

Ayrıca, fiilin TT'de AT'de kullanılmayan birçok mecaz anlamları da vardır.

Ör.

Cismin sana yetmez mi? Çabuk kalbini sök ver! (Atsız, RA, 84)

Onu saplandığı fikirlerden sökemediniz. (ayırmaq, uzaklaşdırmaq) (Y.Z.Ormaç, TS, 1332)

Şerminle Nermin mam bir saam sonra, yani beş buçukma sökümüler. (çıkagelmek) (H. E. Adivar, TS, 1332)

ET'de çök- fiilinin eş anlamlısı olan sök- fiili de vardır. DLT'de bu anlam görülmektedir.

Ör.

Ol begge sökmi. = O, Bey'in önünde diz çökmü (DLT, II.C., s.21)

DLT'de fiilin *söke olmur* = *diz çökerek oturmak* gibi bir kullanımının olduğundan bahsedilmiştir.¹²²

Ör.

Ol begge çöker. (DLT, II.C., s.21)

yık-, yix-

TT'de yık-, AT'de yix- şeklindeki fiilin temel anlamı TT'de kurulu bir şeyi parçalayarak bozmak, dağıtmak, tahrip etmektir.

Ör.

Yangın yarım saamin içinde her yeri sardı, uğruna gelen ne varsa yakdı, yıkmı.
(M.Ş.Esendal, 1630)

AT'de ise fiilin temel anlamı dokunarak veya vurarak düşürmek, devirmektir.

Ör.

Öküzü nallamak üçün yerə yıxdılar. (ADİL, II.C., 550)

Külək adamı yıxır. (AT)

Fiilin her iki lehçede de sorumluluğu başkasına yüklemek anlamı da vardır.

Ör.

Deməli, biz ərin günahını arvadın boynuna yıxmaqda haqlı deyilik? (H.Mehdi, 550)

Sınfı keçəmemesinin suçunu bana yıkmı. (TT)

FiilinTT'deki temel anlamı AT'de yan anlam olarak kullanılır.

Ör.

Böyük bir dünyanı yıxmaq, uçurmaq;

Yerində başqa bir dünya da qurmaq?

(S.Vurğun, ADİL, II.C., 550)

Fiil VIII. yy.'a ait metinlerde atmak, vurmak anlamını ifade eder. XI. yy.'a ait DLT'de ise fiilin TT'deki anlamıyla kullanıldığı görülmektedir.

Ör.

Başın yerde yıkdı. =Kafasını yere attı, vurdu.¹²³

Ol ewin yıkdı. = O, evini yıkmı. (DLT, III.C., s.63)

YIRT-, CİR-

TT'de YIRT-, AT'de ise YIRT- fiiliyle birlikte CİR- fiili de herhangi bir kesici alet kullanmadan bükülüp, katlanan şeyleri iki ucundan çekip ayırmak anlamında kullanılır.

Ör.

¹²² Bk. DLT, II. C., S.21

¹²³ Ör için bk. Clauson, age., s.897

Yürürken çepeçevre dikenli bir mel paçamı yırmı. (F.R.Amay, TS, 1633)
Külək gemməsinə mane olup, palmarını sanki cırmak isməyirdi. (S.Vəliyev, ADİL, IV.C., 487)

Fiilin bir diğər anlamı vücudu kanatacak kadar derin çizmektir.

Ör.

Kedi çocuğun elini yırmı. (TS, 1633)
Axı pişiyi dara qırsarsan qayıdıb adamın əlini, üzünü cırar. (E.Abbasquliyev, ADİL, IV.C., 487)

Örneklerden de anlaşıldığı gibi TT'deki yırt- fiilinin AT'deki karşılığı cır- dır. Hem yırt- fiili hem de cır- ses yansımali fiillerdendir. Aynı doğal sesin çeşitli dillerde farklı biçimde yansması bir ses izleniminin sadece dıştan gerçek seda ile değil, aynı zamanda dinleyenin kavrayışı dolayısıyla da oluştuğu düşünülecek ve bunun başka başka insanlarda farklı olduğu dikkate alınacak olursa, aynı sesin TT'de yırt- (ağızlarda cır-), AT'de cır- şeklinde dile yansması mümkündür.

TT ve AT'deki yırt- fiili bir giysiyi veya ayakkabıyı giyerek eskitmek ve herhangi bir kumaşı veya deriyi parçalamak anlamını da ifade etmektedir. DLT'de fiil yırt- şeklinde aynı anlamda geçmektedir.

Ör.

Ol monın yırmı. = O, elbisesini yırmı. (DLT, I.C., s.323)

Yırt- fiili AT'de DLT'deki anlamıyla kullanılmaktadır.

III.1.3. Belirli Bir Durum Değişimini Anlatan İş Fiilleri

Bu gruptaki fiiller nesnenin belirli bir durumda değiştiğini ve eylemin zamanla gerçekleştiğini anlatır. Bu fiillerin çoğu geçişlidir.

beze-, bəzə-

AT'de her türlü süsleme işleminin gerçekleştiği durumlarda kullanılan fiil, cazip bir duruma getirmek, güzelleştirmek, donatmak anlamlarını içerir.

Ör.

Evləri bəzə-, sahnəni bəzə-, üzünü bəzə- vs.

Göy üzünü bəzər parlaq ulduzlar. (H.Cavid, ADİL, I.C., 240)

TT'de de süslemek, donatmaq ve tezyin etmək anlamında kullanılan fiil zamanla yerini süslemek fiiline bırakmışdır.

Ör.

Gördüğü iyiliğe karşılık ikram fazlasından masamızı mezelerin çeşimlisiyle bezedi. (R.H.Karay, TS, 180)

AT'de fiilin abartılı şekilde anlatmaq, dalga geçmek gibi mecaz anlamı da vardır.

Ör.

Səməndəri divar gəzəmində möhkəm bəzədilər. (ADİL, I.C, 240)

Beze- eski fiillerdendir. DLT'de ve KB'de *beze-* şeklinde süslemek, nakişlamak anlamında geçmektedir.

Ör.

Ol ewin bezedi. = O, evini süsledi. (DLT, III.C., s.263)

Yaşıl kök bezeding tümen yulduzun. = Mavi göğü sayısız yıldızlarla süsledin. (KB,b.22)

Beze- fiili Melioranski'nin bahsettiği "geniş" (genişletilmiş) köklerdendir.¹²⁴ Tietze de fiilin ET'deki bediz isminden e- isimden fiil yapma ekiyle türediğini belirtir.¹²⁵ Clauson, *beze-* fiilinin ET'deki *bedze-* fiilinden bozulmuş, tahrip edilmiş olduğunu düşünür.¹²⁶

boya-

Her iki lehçede temel anlamı boya sürerek veya boyaya batırarak renk vermektir.

Ör.

Bümün odaları şerâp rengine boyadılar. (TT)

Meşənin üsmündə bir yaylaq qızarmısı armır, gəmdikcə meşəni boyayırdı. (S. Rəhimov, ADİL, I.C., 302)

TT'de mecaz olarak aşağılamak, ağır söz söylemək anlamında kullanılan fiil, AT'de kirletmək, bulaştırmək ve herhangi bir şeye boğmaq anlamını taşıyor.

¹²⁴ Bk. Rüstəmov, *age.*, s.17

¹²⁵ Bk. Tietze, *age.*, s.329

Ör.

General Nakaşidzenin başı parçalanmışdı, ağzını mez mez açıb yumur, qanlara boyadığı Bakıya veda edirdi. (M.S.Ordubadi, ADİL, I.C. ,502)

Uşag əllərini mürəbbəyə boyadı. (AT)

ET'de *bodü-* şeklinde kullanılan fiilin temel anlamı boyamak, mecaz anlamı ise yarıştırmaktır.

Ör.

Ol toning bodudı. = O, elbisesini boyadı. (DLT, III.C., s.260)

Ol okın urdı keyikini yıgaçka bodudı. = O, okunu ammi, geyiği ağaca yapıştırdı. (DLT, III.C., s.260)

Clauson fiilin ET'de renk anlamında kullanılan *bod* isminden türediğini söyler.¹²⁷

bula-

Her iki lehçede temel anlamı bir nesneyi başka bir nesneye batırmak anlamında kullanılan fiil, AT'de bir şeyi karıştırarak pişirmek anlamında da kullanılır.

Ör.

Balıkları una bulayıp mepsiye dizdi. (TT)

Anam məmbəxdə dovğa bulayırdı. (AT)

ET'de *bula-* fiili pişirmek, *bulga-* fiili karıştırmak, karıştırarak pişirmek anlamını ifade eder. Bu durumda TT'de *bulga-* fiili anlam değiştirerek kullanılıyor. AT'de ise *bula-* fiiliyle *bulga-* fiili (*bulga*'nın Oğuz Türkçesinde *bula-* şekline dönüşmesiyle) birbirine karışmıştır.

Ör.

Suvug bulgadı. = Suyu karıştırdı. (DLT, III.C., s.289)

Ol tutma bulgadı. = O, yemeği karıştırmak pişirdi. (DLT, III.C., s.289)

Kuzı buladı. = Kuzu pişirdi. (DLT, III.C., s.270)

¹²⁶ Bk. Clauson, *age.*, s.350

¹²⁷ Bk. Clauson, *age.*, s. 360

Clauson, bula- fiilinin ET'de buhar anlamında kullanılan bu isminden türediğini, temel anlamının buharda yemek pişirmek olduğunu ve fiilin Hakas Türkçesindeki bulutlara yükselmek anlamının isimle fiil arasındaki ilişkiyi gösterdiğini belirtir.¹²⁸

Aslında bula- şeklinin bulga-‘dan bozma olduğu düşünülebilir.

Ayrıca fiil her iki lehçede кирлетмек, лекеlemek anlamında da kullanılır.

Ör.

Çocuk üstünü başını çamura bulamış. (TS, 227)

Əllərini mürəkkəbə bulamışdı. (AT)

AT'de bu fiilin anlamsal alanına sallamak kavramı da dahildir. Aslında fiilin bu son anlamı temel anlamdan tamamen uzaklaşmış, temel anlamla anlam ilişkisini kesmiş gibi gözükmetedir.

Ör.

İm sahibini görüb quyuğunu buladı.

Fikirlərimizlə razılaşmadığı vaxtlarda başını bulayardı.

Bu son anlamın bulga- fiiliyle ilgili olduğu söylenebilir. Fiilin AT'de daha geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğu söylenebilir.

giy-, gey-

TT'de giy-, AT'de gey- şeklindeki fiil vücuda veya ayağa örtünmek, korunmak amacıyla herhangi bir şey geçirmek anlamını ifade eder

Ör.

Başına bere giymiş. (TS, 553)

Özüm də kürkü mərsinə geyib bir damın içində gizlənmişdim. (Ə.Haqqverdiyev, ADİL, III.C., 139)

Türkçedeki fiillerin çoğu geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Giy- fiilinin ise anlam alanının diğer fiillerin anlam alanlarına nazaran daha dar olduğu söylenebilir.

Fiil ET'de ked- şeklinde aynı anlamda kullanılmıştır.

¹²⁸ Bk. Clauson, age., s. 333

Ör.

Etükin kedip = Çizmesini giyip (UM, 92.5)

Er mon kedmi. = Adam elbise giydi. (DLT, III.C., s. 441)

Kök al kedip. = Yeşil ve kırmızı giymiş. (KB,b. 69)

yama-

Temel anlamı delinmiş, yırtılmış herhangi bir yere yama koyarak onarmak olan fiil her iki lehçede aynı ses birleşiminden oluşur.

Türkçede eskiden beri kullanılan fiil, DLT'de

Ol mon yamadi. = O, elbise yamadi. (DLT, III.C., s. 91)

şeklinde, TT ve AT ile aynı anlamı ifade ediyor.

Ör.

Gemici yelkenlerini dizlerinin üzerine almış yamıyor. (Halikarnas Balıkcısı, TS, 1587)

Salamın üsmünə alabəzək çaynık koyulmuş samovarın yanında omurub əlində nə isə yamayrdı. (H.Mehdi, ADİL, II.C., 483)

TT ve AT'de fiil istenmeyen bir şeyi birine mal etmək anlamında mecaz olarak kullanılır.

Ör.

Bu bozuk saami size kim yamadi? (TS, 1587)

Əli kişi qızı müstətiqə yamadi. (AT)

Yama- TT'de ikili köktür. AT'de ise yama- fiil, yamaq isim olarak kullanılır. Bu da ikili köklerin aslında fiil kökünden türediğini gösterir.

yıka-, yu-

Su veya başka sıvı kullanarak bir şeyi temizlemeyi anlatmak için TT'de yıka- AT'de ise yu- fiili kullanılır.

Ör.

Musluklu teknenin başında bebeklerin çamaşırlarını yıkıyordu. (A.Ağaoğlu, TS)

Okuldayken çamaşırlarını kendisi yıkardı. (TT)

Bahadır üzünü yudu, çay içməyə gəmdi. (ADİL, II.C., 564)

ET'de aynı anlamın ifadesi için yu- fiili kullanılmıştır.

Ör.

Er ton yudı. = Adam elbisesini yıkadı. (DLT, III.C., s. 66)

Kanıg kan bile yumas = Kan kanla yıkanmaz. (DLT, III.C., s.157)

Candın elgin yudı. = Canından elini yıkadı. (KB,b.1115)

AT'de fiilin günahını, suçunu kelimeleriyle birlikte kullanılarak günahını almak anlamını ifade eder. TT'de ise bu anlam çıkar- fiiliyle sağlanır.

Yine AT'de fiil yağmur, dalga, ırmak gibi şeylerin kıyıya çarparak, dokunarak götürmesi anlamını da ifade eder.

Ör.

Dalğalar denizin sahilindeki sal daşları yumuşdu.

yont-, yon

TT'de yont-, AT'de yon- şeklindeki fiil bir şeye (ağaç, demir, taş vs.) istenilen biçimi vermek için dış bölümünü keskin bir araçla biçmek, kesmek anlamında kullanılır.

Ör.

Taşı yonmup, farklı figürler yapardı. (TT)

Kerim baba, fim çala çala bir qarış iki barmaq qalınlığında yaş çubuğu yonurdu. (A.Şaiq, ADİL, II.C., 556)

TT'de fiil AT'den farklı olarak birinden para sızdırmak gibi mecaz bir kullanıma sahiptir.

Ör.

Hacı beyi yontacak, ondan bir hayli para sızdıracaktı. (E.Talu, TS, 1640)

Fiil Türkçenin eski dönemlerinde yonu- şeklinde yontmak anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Neçe yimik biçek erse öz sapın yonumaz. = Bıçak ne kadar keskin olsa da kendi sapını yonmaz. (DLT, I.C., s.384)

Etimolojik olarak fiilin *yoni-* köküne *-m-* fiilden fiil yapma ekinin getirilmesiyle oluştuğu söylenebilir.

III.1.4. Yer Değişimini Anlatan İş Fiileri

Bu fiillerin ifade ettiği eylemlerin etkisiyle eşya, mekânda yer değiştirir veya eşyanın mekândaki durumunda değişiklik olur. Bu fiiller de geçişlidir.

at-

Her iki lehçede at- şeklindeki fiil çok anlamlıdır. Fiildeki ortak anlambirimcik herhangi bir şeyi bulunduğu yerden ayırmaktır. Fiilin bütün anlamlarında bu anlambirimcikle karşılaşıyoruz.

Ör.

Gönlümdeki azgın devi rüzgarlara attım. (Atsız, RA, 286)

Elindeki kabukları yere amarken parkın bekçisi marafından yakalandı. (TT)

Anahmarları balkondan amtı. (TT)

Rəşid əlindəki gül dəsməsini smolun üsmünə amdı. (AT)

Kim isə zəncirləri lom ilə yerə amır. (M.İbrahimov, ADİL, I.C., 142)

Fiilin terk etmek, ilgisini kesmek anlamı da her iki lehçede yaygın kullanılmaktadır.

Ör.

Kedinin yavrularını bahçeye ammlar. (TT)

Səndən üzməmişəm bircə gün də əl,

Demə "Hüseyn məni ammiş"amandır!

(M.Rahim, ADİL, I.C., 142)

Fiil TT'de AT'den farklı olarak göndermek, yollamak, sökülme, yapışık olduğu yerden ayrılmak, rengi solmak, anlamlarında da kullanılır. Bu durumda fiil hareket ve oluş bildirir.

Ör.

Geçen hafma sana mektup amım.

Elbisesi dikiş yerinden ammiş.

Güneşmen perdelerin rengi amı.

Çok anlamlı olan at- fiilinin metin içinde göndermek, koymak, solmak, yırtılmak vs. anlamlarının ortaya çıkması onu bu kelimelerle geçici eş anlamlı yapar. AT- fiili bu fiillerle kullanıldığı metne bağlı bir eş anlamlılık gösterir. Metin dışında at- fiili bu fiillerle eş anlamlı sıra oluşturmaz.

AT'de at- fiilinin kesin eş anlamlısı tulla- fiilidir. Her iki fiil kolaylıkla birbirinin yerine kullanılabilir.

Ör.

Zərnışan xanım bəzəkli yorğanı üsmündən kənara mulladı (amdı).- ADİL, IV.C., 210

Papiros qırınmılarını yerə mullamaq (ammaq) olmaz.- ADİL, IV.C., 210

Qəhrəman var gücüylə ilanı qayadan aşağı amdı (mulladı).- ADİL, IV.C., 210

Evinə, uşaqlarını mullayıb (amıb) şəhərə köçmüşdü.

AT- fiili ET'de de çok anlamlı olarak kullanılmıştır.

Ör.

Er ok ammi. = Adam ok ammi. (DLT, I.C., s.170)

Tang ammi. = Şafak sökmü. (DLT, I.C.,s. 170)

Mende bulnır sewinç omı kadhu amar. = Bende bulunan sevinç omu kaygıyı giderir.

(DLT, III.C.,s.374)

cümlesinde ise fiil gidermek, yok etmek anlamında kullanılmıştır.

Fiilin TT'de daha geniş bir kullanım alanının olduğu söylenebilir.

çek-

Temel anlamı her iki lehçede de bir şeyi tutup kendine veya başka bir yöne doğru yürütmek, sürüklemek olan fiil, AT'de TT'den farklı olarak tartmak fiilinin eş anlamlısı olarak kullanılır. Fiilin bu anlamı XIV. yy. 'a ait Kİ'ta da görülmektedir.¹²⁹ İbnü Mühenna da ise fiil yolmak anlamındadır.¹³⁰

Ör.

Onu asansör boşluğundan güçlkle çekip çıkardılar. (TT)

Pambıq kisələrini çekib, maşınlara yığdılar. (AT)

Sədr smolun siyirməsini çekib böyük bir yazılı vərəq çıxardı. (AT)

¹²⁹ Bk. A.Caferoğlu, *Kitâb al- İdrâk Li-Lisan al-Atrak*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931, s.28

Fiil her iki lehçede de çok anlamlıdır. Çek- fiili metin içinde ötmek, koymak, каратмак, devam etmek, sürmek, tartmak, inşa etmek fiilleriyle aynı anlamda kullanılabilir.

Ör.

Aslan'ın annesi kapıyı çekmi ve geldiği gibi sessizce geri döndü. (TT)

Yemeği mabağa çekip misafirin önüne koydu. (TT)

Sigaranın dumanını derin bir solukla içine çekmi. (TT)

Yaş odun ağır çeker. (TS, 289)

Bahçenin her marafına dikenli çim çekmişmi. (TT)

Gördüm, Kərim omurub qəlyan çəkir. (E.Hagverdiyev, ADİL, IV.C., 487)

Ağca xanım yorğanı başına çəkib bir azdan sonra yuxuya gemdi. (S.S.Axundov, GG,24)

Aşı nimçəyə çəkib ormalığa qoydu. (ADİL, IV.C., 428)

Bu il biz çaya bənd çəkib, asma körpü quracağıq. (Ə.Vəliyev, ADİL, IV.C., 428)

Fiil TT'de ah çekmek, AT'de ise of çekmek şeklinde deyimleşmiş olarak kullanılır.

Ör.

Köşedeki masada oturan adam öyle bir ah çekdi ki salondaki herkes ona baktı. (TT)

Xədicə nənə dərindən bir of çəkdi . (AT)

Çek- fiilinin AT'de dart- fiiliyle aynı anlamı ifade eden kullanımı da vardır.

Ör.

Yağışdan sonra örmülməyən pəncərələri çəminliklə darmıb (çəkib) bağladı. (AT)

TT'de çek- fiilinin AT'den farklı olarak nutuk kelimesiyle birlikte kullanıldığı zaman söylemek anlamını ifade eder.

Ör.

Belediye başkanı dinleyenlere uzun bir numuk çekmi.

ET'de de temel anlamı aynı olan fiil DLT'de eş adlı olarak iki ayrı başlıkta verilmiştir.

1. *Ol bimik çekdi. = O, kimap yazdı, harekeledi. (DLT,II.C.,s.21)*

2. *Ol merkek bağın çekdi.= O bohçanın bağını çekmi. (DLT,II.C.,s.21)*

¹³⁰ Bk. İbnü Mühennâ Lûgati, s.25

cümlesinde sıkıca bağlamak anlamındadır. XIII. yy.'a ait Oğuznâme'de *çerig çekip* ifadesinde fiil asker çağırmaq anlamını ifade eder.¹³¹

dire-, dirə-

Dire- fiili, AT yazı dilinde yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Fiilin ortak anlambirimciği dayamak, destek olmak, bir şeyi dikine koymaktır. Fiil AT'de açık e (ə) ile söylenir. TS'de bu fiilin TT halk ağızlarında daha çok kullanıldığı belirtilmiştir.

Ör.

Yarıyı bu ayaklar diriyor. (TS, 381)

Leyla alını pəncərə şüşəsinə dirədi. (Ə.Məmmədşanlı, ADİ, II.C., 113)

TT halk ağızlarında fiil mecaz olarak inat etmək, karşı koymak anlamında kullanılmaktadır. Bu anlam AT'de *ayağını dirə-* deyimiyle anlatılır.

Ör.

Fələk də ayağını yerə dirəsə, mən bu yeri sarmayacağam. (A.Şaiq, ADİ, II.C., 113)

TT yazı dilinde fiilin daha çok *dire-* kökünden türemiş *diren-*, *direm-*, *direnç* kelimeleri kullanılmaktadır.

Diren-, diret-, direnç kelimelerindeki ortak anlambirimcik mukavemet etmək, karşı koymaktır. TT'de fiilin mecaz anlamıyla daha çok kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Fiil AT'de mecaz olarak dikkatli bakmaq anlamında kullanılır.

Ör.

Cəmil sözünü qurtarıb, gözlərini Gülməkinin gözlərinə diredi. (AT)

AT'de fiilin bir başqa mecaz anlamı kendini siper etməkdir.

Ör.

Rüsməm kişi sinəsini bu adsız, lakin açık zərbələrin qabağına dirədi. (M.İbrahimov, BD, 118)

¹³¹ Ör. için bk. Clauson, age., s.413

Türkçenin eski dönemlerinde *mire-* şeklinde kullanılan destek yapmak, tutmak, kaldırmak ve buna bağlı genişlemiş birçok anlamı ifade etmiştir.

Ör.

Ol kapug miredi. = O, kapıya direk dikti. (DLT, III.C., s.262)

KB'de fiilin *tirel-* ve *tiren-* gibi türemiş şekilleri geçmektedir. Fiilin etimolojik olarak ET'de "canlı, diri" anlamında kullanılan *mirig* isimden *-e-*, *-a-* ekiyle fiil türediği düşünülebilir. AT'de "ayakta duran, dik" anlamında kullanılan *tir* ismi de aynı kökle ilgilidir.

dök-, tök-

TT'de *dök-*, AT'de *tök-* şeklindeki fiilin temel anlamı sıvı veya tane durumundaki şeyleri buldukları yerden bir başka yere boşaltmaktır.

Ör.

İhmiyar karısı pırl pırl kalaylı maşrapa ile ona su dökcek. (S.F.Abasiyanık, TS, 401)

Tavuklara yem dökmü. (TT)

Bu adam için ev halkının gözyaşı dökmüş olmasına şaşmıştı. (P.Safa, Ş.19)

Smol üzərindəki qrafindən sməkana su möküb içdim. (A.Şaiq, ADİL, IV.C., 204)

Fiil her iki lehçede salmak, bırakmak anlamında da kullanılır.

Ör.

Saçlarını alnına dökmü. (TT)

Tök alnına o avara mellərin.

Qoy olayım bundan belə sərsəri.

(E.Cavad, ADİL, IV.C., 204)

Yine fiil her iki lehçede bir yere çokça taşımak, yığmak gibi mecaz anlam taşıyor.

Ör.

İran sınırına asker dökmüler. (TS, 402)

Balaca Sabirə soyuq olanda Qəhrəman bir göz qırımında şəhərin həkimlərini evə mökür. (S.Rəhimov, ADİL, IV.C., 204)

Fiil ET'de de tk- Şeklinde akıtmak, saıçmak, dağıtmak anlamında kullanılmıştır.

r.

Taraglıg yirinte tkerler tr = tarlasına dkerler sonra (UM, 109.6)

Kızıl kanım tkti.= Kızıl kanımı dkt.(VIII. yy. Uyg. metinleri)

...tktimiz saıçtımız erser. = ...dağıtıp saıçtıksa. (VIII. yy. Uyg. metinleri)¹³²

Szng barı tk. = Syleyecek szlerini ortalığa saıç. (KB,b.195)

Oğlan suw mker, ulıg yanı sınır. = ocuk yere su dker, byğn ayağı kayar, bir yeri kırılır. (DLT, II.C., s.16)

Fiilin ET'den beri her iki lehçede de anlam deđiŐtirmediđi sylenebilir.

getir-, gtir-

Getir- fiili gtr- fiilinin zıt anlamlısıdır. Fiilin temel anlamı her iki lehçede de aynıdır.

r.

Belediye suyu dağdan kye gemirdi. (TS, 544)

Azerbaycan'dan size selam gemirdim. (TT)

Gnorma sm poıçmalyon Bahadıra m'cili bir mkmub gmirdi. (S.Rhimov, ADL, III.C., 160)

Tyyar oxlu yk gmirdi. (ADL, III.C., 160)

ay bzen dağ boyda byyr, kkl ağacları qoparıb gmirir. (.Vliyev, ADL, III.C., 160)

Fiilin her iki lehçede bir başka ortak anlamı sebep olmak, ortaya ıkarılmaktır.

r.

Bu rzgr kar gmirir. (TS, 54)

Dnizden sn hfif meh fhl qsbsin xoş bir srinlik gmirirdi. (H.Mehdi, ADL, III.C., 160)

Bndalı hmiŐ ev glnd bir Őnlik, xoŐluq gmirrdi. (ADL, III.C., 160)

¹³² r.için bk. Clauson, age., s. 477

Fiil AT'de TT'den farklı olarak birçok yan anlama sahiptir. Bu yan anlamlardan biri meyve veya ürün vermektir.

Ör.

Ağac yaxşı alma gəmirib. (ADİL, III.C., 160)

Bu anlama bağlı olarak fiil başarı kazanmak anlamında mecaz olarak kullanılır.

Ör.

Axır vaxtlar heç əlim gəmirir. (AT)

Budaq indi indi gümrahlaşdı ki birdən birə yenə də onunku gəmirmədi. (E.Vəliyev, ADİL, III.C., 160)

Fiil konuşmayı devam ettirmek ve anlatmak anlamında da kullanılır.

Ör.

Sözünün dalını gəmirmədi, hiçqırıq boğdu onu. (AT)

Oğlan mez mez danışır, dili də şirindir, «r» səsini gəmirə bilmir. (ADİL, III.C., 160)

Yapı bakımından basit fiil gibi görünen getir- köken itibarıyla türemiş fiildir. Etimolojik olarak *gel-* köküyle *-mir-* ekinden oluşmuştur. *-mir-* eki fiilden fiil yapan ettirgenlik eklerindedir. Dolayısıyla, *gəmir-* fiili *gel-* fiilinin ettirgen çatısıdır. Fiilin Oğuzca olduğu hem Kâşgarlı hem Clauson tarafından belirtilmiştir.¹³³ Türkçenin eski dönemlerinde fiil *kəlmür-* /*keldür-* şeklinde kullanılmıştır. Nitekim, DLT'de de fiil bu şekildedir. Ayrıca DLT'de fiilin Oğuz Türkçesinde *kəltür-* şeklinde söylendiği de gösterilmiştir.¹³⁴

Ör.

Ol manga am kəlmürdi. = O, bana am gəmirirdi. (DLT, II.C., s.195)

götür-, apar-

TT'de temel anlamı bir şeyi bir yere taşımak, ulaştırmak olan fiilin yan ve mecaz anlamları da bu anlambirimciğe bağlıdır.

Ör.

Onu okula her zaman babası gömürüyordu. (TT)

¹³³ Bk. DLT, II.C., s.297, Clauson, age., s.717

¹³⁴ Bk. DLT, II.C., s.297, Clauson, age., s.717

¹³⁴ Bk. DLT, II.C., s.297

TT'de fiilin taşımak anlambirimciğine bağlı yan anlamlarından birisi yanında yürüyerek bir yere kadar eşlik etmektir.

Ör.

Beni evime kadar götürdü. (TS, 567)

Fiilin bir diğer yan anlamı yine taşımak anlambirimciğinin mecaz kullanımı olan yerinden ayırıp uzağa atmak veya yok etmektir.

Ör.

Bir mermi bacağını götürdü. (TS, 567)

Götür- fiilinin TT'deki yan anlamlarını, kelimenin yan anlamlarının incelendiği bölümdeki tabloya göre anlambirimcik açısından incelediğimiz zaman fiilin temel anlamı taşımak (S), bir yere kadar eşlik etmek (K₁) ve uzaklaştırmak (K₂) olur. K₁ ve K₂ S'den ortaya çıkmıştır. *Onu evinden alıp götürmüşler* cümlesinde görülen yakalamak anlamı K₁'in, *Bu hastalık çok insan götürdü* cümlesindeki öldürmek anlamı ise K₂'nin mecaz kullanımudur.

Götür- fiili AT'de ise çok anlamlıdır. Fiilin bütün anlamlarını iki ortak anlambirimcikte birleştirebiliriz.

1. eline almak, kaldırmak;

Ör.

Xanməmməd heç bir məklif olmadan süfrədən halva gömürüb ağzına qoydu. (Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLI, ADİL, III.C., 201)

2. taşımak;

Ör.

Təndirdən yenicə çıxmış çörəkləri gömürüb alverə yolladım. (ADİL, III.C., 201)

Fiilin taşımak anlamı her iki lehçede ortak bir kullanıma sahiptir.

Bu iki anlama bağlı yan ve mecaz anlamları şöyle sıralayabiliriz. Yan anlamlar temel anlamla ve birbirleriyle ilişki içindedir.

1. Cenaze kaldırmak, gömmek anlamı temel anlamdaki yerden kaldırmak ortak anlambirimciği ile ilgilidir.

Ör.

Qərib öldü gömürün
Dar küçədən ömürün
(*Bayamı, ADİL, III.C., 201*)

2. Kabul etmək, içine almak anlamı ise temel anlamdaki almak anlambirimciği ile ilgilidir.

Ör.

Səni qulluğa götmürmək mənim boynuma. (H.Mehdi, ADİL, III.C., 201)

Bu yan anlamın mecazi ise kaplamak, öğrenmek, benimsemektir.

Ör.

Həyəmi gömürən soğan, qovurma, zəfəran iyi adamı valeh edirdi. (M.Cəlal, ADİL, III.C., 201)

Ülkərlə Səmmar çox zəhinli uşaq idilər, müəllimin dediyini mez gömürüdülər. (ADİL, III.C., 201)

Fiilin üçüncü yan anlamı ürün elde etməkdir.

Ör.

Sağıcılar inəklərdən bol süd gömürürlər. (ADİL, III.C., 201)

Götür- fiilinin ayırıcı anlambirimciği yukarıda da bahsettiğimiz gibi taşımak, yanına almaktır.

Ör.

Uşağı da gömürüb gəmdi. (AT)

AT'de götür- fiilinin çok karmaşık bir anlam yapısına sahip olması, fiilin işlekliliğinden ve iç potansiyelinin zenginliğinden kaynaklanmaktadır.

ET'de fiil kötür- şeklinde ve kaldırmak, yükseltmek anlamında kullanılmıştır. VIII. yy.'a ait metinlerde de fiil bu anlamı ifade eder.

Ör.

Ağır yük kötürüp = Ağır yük kaldırıp (UM, 75.34)

Emgək kötürməyin. = Sıkıntı çekmeyeyim.¹³⁵

Öze kötürüp. = Üzerine götürüp (UM, 75.10)

XI. yy.'a ait metinlerde ise fiil hem kaldırmak hem taşımak anlamında hem de bu anlamlara bağlı mecaz anlamda kullanılmıştır. Fakat taşımak anlamı XIII. yy'dan sonraki metinlerde daha çok geçmektedir.

Ör.

Tewi yük kömürse kamıç yeme kömürür. = Deve yük maşısı, kaşığı da beraberinde gömürür. (DLT, II.C., s.75)

Er yük kömürür. = Adam yük götürdü. (DLT, II.C., s.75)

Kömürdi özin. = Kendini kaldırdı. (KB,b.101)

Bu küçgey küçini bodun kömürmez. = Bu zalimin zulmüne halk uzun müddet dayanamaz. (KB,b.2030)

Sen munı kaçırıp kötürür sen? (KE, 45r.19)

ET'deki örneklerle dayanarak götür- fiilinin başlangıçta yerden kaldırıp bir başka yere götürmek anlamında kullanıldığı, TT ve AT'deki bütün yan ve mecaz anlamların da bu anlamla ilgili olduğu söylenebilir.

Etimolojik olarak fiilin basit yapıda olmadığı ilk bakışta anlaşılır. Clauson da fiilin dış görünüşüne göre ettirgen çatıda olduğunu fakat fiilin etimolojisi konusunda inandırıcı bir görüşün bulunmadığını söyler.¹³⁶

AT'de apar- fiilinin genel anlambirimciği TT'deki götür- fiilinin genel anlambirimciği ile aynıdır: “bir yerden başka yere taşımak, ulaştırmak.”

Ör.

İkisini sinifə apardı. (S. Əhmedov, YEO, 120)

Qamar çoxlu yük aparır. (AT)

Səhiyəcilər yaralıları aparırdılar. (M.Cəlal, (ADİL, I.C., 112)

Apardı sellər Saranı,

Bir ala gözlü balanı,

(Türkü, Anonim)

Apar- fiili AT'de çalmak, kaçırmak, hırsızlık yapmak anlamında mecaz olarak kullanılır. TT yazı dilinde kullanılmayan fiilin bu yan anlamı Anadolu ağızlarında yaşamaktadır.

¹³⁶ Ör.için bk. Clauson, age., s.706

Ör.

Oğrular inəyi möylədən apardılar. (AT)

Əzizim nə xandılar.

Nə sulman nə xandılar.

Apardılar yarımı.

Tayfalıqca dandılar. (B, 23)

Apar- fiilinin ortaq anlambirimciği olan götürməyə bağlı olaraq fiil, yok etmək, bayılmaq ve yenmək gibi mecaz anlamlar kazanmışdır.

Ör.

Palmarn ləkəsini benzinlə aparmaq olar. (AT)

Dolu bümün meyvələri apardı. (AT)

Çəkişmirəm, aparsam da verməyəcəksən, ciğalın birisən. (İ.Əfəndiyev,ADİL,I.C. 112)

Xəsməni dərman apardı. (AT)

Apar- fiili Yeni Tarama Sözlüğü'nde de alıp götürmək anlamında verilmişdir.

Yarı bakımından basit fiil gibi görünen apar- aslında etimolojik olarak *al-* ve *bar-l par- l var-* fiilinin birləşməsindən olmuş birləşik fiildir. Alıp bar-ı alıp var- fiili hece yutulması yoluyla AT'de apar- şəklinə dönüşmüşdür.

it-, itələ-

TT'de it-, itele-, AT'de itələ- şəklindəki fiilin anlamı bir şeyi güç kullanarak keskin ve ani hərəkətlə iləri götürməkdir.

Ör.

Genç kadının onu imerek, sürükleyip odadan çıxarmasını ismiyordu. (P.Safa, Ş, 7)

Rüsməm kişi Telli arvadın yaxasından imələdi. (S. Rəhimov, BD, 119)

AT'de it- şəklindəki fiil ise anlam bakımından TT'deki yit- fiiliylə aynıdır. Yit- fiili ise durum filləri grubunda yer alır.

DLT'de fiil, it- şəklində və düşürmək, çarpmak anlamında istifadə edilir.

¹³⁶ Bk. Clauson, *age.*, s.706

Ör.

Ol anı immi. = O, onu (eli veya ayağıyla) yere düşürdü. (DLT, I.C., s.171)

AT'deki itələ- fiili etimolojik olarak *im-* kökünden *-ala-*, *-ele-* fiilden fiil yapma ekiyle türemiştir. *-ala-*, *-ele-* eki için tekrar tekrar yapıldığını bildirir.

тарт-, дарт-

TT'de тарт-, AT'de дарт- şeklindeki fiilin temel anlamı iki lehçede birbirinden farklıdır. TT'de fiilin temel anlamı bir şeyin birim cinsten ağırlığını bulmakken, AT'de bir şeyi kendine veya başka tarafa çekmek, sürüklemektir. Dolayısıyla fiil TT'de durum, AT'de ise iş fiilleri grubunda yer alır.

Ör.

Küçücük bir kız çocuğu soğuktan elleri donarak sokaktan gelip geçenleri marmıyordu. (TT)

Həkim qolumdan mumub darımdı. (AT)

Ayaz kəskin bir hərəkəmlə amin cilovunu darımdı. (ADİL, II.C., 39)

TT'de fiilin çekmek anlamı sadece binek hayvanlarının dizginlerini bırakıp salmak için kullanılır.

Ör.

Süvari daima dizginleri marmıp, kısırağı zapta mukmedir olduğunu ihsas emmeli. (Ö. Seyfemmin, TS, 1421)

Fiilin AT'deki germek anlamı DLT'de de geçmektedir.

Ör.

Beyrək yayı darmıb, oxu amdı. (AT)

Ol yip marmdı = O, ipi çekti, uzattı. (DLT, III.C.,s.426)

Türkçenin eski dönemlerinde тарт- şeklindeki fiilin temel anlamı çekmek, sürüklemek ve TT'de olduğu gibi bir şeyin ağırlığını bulmaktır. Bu durumda fiilin ET'de hem TT'deki hem AT'deki anlamda kullanıldığı söylenebilir.

Ör.

Işıgag tartgaymen. = İpi tartacağım.(PKP, 80.4)

Yörgep tartıp= sarıp çekip (UM, 57.31)

Birtke ıdtımız yumşadımız tartdımız = koşturduk, iş gördürdük, çektik (UM, 62.33)

Ol yarmak marmdı. = O, para tarttı.(DLT, III.C., s.426)

cümlesinde TT'deki paşa piçmek, değerini saptamak anlamı görülür.

Ol emügin marmdı. = O, papuçunu çıkardı.(DLT, III.C., s.426)

cümlesinde ise fiil TT ve AT'deki çekip çıkarmak anlamıyla aynı anlamsal grupta yer alacak şekilde kullanılmıştır.

Taşı-, daşı-

TT'de taşı-, AT'de daşı- şeklindeki fiilin temel anlamı herhangi bir şeyi bir yerden başka yere götürmektir.

Ör.

Hasmayı ekseriya yakın kasabaya kadar sırmma maşırlardı. (S.F.Abasiyanık, TS, 1425)

Yük maşınları, arabalar maxılları xırmana daşıyırdı. (S.Rəhimov, ADİL, II.C., 44)

Fiilin her iki lehçede ortak olan bir diğer anlamı herhangi bir şeyi üstünde bulundurmak, giymektir.

Ör.

Devlem üniforması maşıyordu. (TT)

Silah daşımaq qadağandır. (AT)

Yine her iki lehçede taşı- fiili sahip olmak, özellik olarak bulundurmak anlamında da kullanılmaktadır.

Ör.

Bir insanın çifm uyruk maşımısını aklım almıyor benim. (N. Cumalı, TS, 1425)

Onlar eyni familyanı daşıyırlar. (AT)

TT'de fiil AT'den farklı olarak hissetmek, çekmek, yüklemek gibi mecaz anlama sahiptir.

Ör.

Hepsi yüreklerinde ana, baba, kardeş, yurm sevgisi maşıyor. (TT)

ET'de fiil taşı- şeklinde bir şeyi bir yerden başka yere götürmek ve çıkarıp atmak, kovmak anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Ol efge yarmak maşudı. = O eve para gömürdü. (DLT, III.C., s.266)

Ütrük ömün ogrılayu yüzge bakar

Elkin taşup bermiş aşığ başra kakar. =

Hileci, alçak kimse hırsız gibi yüze bakar, misafiri kovarak vermiş olduğu yemeği başına kakar. (DLT, I.C., s.102)

sür-

Her iki lehçede sür- şeklindeki fiilin aslında birbirinden farklı iki anlamı vardır.

1. yönetip yürütmek, sevk etmek
2. devam etmek, zaman geçmek, zaman almak

Fiilin birinci anlamıyla ilgili örnekleri gözden geçirelim.

Ör.

Atıtnı öteye beriye sürdü. (Atsız, BÖ, 21)

Ahmem on beşinden beri araba sürüyor. (TT)

Sabah erkenden koyunları sürdü. (TT)

Şofer maşını geriyə döndərdi və hamar yola sürdü. (ADİL, IV.C., 121)

Uşaqılar naxırı çölə sürdü. (AT)

Örneklerden de anlaşıldığı gibi sür- fiili birinci anlamıyla kullanıldığı zaman iş fiili olduğundan geçişlidir. Fiilin birinci anlamına bağlı olarak TT'de ileri doğru itmek, dokundurmak, sürmek, nefyetmek, bir malı satışa sunmak, piyasaya çıkarmak anlamları vardır.

Ör.

Okul müdürü Ayşe'nin önüne bir kağıt sürdü.

Elinizi oraya sürmeyiniz. (TS, 1357)

O dönemde öğremmenleri Doğu'ya sürüyorlardı.

Moda evi yazlıkları piyasaya sürdü.

AT'de fiilin birinci anlamına bağlı yan anlamı sürgüne göndermektir.

Ör.

Amasını Smalinin vaxmında sürmüşdülər.

TT'de fiilin AT'de bulunmayan bir maddeyi bir yüzey üzerine ince bir tabaka halinde yaymaq veya dökmək anlamı vardır. AT'de bu anlam *sür-* kökünden *-m-* fiilden fiil yapma ekiyle türetilmiş *sürm-* fiiliyle sağlanır.

Ör.

Ekmeğin üzerine yağ sürdü. (TT)

Fiilin ikinci anlamına bağlı yan anlamlarındaki ortak anlambirimcik belirli bir durum veya zaman içinde bulunmaq, belirli bir zaman geçmektir. Bu anlamıyla fiil durum fiilleri içinde yer alır.

Ör.

Kargaşalık daha bir müddet sürdü. (Atsız, BÖ, 21)

Yirmi dördünü sürüyor. (P.Safa, Ş., 19)

Dörm duvar arasında bir məmur hayamı sürüyordu. (Y.Z. Ortaç, TS, 1358)

Firmına üç gün sürdü. (TS, 1358)

Trenin sarsınması olmasaydı bu uyku belki de uzun sürəcəkmi. (R.N.Günmekin, TS, 1358)

Aması anasıyla xoşbəxm bir həyam sürdü. (AT)

Heç bir saam sürmedi ki özü geldi. (AT)

Xəsməliyi uzun sürdü. (AT)

Fiil Türkçenin eski dövəmlərində de hareket etmək, devam etmək ve sürmək anlamlarında kullanılmıştır.

Ör.

Kalın bulutug tüpi sürer. = Kalın bulutu rüzgâr uzaklaştırır. (DLT, III.C., s.217)

Ol am sürdü. = O, am sürdü. (DLT, II.C., s. 7)

Er imig sürdü. = Adam köpeği kovdu. (DLT, II.C., s.7)

Beg anı sürdi. = Bey, onu sürgün emmi. veya mecaz olarak Bey, ona kızdı. (DLT,II.C., s.7)

Elindin sürüp. = Ülkesinden uzaklaştırıp. (KB,b.437)

sürü-

Her iki lehçede de sürü- şeklindeki fiilin temel anlamı herhangi bir şeyi yerden kaldırmaksızın zorla çekerek veya iterek götürmektir.

Ör.

Çanmasını sürüyerek okuldan geliyordu. (TT)

Saçlarımı əlinə dolayıb məni kəndin içində sürüdü. (C.Cabbarlı, ADİL, IV.C., 122)

Fiilin TT'de alıp götürmek anlamı vardır.

Diyar diyar beni aldı

Sürüdü gönlüm sürüdü

(AŞIK VEYSEL)

Fiilin sür- kökünden -ü- fiilden fiil yapan ekle türediği söylenebilir. Nitekim Melioranskiy'e göre sürü- fiili genişletilmiş köklerdenir.¹³⁷

III.1.5. Yeme ve İçme Sürecini Anlatan İş Fiileri

Bu gruptaki fiiller, insanın beslenme sürecini ve bu sırada ortaya çıkan eylemleri anlatır. Bu gruptaki fiiller geçişlidir. Yeme içme sürecini anlatan eylemler öznenin kendisi üzerinde gerçekleştiğinden bu fiillerin kökleri dönüşlüdür.

çiğne-, çeynə-

TT'de çiğne-, AT'de çeynə- şeklindeki fiilin temel anlamı ağıza alınan bir şeyi dişler arasında ezme, öğütme, öğütme.

Ör.

¹³⁷ bk. Rüstəmov, *age.*, s.17

Gözlerine uyku denilen şey girmiyor, çiğnediği lokma boğazından inmiyor.
(H.R.Gürpınar, TS,310)

Ağzımda çöreyi çeynəyib bəzən
Xırdaca xırdaca yemlərdim onu
(S.Vurğun, ADİL, 424)

TT'de yan anlam olarak fiil, ayak veya tekerlek altına alarak ezmek ve buna bağlı olarak da ezmek, yok etmək gibi mecaz anlamda kullanılır. Fiil yan anlamıyla farklı anlamsal sınıfta yer alır.

Ör.

Bunlara dalgın bakarken, ömeden gelen bir araba onu çiğneyecekmi. (M.Ş.Esendal, TS, 310)

On iki milyonluk bir millemi çiğnemek sevdasına kapıldı. (TS, 310)
İqmıdar hamının gözü önünde qanunları çeynəyir. (AT)

em-, əm-

Her iki lehçede em- şeklinde, fakat AT'de açık e ile yazılan fiilin anlamı dil, dudak ve soluk yardımı ile bir şeyi içine çekmektir.

Ör.

Dalgın dalgın baş parmaklarını emen küçük çocuklara benzerler. (H.Taner, TS, 454)
Südünü əmmişəm mən qana qana
Ana mən yazığı nə dindirirsən?
(Aşiq Qərib, ADIL, II.C., 276)

Fiil her iki lehçede de birinden uzun süre yararlanmak anlamında mecaz kullanıma sahiptir.

Ör.

Ondan yaxamızı qurmara bilmədik, illərnən qanımızı əmdi. (AT)

DLT'de de fiil temel anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Keñ anasın emdi. = Çocuk anasını emdi. (DLT, I.C.,s.169)

iç-

Her iki lehçede fiilin temel anlamı susuzluğu gidermek veya başka bir amaçla herhangi bir sıvıyı ağıza alıp yutmaktır.

Ör.

İçtin de ecel zehrini sen kendi elinle.(Atsız, RA, 83)

Yemeklerini yemiş, ayakta kahvelerini içiyor, konuşuyorlardı. (M.Ş.Esendal, TS,679)

Avmobusdan düşüb yaxşı bir çay içdik. (AT)

Her iki lehçede fiil içki kullanmak anlamını taşıyor.

Ör.

O akşam saam ikiye kadar içmiler. (TS,679)

Qaraca qız bilirdi ki Yusif oraya içməyə gedir. (S.S. Axundov, GG,12)

TT'de fiil AT'den farklı olarak sigara, nargile vs.nin dumanını içine çekmek anlamında kullanılıyor.

Ör.

Evinden pek seyrek zamanlarda içmiği nargilesini ismedi. (H.E.Adivar, TS,679)

O eskiden sigara içmezdi. (TT)

AT'de ise bu anlam çekmek fiiliyle ifade edilir.

Ör.

Siqarəm çəkmək sağlamlığa zərərlidir. (AT)

Türkçenin eski dönemlerinde de fiil herhangi bir şeyi içmek veya sorup içine çekmek anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Terngük suwın içelim. = Sızan, kaynayan sudan içelim. (DLT, II.C.,s. 6)

sor-

Her iki lehçede sor- şeklindeki fiil eş adlıdır. Hem bilgi almak anlamında konuşma fiilleri içerisinde, hem de emmek anlamında yeme içme fiilleri arasında yer alır. Fiil Türkçenin eski dönemlerinde de eş adlı olarak kullanılmıştır.

1. sor- «емmek, сорmak»

Ör.

Etüzümüzni sorarlar.= Vücutumuzu emerler. (UM, 107.15-16)

Kenç süm sordı. = Çocuk süm emdi. (DLT, III.C., s.181)

Sorar öz kanı. = Kendi kanını sorar.(KB,b.655)

2. sor- «сорmak, aramak » Clauson, bu anlamın Moğolca sura- fiiliyle ilgili olduğunu düşünür.¹³⁸

Er söz sordı. = Adam haber sordu. (DLT, III.C., s.181)

Er yimük sordı. = Adam yimik aradı. (DLT, III.C., s.181)

Kereklig kereksizni kertü sorup. = Gerekli ve gereksizi hakkıyla sorup soruşturdu.
(KB,b.328)

em- fiiliyle aynı anlamda kullanılan sor- fiili her iki lehçede de kesin eş anlamlıdır.

Ör.

Küçükken hep parmağını sorardı. (TT)

Uşaq dondurmanı kağızın deşiyindən sordı. (AT)

yala-

Fiilin temel anlamı her iki lehçede de bir şeyin üzerinden dilini sürüp geçirmektir.

Ör.

Parmak uçlarına bulaşan balı teker teker yaladı. (TS, 1583)

Sәмәd әlindәki dondurmanı yaladı. (AT)

Fiil sıyrarak, dokunarak geçmek anlamında kullanıldığı zaman dokunma fiilleri arasında yer alır.

Ör.

Komşu köşklерden kopup gelen fasulye kokulu bir rüzgâr yüzümüzü yalayıp geçti.

(H.Taner, TS, 1583)

Gülle qulağının arxasını yalayıb keçmişdi. (ADİL, II.C., 479)

ET'de fiil yalga- şeklinde TT ve AT ile aynı anlamı ifade etmiştir. ET'de TT'den farklı olarak fiil sevmek, okşamak gibi mecaz anlamlarda da kullanılmıştır.

Ör.

Elig begning baştın adakına tegi kodı yalgadılar. = Beyi başından ayağına kadar yaladılar. (VIII. yy. Uyg. metinleri)¹³⁹

Ol ayak yalgadı. = O, fincanı yaladı. (DLT, III.C., s.306)

DLT'de fiilin yalva- şekli de vardır.

Ör.

Er yağ yalvadı. = Adam yağı yaladı. (DLT, III.C., s.306)

ye-

Her iki lehçede de ye- şeklindeki fiil, asıl beslenme fiilidir. Temel anlamı gıda kabul etmek, çiğneyerek yutmaktır.

¹³⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Clauson, age., 844

¹³⁹ Ör. için bk. Clauson, age., s.926

Ör.

Adam o kadar çabuk yiyor ki hizmemçi ekmek yemişmiremiyor. (B.Felek, TS, 1617)

Xudayar Bəy yeyib qarnı tox arxayın və raham uzanıb yamdı. (ADİL, II.C., 512)

Fiilin mecaz olarak aşındırmaq, oymaq, delmek, kemirmek anlamları vardır.

Ör.

Güve yün giysiyi yemiş. (TS, 1618)

Su sahili yeyib dağıdır. (AT)

Ye- fiili mecaz kullanımlarında üzmeq, rahat bırakmamak, uğramak, bitirmek anlamını taşıyor.

Ör.

Babasından kalan mirası kumarda yedi. (TT)

Bu derm beni yiyor. (TS, 1618)

Çox da mərifləmə mənə vəməni

Bu qılınc olmasa yeyərlər məni

(S.Vurğun, ADİL, II.C., 512)

Samir ali məhsilini bimirib gəlinçə məhsil də onu yeyib bimirmişdi. (ADİL, II.C., 512)

O amasından birinci dəfə idi ki sillə yeyirdi. (AT)

Fiil eskiden beri kullanılan temel beslenme fiilidir. Fiil, yemek yemek ve yiyip bitirmek anlamında DLT'de de geçmektedir.

Ör.

Er aş yedi. = Adam yemek yedi. (DLT,III.C., s. 67)

Am arpanı kürm kürm yedi. = Am arpayı kümür kümür yedi. (DLT,I.C., s.343)

Beg kişini yedi. = Bey, adamın malını yedi ve melef emmi. (DLT, III.C., s.249)

Başingni yeyür. = Senin başını yer. (KB,b.164)

Biligsizlik içre kanı hayr yedi. = Cahillik içinde hayır bulan nerede? (KB,b.122)

yut-, ud-

TT'de yut-, AT'de ud- şeklindeki fiil her iki lehçede de eş adlıdır. Eş adlı olan fiil iki farklı anlamsal grupta yer alır. Türkçenin eski dönemlerinde birbirinden şekil bakımından da farklı olan bu iki fiil ses olayları sonucu aynı şekli almıştır. Türkçenin eski dönemlerinde yeme ve içme anlatan iş fiili yut- şeklinde, yenmek anlamındaki durum fiili ise ut- şeklinde kullanılmıştır.

Ör.

O yumurmğanı yummu. = O, yumurmayı yummu. (DLT, II.C., s.313)

Ol anı ummi. = O, onu oyunda yendi. (DLT, I.C., s.170)

TT'de yemek anlamındaki durum fiili ut- **y** türemesi sonucu yeme içme anlatan iş fiili yut- ile aynı şekli almıştır. AT'de ise yeme içme anlatan yut- fiili **y** sessizini yitirmiş ve kelime sonundaki sert **m** ünsüzü yumuşayarak **d** olmuştur. AT'de her iki anlam ud- fiiliyle ifade edilir. *Yum- / um- /ud-* Her iki ses olayı AT'de sık görünen bir olaydır. (*yılan = ilan, yıldız = ulduz, mam = dad vs.*)

Yeme içme anlatan yut-/ud- fiilinin temel anlamı ağızda bulunan bir şeyi mideye geçirmektir.

Ör.

Ağzındaki lokmayı güçlkle yummu. (TT)

Deryalar mumdu məni

Naqqalar uddu məni

(Bayamı, ADİL, IV.C., 222)

Fiilin her iki lehçede ortak kullanılan bir diğer anlamı da katlanmak, tahammül etmektir.

Ör.

Ben bu ağır sözleri yumamam. (TT)

Onu ailəsinin yanında başı aşağı emməmək üçün hər şeyi udurdum. (AT)

TT ve AT'de fiilin yan ve mecaz anlamlarındaki ortak anlambirimcik bir şeyi haksız olarak kendine mal etmektir.

Ör.

Sakarya'nın doğusunda Türk Ordusu da kıvrılarak bu canavarın Ankara'yı yutmasına mani olmaya çalışıyordu. (H.E.Adivar, TS, 1648)

Özü lüm lüm udur batında amma

Zahirdə dediyi mənaya bir bax. (Zakir)

Fiil TT'de *Bazı heceleri yutuyor (TS, 1648)* cümlesinde tam ve doğru söylememek, *Bu yalanı kimse yutmaz* cümlesinde ise kanmak gibi mecaz anlamlara da sahiptir.

ISIR-

Fiil TT'de bir şeyi dişleri arasına alıp ısırarak anlamında kullanılır. Aslında fiil köpeklerin davranış biçimini yansıtmaktadır. ET'de de fiil *ısırgan it (DLT, I.C., s.178)* ve *it ısırdı (DLT, I.C., s.178)* şeklinde köpekler için kullanılmıştır. Fiil TT aktarmalar yoluyla insanlar için de kullanılarak yeme içme anlatan fiiller arasında yer almaktadır.

Ör.

Elindeki çikolatanın kenarından ısırıldı.

Çocuğu sokak köpekleri ısırılmış.

AT'de bu anlam dişle- fiiliyle ifade edilir.

Ör.

Əlindəki almanı dişlədi.

III.2. HAREKET FİİLLERİ

Hareket fiillerinin bir kısmı hareketin usulünü, bir kısmı yönünü, bir kısmı hareketin hem yönünü hem usulünü anlatırken, bazıları da belirsiz hareketleri anlatır. Bundan dolayı hareket fiillerini dört ayrı başlık altında incelemenin daha doğru olacağını düşünüyoruz. Bu gruptaki fiillerin çoğu geçişsiz olduğundan öznenin yarıdığı hareket başka bir nesneyi etkilemez. Fakat, hareket fiillerinin bazıları metin içinde geçişli olabilir.

III.2.1. Hareketin Usulünü Gösteren Fiiller

aş-

Her iki lehçede aş- şeklindeki fiilin temel anlamı yüksek, uzak veya geçilmesi güç olan bir yerin öte yanına geçmektir.

Ör.

İki gündür sarp dağ yollarından aşıyoruz. (TS, 99)

Qapını daldan bağlayıb, divardan aşdım. (AT)

Mil düzündən sıra dağları aşdım. ((ADİL, I.C., 169)

TT'de fiil, süresi geçmek, bitmek, sona ermek anlamında da kullanılır.

Ör.

Turistik vizelerin süresi 30 günü aşmamalıdır. (TT)

Fiilin AT'de TT'den farklı olarak gerçekleşmek, olmak anlamı vardır.

Ör.

Belə danışıqdan iş aşmaz. (AT)

Yine fiilin AT'de TT'den farklı olarak devrilmek, düşmek anlamını da ifade eder.

Ör.

Maşın dərənin kənarında aşmışdı. (AT)

Əncir dolu vedrə aşdı. (AT)

Aş- fiili temel anlamında kullanılırken geçişli; devrilmek, düşmek anlamında kullanıldığında geçişsizdir ve hareketin yönünü gösterir.

Ör.

Uşaq yanı üstə aşdı. (AT)

Türkçede eskiden beri kullanılan fiillerden biri olan aş- ET'de bir şeyin öteki tarafına geçmek anlamını ifade etmiştir.

Ör.

Aşayın tesersen ediz turur. = (Bunu) geçeyim dersen çok yüksek duruyor.(Türkçe Turfan metinleri)¹⁴⁰

Köğmen aşə = Köğmen dağını geçerek (Kül Tigin, Doğu Cephesi, st.17)

Ol mağ aşdı. = O, dağı aşmı. (DLT,I.C.,s.173)

ET'de fiilin artmak, çoğalmak gibi yan anlamı da vardır. Aynı anlam AT'de daha çok daşmaq fiiliyle birlikte kullanılarak ifade edilir.

Ör.

Kadagag aşıp...= fena şeyleri çoğaltıp (UM, 84.35)

Ürəyimdə aşıb daşan arzuları ona demədim. (AT)

XII.yy.'a ait ME'de fiil çıkmak anlamında daha çok kullanılmıştır.

Ör.

Aştı tamka (ME, 176.7))

kalk-, qalx-

TT'de kalk-, AT'de qalx- şeklindeki fiilin temel anlamı oturmuş durumundan dik duruma gelmek, doğrulmaktır.

Ör.

Annem yerinden kalkmı, yanıma geldi; bir kolunu uzatarak omuzuma doladı. (H.Z.Uşaklıgil, TS, 770)

İçəridə kim vardı qalxdı. (S. Əhmədov, GKA, 288)

Bümün salondakılar ayağa qalxdılar. (ADİL, I.C.,409)

Fiilin her iki lehçede de uyanarak yataktan ayrılmak anlamı da vardır.

Ör.

Sabahları erken kalkardı. (TT)

Uşaqqlar çoxdan qalxıblar. (AT)

Yine her iki lehçede de fiil tırmanmaq, yuxseğe çıkmak anlamında kullanılır.

Ör.

Terazinin bir gözü inince öbürü kalkar. (TS, 770)

Fehlələr qayıqdan düşüb, buruğa qalxdılar. (ADİL, I.C.,409)

Ayrıca fiil iyileşmek anlamında da mecaz olarak kullanılır.

Ör.

Hasma bir hafmaya kalkar. (TT)

Bir neçə gün idi ki xəsməlikdən qalxmışdı. (AT)

Fiilin TT'de AT'den farklı olarak ortadan kaybolmak anlamı da vardır. Bu anlam fiilin ayırıcı anlambirimciğini oluşturur.

Ör.

Osmanlı devlemiyle birlikme halifelik de kalkmı. (TT)

Kahve piyasadan kalkmı. (TS, 770)

Yine TT'de fiil gitmek üzere yerinden ayrılmak, yola çıkmak anlamında da kullanılır.

Ör.

Çaylarını içer içmez kalkmılar.

Otobüs yarım saam sonra kalkıyor.

AT'de ise fiilin ayırıcı anlambirimciği, seviyesi artmak, yükselmek, harekete başlamaktır.

Ör.

Birdən dənizdə fərmına qalxdı. (AT)

Uşaqın qızdırması qalxıb. (AT)

Kalk- Türkcəde eskiden beri kullanılan bir fiildir. Fakat hem VIII. yy.'a ait metinlerde hem XI. yy.'a ait DLT'de kalk- fiilinin ettirgen çatısı olan kaltır- fiili ve kalk- kökünden yapılmış *kalkan* ismi görülmektedir.¹⁴¹ Geçişsiz olan kalk- fiilinin, ettirgen şekli geçişlidir. Görüldüğü gibi ettirgen çatı oluşturulurken kelime kökündeki k sesi ET'den itibaren düşerek kaltır-, TT ve AT'de ise kaldır- / qaldır- şeklinde kullanılır: *Kalk-mır- > kaltır-> kaldır-/ qaldır-*.

¹⁴⁰ Ör.için bk. Clauson, age., s.255

¹⁴¹ Bk. DLT, II.C., s.191, Clauson, age., s.619, 621

XII.yy.'a ait ME'deki *kalı-* fiilinin yükselmek, kalkmak anlamında kullanılmasına dayanarak *kalk-* fiilinin aynı kökten, hatta *kal-* fiiliyle birlikte ortak bir *ka-* kökünden türediğini düşünebiliriz.

Ör.

Yaruk boldı, kalıdı kün = Güneş çıktı, yükseldi, aydınlık oldu. (ME, 24.8)

Öre kaldı. = Yukarı kalktı. (ME, 134.3)

Koş-, qoş-/ kaç-, qaç-/yüyür-

Adım atışlarını artırarak hızla gitmek, çok hızlı yürümeyi anlatmak için TT'de *koş-*, AT'de *qaç-* ve *yüyür-* fiilleri kullanılır.

Koş- fiili TT'de eş adlıdır. Fiil hem iş fiili olarak herhangi bir şeyi iliştiirmek, bağlamak, katmak anlamında iş fiili, hem de hareket fiili olarak kullanılır.

Ör.

Amları arabaya koşmular. (TT)

Oğlunu bize koşup şehre gönderdi. (TT)

Koş- iş fiili olduğundan geçişlidir. AT'de iş fiili olan *qoş-*, ET'de de kullanılan *katmak*, bağlamak, iki şeyi bir araya getirmek ve mecaz olarak da türkü dizmek anlamını korumuştur. *Koş-* fiili ET'de ikili kök olarak kullanılmıştır.¹⁴² AT'de çift anlamına gelen *qoşa* ismi de ET'deki çift anlamındaki *koş-* fiil kökünden türemiştir.

Ör.

Birke bir koşup berürmen = Birinin üstüne birini de ekleyip veririm. (VIII.yy. Uyg. metinleri)¹⁴³

Ol yır koşdı. = O, türkü dizdi. (DLT, II.C., s.14)

Ukar erse şi'r ham koşar erse öz. = Şiirden anlamalı ve kendisi de şiir yazmalı. (KB,b.2631)

Şimalda kirşəyə im və ya maral qoşurlar. (AT)

Adam qoşum sizi xalanızgilə aparsın. (AT)

El aşıqları xalqın igidliyinə dasman qoşdular. (AT)

TT'de fiilin ikinci temel anlamı ileri doğru hızla hareket etmektir. Hızlı gitmek anlamındaki hareket fiili *koş-* geçişsizdir.

¹⁴² Ayrıntılı bilgi için bk. Clauson, age., s.670

¹⁴³ Ör. için bk. Clauson, age., s.270

Ör.

Koşuyor el ele vermiş iki kardeş (M.A.Ersoy, S., 114)

Çocuk babasına koştu. (TT)

Duru am bugün koşmayacak. (TT)

Hareket fiili koş-'un AT'deki karşılığı kaç- fiilidir. AT'de kaç- fiilinin temel anlamı hızlı gitmek, yürümektir. Bu anlamıyla fiil yüyür- fiiliyle kesin eş anlamlıdır.

Ör.

O, mələsik yerindən durub qapıya qaçdı (yüyürdü).

Uşaq amasını görünçə üsmünə yüyürdü (qaçdı).

Kaç- fiili TT'de de kullanılır. Fiil her iki lehçede bulunduğu yerden habersiz ayrılmak, firar etmek anlamını ifade ediyor.

Ör.

Şeyhin çoraplı mabanını öpen hanımefendileri görünçə iğrenmiş, bize kaçıp geldi. (A.Gündüz, ADİL, I.C.,456)

İkisi də o gün dərstdən qaçmışdı. (AT)

Kaç- fiilinin TT ve AT'de sakınmak, uzaklaşmak gibi mecaz anlamları da vardır.

Ör.

Pis yoldaşdan kaç. (ADİL, I.C.,456)

Niyə manişlardan qaçırsan? (AT)

Fiil TT'de kendini göstermemeye çalışmak, rastlamamak anlamıyla AT'deki mecaz anlama yaklaşır.

Ör.

Aylardır alacaklılardan köşe bucaq kaçıyordu.(TT)

Fiil her iki lehçede mecaz olarak rengi uçmak, ağarmak anlamını ifade eder.

Ör.

Üzüntüden yüzü solmuş, rengi kaçmıştı.(TT)

Hirsindən üzü ağarıb, rengi kaçmışdı. (AT)

Kaç- fiili TT'de AT'den farklı olarak metin içinde ipliği kopmak, ...(e) girmek, ...(e) kaymak, benzetmek, andırmak gibi anlamlarda kullanılabilir.

Ör.

Çocuğun kulağına su kaçmış.

Odanın halısı biraz sağa kaçmış. (TS, 754)

Bu mavi yeşile kaçmış. (TS, 754)

Fiilin TT'de firar etmek anlambirimciğine bağlı evlenmek için evden kaçmak anlamı da vardır.

Ör.

Duydum ki bir öğretmene kaçmış. (TT)

ET'de kaç- fiil gitmek, ayrılmak, uzaklaşmak anlamını ifade eder. Fiil VIII. yy.'a ait Ongin yazıtında *Begi kaçdı* cümlesinde kaçmak, IX. yy. Kırgız metinlerindeki *Sizime kırk yaşımdayken kaçtım* = *Ailemden kırk yaşımdayken ayrıldım* cümlesinde ayrılmak anlamında kullanılmıştır.¹⁴⁴ XI. yy.'a ait metinlerde de fiil gitmek, kaçmak anlamını ifade eder.

Ör.

....kaçarlar (UM., 86.6)

Er kaçdı. = Adam kaçtı. (DLT, II.C., s.5)

Yigitlik kaçar, ol tiriglik uçar. = Gençlik gider, hayat biter. (KB,b. 231)

Türkçede koşma anlatan bir başka fiil yügür-'dür. ET'de de yügür- fiili atın, insanın koşarak hızla gitmesini anlatmak için ve mecaz olarak da akıtmak anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Kanını subça yügürti. = Kanını su gibi akıttı. (Kül Tigin, Doğu Cephesi, st.24)

Er yügürdi. = Adam koştu. (DLT, I.C., s.360)

Bu dünya soñında yügürmek neçe? = Bu dünyanın arkasından koşmak neden? (KB,b.181)

AT'de hâlâ hızlı gitmek, yürümek anlamını ifade eden asıl fiil yüyür-'dür.

Ör.

Tural uzaqdan amasını görüb, üsmüne yüyürdü. (AT)

TT'de yügür- fiili ağızlarda yügürt- şeklinde kullanılmaktadır. Yazı dilinde ise yügür- kökünden yapılmış *yügrük* "iyi koşan, iyi yürüyen" ismi kullanılmaktadır.

Yüyür- fiili kaç- fiili gibi geçişsizdir.

uç-

¹⁴⁴ Ör. için bk. Clauson, *age.*, s. 589-590

Her iki lehçede uç- şeklinde kullanılan fiil, AT'de iki farklı grupta yer alır. Taşdığı anlamlarla fiil hem oluş, hem hareket fiilleri grubuna girebilir.

Ör.

Qaya uçanda moz qopar. (oluş fiili, yıkılmak anlamında) (A, 58)

Quşlar havada ucur. (hareket fiili) (AT)

Uç- fiili her iki anlamda da geçişsizdir.

TT'de ise uç- fiili sadece hareket fiili olarak kanat aracılığı ile havada hareket etmek anlamında kullanılır.

Ör.

Marmılar denizin üzerinde uçuyordu. (TT)

Dağın baş mərəfinə yaxın bir yerdə qarmallar uçurdu. (M.Cəlal, ADİL, IV.C., 236)

Her iki lehçede fiilin yan anlamı hava yoluyla gitmek ve gaz veya buhar olup havaya karışmaktır.

Ör.

Parfüm ağzı kapalı olmasına rağmen uçmuş. (TT)

Yarın Ankara'ya uçuyorum. (TT)

Dərmanın spirmi uçub. (AT)

ET'de uç- fiilinin temel anlamı uçmak, yan anlamı düşmek, mecaz anlamları ise temel anlama bağlı olarak sönmek, ölmek vb.'dir.

Ör.

Eçim kağan uça bardı. = Amcam (Bilge) Kağan öldü. (Bilge Kağan, Doğu Cephesi, st.20)

Kuş uçdı. (DLT,I.C.,s. 164)

Anıng kutı uçdı. =Onun devleti yıkıldı. (DLT,I.C.,s. 164)

Er attın kudhı uçdı. = Adam attan aşağı düştü. (DLT,I.C.,s. 164)

Ot uçdı. =Ateş söndü. (DLT,I.C.,s. 164)

Erning öpkəsi uçdı. =Adamın öfkəsi geçti. (DLT,I.C.,s. 164)

Er tını uçdı. = Adamın soluğu kesildi. (DLT,I.C.,s. 164)

Tiriglik uçar = Hayat biter. (KB,b.231)

yürü-, yeri-

TT'de yürü-, AT'de hem yürü-, hem yeri- şeklinde kullanılan fiilin temel anlamı adım atarak ilerlemek, gitmektir.

Ör.

İhmiyar bir adam kolmuk ağacına yaslanarak ağır ağır yürüyordu. (TT)

Yürüyürkən paravozlar irəli

Daşınır zəhmətimin meyvələri (S.Vurğun, ADİL, IV.C., 576)

AT'de fiilin yürü- şekli pek kullanılmamaktadır. Onun yerini yeri- şekli almıştır.

Ör.

Xəsmə indi indi yeriməyə başladı. (AT)

Fiilin her iki lehçedeki yan anlamlarından biri akın etmek, üzerine doğru gitmektir.

Ör.

Asker kaleye yürüdü. (TS, 1654)

Ordu qərbə yeridi. (AT)

TT'de fiil yayan gezmek, gitmek anlamında da kullanılır.

Ör.

Ben biraz sahile doğru yürüyeceğim. (TT)

Okula kadar beraber yürüdük. (TT)

Yine TT'de fiil mecaz olarak gereği gibi yapılmak, ilerlemek anlamını taşıyor.

Ör.

İşleri şu anda iyi yürüyor. (TT)

Yürü- fiili ET'de yoru- şeklinde kullanılmıştır.

Ör.

Kop toru ölü yoniyur ertig. = Hep durarak, ölerek yürüyor idin. (Kül Tigin, Güney Cephesi, st.9)

Er yorıdı. = Adam yürüdü. (DLT, III.C., s.87)

Yormaz ne yatmaz. = Yürümez ve yatmaz. (KB,b.17)

Fiilin TT ve AT'deki tarihi gelişmesinin şöyle olduğu düşünülmektedir.

> yürü-

Yorı - > yörü- > yörü-

> yörü- < yeri-

yorı- kökü AT'de yürümek anlamına gelen bir başka fiilde karşımıza çıkıyor. Ağzılarda daha çok kullanılan *yorm-* (*yorı-m*) fiilinin *yorı-* köküyle *-m-* ettirgenlik ekinden türemiştir. Nitekim Clauson da fiilin etimolojik tahlilini aynı şekilde yapmıştır.¹⁴⁵

Ör.

Şələmiz dalımızda yormmağa üz qoyduq = Yükümüz sırtımızda yürümeye başladık. (ADİL, II.C.).

Yort- fiili ET'de de koşturmak ve hızlı yürümek anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Amlıq yormmı. = Amlı dörm nala koşmurdu. (DLT, III.C.,s. 435)

Tang ata yortalım.= Şafakta yola çıkalım. (DLT, III.C., s.356)

Yırag taş yoriglı yakın yortmasa. = Uzak ve dışarıda bulunması gerekenler yakına gelmeli. (KB,b. 2587)

yüz-, üz-

TT'de yüz-, AT'de üz- şeklindeki fiil, her iki lehçede de eş adlıdır. Fiil hem hareket fiili, hem yıkma anlatan iş fiilidir.

AT'de üz- iş fiili olarak kopar- fiilinin eş anlamlısıdır.

Ör.

Həyəmdəki güllərin hamısını üzüb Aymənə verdi. (AT)

TT'de de iş fiili olan yüz- derisini soymak, derisini çıkarmak anlamında kullanılır.

Ör.

Koyunun derisini yüzdü. (TT)

İş fiili olan yüz- geçişlidir. Hareket fiili olan yüz-/ üz- fiili ise geçişsizdir ve suyun yüzünde veya içinde hareket etmek anlamında kullanılır.

Ör.

Yazları sabah erkenden yüzmeye gider. (TT)

Burada küçücük göller vardı ki, beyaz kuğular yüzerdi. (Y.K.Karaosmanoğlu, TS,1659)

Sarışın bir Rus gənci yeddi səkkiz yaşlı oğlu ilə suda üzürdü. (AT)

O çox yaxşı üzür. (AT)

Türkçenin eski dönemlerinde de yüz- fiilinin eş adlı olduğu görülmektedir. İş fiili olan yüz-'ün ET'de AT'de olduğu gibi üz- şekli de vardır.

Ör.

¹⁴⁵ Bk. Clauson, age., s.958

Yokarı kodı üze = yukarı aşağı yüzerek (UM, 105.10)

Yinimizi üzüp = derimizi parçalayıp (UM, 78.23)

Ol yip üzdi. = O, ipi kesti. (DLT, I.C., s.165)

Bu sözni eşidgil sözüng munda üz. = Bu sözü dinle ve bu hususta sözünü kes. (KB, 153)

Er suwda yüzdi. = Adam suda yüzdü. (DLT, III.C. s.59)

Er mugum yüzdi. = Adam hayvanı kesmi ve soydu. (DLT, III.C. s.59)

Yüz " suram, çehre, üsm" ismi ve yüz- "derisini soymak, yüzünü çıkarmak ve yüzükoyun suyun yüzünde kalmak" fiili Türkçedeki ikili köklerden¹⁴⁶ V. Hatipoğlu'nun yorumuna göre yüz- fiili eş adlı değil çok anlamlıdır. Korkmaz ise yüz "çehre, yüz" ismiyle yüz- fiil kökü arasında herhangi bir köken yakınlığı olmadığını söyler.¹⁴⁷

III.2.2. Hareketin Yönünü Gösteren Fiiller

ак-, ах-

TT'de ак-, AT'de ах- şeklindeki fiilin temel anlamı sıvı maddeler veya çok ince taneli maddeler için bir yerden başka yere doğru gitmektir.

Ör.

Eskiden Sakarya bu köprünün almından akarmış. (TS, 39)

Ərir dağın, çölün qarı

Axır dərələrə sarı

(A.Səhhəm, ADİL, I.C., 148)

ак- fiili, bozuk olduğu için sıvıyı bırakmak, sızdırmak anlamında da kullanılır.

Ör.

Depo delindiği için yakıt акmış. (TT)

Hər qış dam axır, Həsən əmi yayda qır mökdürəcəyinə söz verirdi. (AT)

Fiilin mecaz anlamlarındaki ortak anlambirimciği gitmek ve sürekli hareket etmektir.

Ör.

İnsanlar el ele, omuz omuz Taksim'e doğru akıyordu. (TS, 39)

Qoşunlar ardı arası kəsilmədən axırdı. (ADİL, I.C., 149)

¹⁴⁶ Bk.V. Hatipoğlu, "Türkçenin Yapısı ve İkili Kökler", Dil Yazıları I, TDK, Ankara, s.161-169

¹⁴⁷ Korkmaz, age., s.14

ET'de de fiil aynı anlamda kullanılmıştır. Eski Uyg. metinlerinde fiil ...söl ...akar = *usâresi akar* cümlesinde ve DLT'de *Suw akdı. = Su akmı. (DLT, I.C., s168)* cümlesinde bir yerden başka bir yere geçmek ve *Yağı akdı. = Düşman akmı. (DLT, I.C., s168)* cümlesinde ise mecaz olarak gelmek anlamını ifade eder.

bin-, min-

TT'de bin-, AT'de min- şeklindeki fiilin temel anlamı herhangi bir taşıtta yer almak, herhangi bir taşıtın üstüne çıkmaktır.

Ör.

Ama bin-, omobüse bin-, bisikleme bin- vs.

Dönüşme aynı omobüs geçmiği hâlde binmedim. (TT)

Atlı bir sıçrayışta atına bindi. (Atsız, BÖ, 25)

Am minib çıdıra çıxmaq, müfəng ammaq Kİçİkbəyim üçün məbii bir ehmiyac idi. (ADİL, III.C., 325)

Amamın minib gemdiyi qamarın dalınca uzun müddəm gözlərini çəkmədən baxdı. (AT)

Fiil ET'de bin- /mün- şeklinde kullanılmıştır.

Ör.

...boz atıg binip tegdi. = ...boz atına binip hücum etti. (Kül Tigin, Doğu Cephesi, st.32)

Er am mündi. = Adam ama bindi. (DLT, II.C., s.20)

Atın mündi keldi. = Atını bindi, geldi. (KB,b.576)

çIK-, ÇIX-

TT'de çIK-, AT'de çIX- şeklindeki fiil çok anlamlıdır. Bütün kullanımlarıyla geçişsiz olan fiilin, temel anlamı içeriden dışarıya gitmektir.

Ör.

Ormalık ağarırken bir arkadaşımınla yorgun adımlarla konaktan çIKTIK. (F.R.Amay, TS, 301)

Nərmin ağlayaraq omaqdan çIXdı. (AT)

Fiil bu anlamıyla gir- fiilinin zıt anlamlıdır.

ÇIK- fiili bir şeyin yukarısına varmak veya yükselmek anlamıyla in- ve düş- fiillerinin zıt anlamlıdır.

Bir fiil kullanıldığı metindeki anlamına bağlı olarak eş anlamlı sıra oluşturabildiği gibi zıt anlamlı sıra da oluşturur.

> gir-	> gim-
ÇIK- > in-, düş-	ÇIK- > doğ-
> bam-	> ayrıl-

Zım anlamlı sıra

Eş anlamlı sıra

ÇIK- fiili güneş, ay, yıldızlar için doğ- anlamında kullanıldığında farklı bir anlamsal grupta yer alarak, bat- fiiliyle zıt anlamlı olur.

Ör.

Öğleden sonra hava açmış, güneş çıkmıştı. (TT)

Akşamleyin hava karardı ve güneş bammı. (TT)

ÇIK- fiili metin içinde görünmek, gitmek, ayrılmak, doğmak fiilleriyle eş anlamlı; girmek, batmak, düşmek, inmek fiilleriyle zıt anlamlı olarak kullanılabilir. Fiilin bu anlamları metne bağlı olduğu için metin dışında eş anlamlılık ve zıt anlamlılık işlevlerini yitirir.

XI. yy.'dan önceki metinlerde çık- fiiline rastlanmaz. Bu dönemde çık- fiiliyle aynı anlama gelen taşık- fiili kullanılmıştır. Korkmaz, çık- fiilinin taşık- fiilinden bozulma olduğunu gösterir: taşık- > çık-¹⁴⁸

Ör.

Er evdin çıkdı. = Adam evden çıkmı. (DLT, II.C., s.17)

dön-, qayıt-

Her iki lehçede dön- şeklindeki fiilin temel anlamı kendi eksenini üzerinde veya başka bir şeyin dolayında hareket etmektir.

Ör.

Pervane ışığın çevresinde dönüp duruyor. (TT)

Qamarın çarxları durmadan dönür.

İşıqlar görünmür, ışıklar sönür.

(N.Refibeyli, ADİL, II.C., 149)

TT ve AT'de dön- fiilinin bir başka anlamı geri gelmek veya geri gitmektir.

Ör.

Bir çok seneler geçmi; Dönen yok seferinden. (Y.K.Beyamlı, TS, 104)

Köç dönəndə axsaq keçi qabağa düşər. (AT)

Her iki lehçede de dön- fiili başka tarafa yönelmek, sarmak anlamında kullanılır.

Ör.

Karşılaşmışımızda Ahməm köşeyi dönüyordu. (TT)

Aralıq küçədən döndülər Çinar Meydanına. (S. Əhmədov, YEO, 23)

Küçəni döndü, bir Çin polisi onun qabağını aldı. (S.S.Axundov, ADİL, II.C., 149)

Fiil TT ve AT'de inanç, din veya düşüncesini değiştirmek gibi ortak bir anlama da sahiptir.

Ör.

Namalı'nın annesi Hrismiyanlıkman dönmüşmü. (TT)

Nə qədər elədik fikrindən dönmədi. (AT)

Fiilin, durumdan duruma geçmek, değişmek anlamı her iki lehçede de vardır.

Ör.

Hava birdənbire döndü. (TT)

Adam yaşlandıqca uşağa dönür. (S. Əhmədov, YEO, 6)

Mən bu vətən morpağını manıyıram, ona insan əli toxunan kimi o, məzədən bir cənnəmə dönəcəkdir. (ADİL, II.C., 149)

Türkçenin eski dönemlerinde tön- şeklindeki fiil, geri gelmek anlamında kullanılmıştır. Fiil özellikle Oğuz T.'de görülmektedir.¹⁴⁹

Ör.

Ol ewinge möndi. = O, evine döndü. (DLT,III.C.,s.184)

AT'de dön- fiilinin eş anlamlısı olarak qayıt- fiili kullanılmaktadır.

Ör.

Karıyev yoldaş getdiyi yerdə bir də qayıtdı. (S. Əhmədov, YEO, 95)

Gülnaz kəbab gəmiridi, süfrəyə qoyub qayımdı. (M.İbrahimov, ADİL, I.C., 398)

Aması dünən səfərdən qayımdı. (AT)

¹⁴⁸ Bk. Korkmaz, age., s.12

¹⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Clauson, age., s.579

ET'de kadıt- şeklinde kullanılan fiilin kökü yine ET'deki kad- fiildir.

Ör.

Er barır erken kadıttı. = Adam tam varacakken geri geldi. (DLT, II.C., s.301)

Yağı birle karışur kadıtmaz öçün. = Düşmanla savaşıır, öcünü almadan geri gelmez. (KB,b.2290)

DLT'deki *kaymar-* veya *kamar-* fiilleri *ka-* fiilinden türemiştir. ET'de aynı *ka-* kökünden türemiş *kat-*, *kar-*, *kay-*, *kad-* fiilleri ve *kat* ismi vardır.

Ör.

Ol amıg kaymardı. = O, amı geri döndürdü, çevirdi. (DLT, III.C., s.193)

Yağı kamardı. = Düşmanı döndürdü. (DLT, II.C., s.74)

düş-

Her iki lehçede düş- şeklindeki fiilin temel anlamı yukarıdan yukarıdan aşağıya hareket etmektir. Görüldüğü gibi, fiil in- fiili ile eş anlamlıdır, fakat ikisi arasındaki anlam farkı düş-fiilinin anlattığı eylemin TT'de bir şeyin farkında olmadan gerçekleşmesidir.

Ör.

Karlar birer birer mopağa düşmü. (TT)

Ağaçmaki yapraklar sarararak düşmü. (TT)

Bu zaman bir bomba düşür uzağa

Dalğa vurub sərir onu mopağa.

(M.Rahim, ADİL,II.C., 182)

Şəfqəm bacısının gözlərindən axıb sifəmi aşağı yuvarlanan yaş damcılarının biri Xasayın üsmünə düşdü. (Ə.Vəliyev, ADİL, II.C., 182)

TT ve AT'de düş- fiilinin temel anlamı ortak olsa da kullanım sırasında önemli farklılıklar ortaya çıkar. TT'de düş- fiili daha çok dengesini yitirerek yukarıdan aşağıya inmek anlamında kullanılırken, AT'de bulunduğu yerden ihtiyarî olarak aşağıya inmek anlamını ifade eder.

Ör.

Çocuk koşarken düşmü. (TT)

Onlar şeylərini gömürüb qamardan düşdülər. (ADİL, II.C., 182)

Ağaçman düş-, amman düş-, omobüsmen (avmobusdan) düş- ifadesi TT'de dengesini yitirmek anlamındayken, AT'de inmek anlamındadır.

Uçak düşmü cümlesi TT'de kaza sonucu hızla yere çarpmak gibi anlaşılırken,

Təyyarəmiz Bakı hava limanına düşdü.

cümlesi AT'de uçağın yere inmesini anlatır.

AT'de de fiilin dengesini kaybetmek anlamı vardır. Fakat dengesini kaybetmek anlamı AT'de cansız varlıklar için kullanılır. Canlılar için ise bu anlam genellikle, yıxıl- fiiliyle ifade eder.

Fiilin diğer yan anlamları her iki lehçede aynıdır. ET'de de ihtiyarî olarak yukarıdan aşağıya inmek ve dengesini yitirmek anlamında kullanılan fiil geçişsizdir. ET'de fiilin gitmek anlamı da vardır.

Ör.

Ol at anta tüş[di.] = O at oraya düşmü. (Kül Tigin, Kuzey Cephesi, st.4)

Ben evgerü tüşeyin. = Ben eve doğru gideyim. (Tonyukuk, st.30)

Kagun buk yerge müşdi. = Kavun pam diyerek yere düşmü. (DLT, II. C., s.13)

Er ammin müşdi. = Adam amman indi. (DLT, II. C., s.13)

geç-, keç-

TT'de geç-, AT'de keç- şeklindeki fiilin temel anlamı bir yerden başka bir yere hareket etmek, yerini değiştirmektir.

Ör.

Kapının önünden birkaç kişi acele acele geçmiler. (S.F.Abasıyanık, TS, 532)

Elimdeki kimabı bırakıp buldukları odaya geçmim. (T.Buğra, TS, 532)

Küçə qarısından girərkən uzun, qaranlıq bir dalanı keçib, öz otağıma gedərdim. (S. Hüseyin, ADİL, III.C., 35)

Qarı mən sarıdan arxayın olub, öz omağına keçdi. (H.Mehdi, ADİL, III.C., 35)

Geç- hem TT'de hem AT'de en çok kullanılan hareket fiillerindedir. TS'de fiilin anlamları 36, ADİL'de 31 madde başı olarak verilmiştir. Bu anlamlardan bazılarında fiil geçişli, bazılarında geçişsizdir.

Fiilin her iki lehçedeki ortak anlamlarından biri aynı ortamı paylaşmaktır.

Ör.

Hayatımız beraber geçmiştir. (P.Safa, Ş., 13)

Uşaqlığımız eyni məhəllədə keçdi. (AT)

Temel anlamıyla geçişsiz olan fiil metin içinde geçişli olabilir.

Ör.

Bizim yelkenli vapuru geçmi (geride bırakmaq). –(TS, 533)

Çocuğun boyu babasını geçmi. (TS, 533)

Şagird usmasını keçdi. (AT)

Yine TT'de herhangi birşeyi söylemeden veya bitirmeden atlamak anlamında kullanıldığı zaman geçişlidir.

Ör.

Bu konuda konuşmak istemiyorum, bunu geçelim. (TT)

Kahkahadan gözyaşına geçiyordu. (P.Safa, Ş.,20)

Geç- fiili AT'de sönmek anlamında kullanıldığı zaman oluş fiilleri grubunda yer alarak çok anlamlılıktan eş adlılığa geçişin örneğini teşkil eder.

Ör.

İşıqlar axşamdan keçib.(AT)

Öt- fiili AT'de geç- fiilinin eş anlamlısı olarak kullanılır.

Ör.

Seymur Sovem küçəsini ömüb, dar dalanlarla evlərinə sarı mələsirdi. (H. Seyidbəyli, CC, 5)

Qış da yavaş yavaş qarı və soyuğu ilə ömüb keçdi. (AT)

ET'de de hem geçişli hem geçişsiz olarak kullanılan fiil, temel anlamıyla geçişsizdir. ET'de fiil, geçmek ve günümüz TT ve AT yazı dilinde kullanılmayan ölmek anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Yincü ögüz keçe = İnci nehrini geçerek (Bilge Kağan , Kuzey Cephesi, st.3)

Ay kün keçdi. = Ay gün geçmi. (DLT, II.C.,s.5)

Er suw keçdi. = Adam suyu geçmi. (DLT, II.C.,s.5)

Er keçdi. = Adam öldü. (DLT, II.C.,s.5)

Geç- fiilinin ölmek anlamı AT'de etken çatıyla değil, geç- fiilinin dönüşlü çatısı olan keçin- fiiliyle ifade edilir.

Ör.

Xəstə axam üstü qəfəltən keçindi. (AT)

gel-, gəl-

Her iki lehçede gel- şeklinde, fakat AT'de açık e'li (ə) olan fiil, Türkçede eskiden beri kullanılan geçişsiz bir fiildir. Ортақ anlambirimciği konuşana taraf hareket etmek, yaklaşmak olan fiilin bütün anlamları bu anlambirimcik çerçevesinde birleşir.

Ör.

Gurbemmen gelmişim yorgunum hancı. (B.S. Erdoğan, TS, 536)

Dün akşam amcamlar bize geldi. (TT)

Kurşun ayağıma geldi. (TS, 536)

Kinodan çıxıb mehmanxanaya gəldilər. (ADİL, III.C., 153)

Amlılar gəlib yanımızdan keçib gəmdilər. (H. Mehdi, GK, 75)

İki maşında gəlmişdilər. (S. Əhmədov, GKA, 304)

Gel-, Türkçedeki en işlek fiillerdendir. Fiilin anlamları TS'de 38, ADİL'de 29 başlıkta verilmiştir. Bütün bu anlamlar ...e doğru yaklaşmak anlambirimciğine bağlanabilir. Fiilin yan ve mecaz anlamlarında da bu anlambirimcik ortaktır.

Her iki lehçede de fiil baş ismiyle birlikte kullanıldığında deyimleşerek gerçekleşmek, ortaya çıkmak anlamını ifade etmektedir.

Ör.

Bir gün obanın başına büyük bir felaket geldi. (Atsız, BD, 26)

Gülmə qonşuna gəlir başına. (A, 34)

TT ile AT arasında fiilin kullanım yerinden kaynaklanan bazı farklılıklar vardır.

Ör.

Okul yolun sağına geliyor. (TS, 536)

cümlesinde düşmek anlamını ifade eden gel- fiili yerine AT'de düş- fiili kullanılır. Bu bağlamda bir başka örnek olarak *Caddelerde oturmaya gelmez (TS, 536)* cümlesini gösterebiliriz. Burada gel- fiili uygun düşmek anlamında kullanılmıştır. AT'de gel- fiili böyle bir anlam ifade etmez

Gel- fiilinin TT'de ifade ettiği bazı anlamlar AT'de ol- fiiliyle sağlanır.

Ör.

Saati gelince söylerim. (TT)

Burası bana sıcak geldi. (TT)

Gel- fiilinin TT'de kullanılan belli bir süre dolmak veya belli bir zamana ulaşmak ve dayanmak, tahammül etmek anlamları da AT'de bulunmamaktadır.

Ör.

Vakit kuşluğu aşmış, öğleye geliyordu. (N. Cumali, TS, 536)

Birazcık üşütmeye gelmiyor, hemen hastalanıyor. (TS, 536)

Fiil AT'de ise TT'den farklı olarak evlenmek, varmak ve görünmek, tasavvur edilmek anlamlarında kullanılır.

Ör.

Bundan on il əvvəl Yusifi istəyərek gəlmişdi. (AT)

Mənə elə gəlirdi ki onu hardasa görmüşəm. (AT)

ET'de fiil kel- şeklinde TT ve AT ile aynı anlamı ifade etmiştir.

Ör.

Er evke keldi. = Adam eve geldi. (DLT, II.C., s.25)

Tapukka kelip. = Hizmet etmeye gelmiş.(KB,b.100)

gir-

Her iki lehçede gir- şeklindeki fiil çık- fiilinin zıt anlamlısı olarak dışarıdan içeriye geçmek anlamını ifade eder.

Ör.

Deniz, aniden elinde koca bir bavul odaya girdi. (TT)

Mirbağır Ağa girir, başmaqlarını çıxardır, salam verir.(C.Məmmədquluzadə, ADİL, III.C., 169)

Ləman qolmuğunda kiməplər sakimcə omağa girdi. (AT)

Her iki lehçede de fiil fəthetmək, almak anlamında kullanılır.

Ör.

Ordularımız İsmambul'a girdilər. (M.Ş. Esendal, TS, 551)

Azərbaycan ordusu Qarabağa girəcək. (AT)

Fiil, bir okula yazılmak, işe başlamak anlamında da kullanılır.

Ör.

Bu sene polis okuluna girdi. (TT)

Teymur yeddinci sinifi bimirib sənəm məkməbinə girmişdi. (H., Seyidbeyli, CC., 75)

Çık- fiili gibi çok anlamlı olan fiilin bütün kullanımlarında ortak bir anlam birimcik vardır. Bu ortak anlam birimcik temel anlamın özeğini oluşturan herhangi bir yere veya bir şeyin içine geçmek, dahil olmaaktır.

Fiilin AT'deki yan anlamı bir yere varmak, ulaşmaaktır.

Ör.

Şiddəmli xəzri əsərkən şəhərə girdik. (AT)

Türkçenin eski dönemlerinde kir- şeklindeki fiil, anlam bakımından değişmemiştir.

Ör.

Oğuz tezip Tabgaçka kirti.= Oğuz kaçıp Çin'e katıldı. (Bilge Kağan, Doğu Cephesi, st.38)

Ol evke kirdi. = O, eve girdi. (DLT, II.C., s.8)

Er tüerikke kirdi.= Adam mezara girdi. (DLT, I.C.,s.488)

Toprak içinge kirip.= Toprağa girmiş.(KB,b.308)

gīt-, get-

TT'de gīt-, AT'de get- şeklinde kapalı e ile kullanılan fiil, gel- fiilinin zıt anlamlısıdır. Aynı gruptaki fiiller birbiriyle eş anlamlı olabildiği gibi zıt anlamlı da olabilir. Fiilin ortak anlambirimciği ...den uzaklaşmak, hareket etmektir. Bütün yan ve mecaz kullanımlar bu çerçevede gerçekleşir.

Ör.

Bakü'den Ankara'ya her hafta posma gidiyor. (TT)

Her gün çalışmaya gidiyor. (TT)

Qardaşı qamarla şəhərə gemdi. (AT)

İclasdan yarımçıq çıxıb gemdi. (ADİL, III.C., 145)

Məkmub buradan Moskvaya iki günə gedir. (ADİL, III.C., 145)

Gīt- fiili de gel- gibi Türkçenin temel fiillerindendir ve kullanım alanına göre gel- fiiliyle aynı olan fiil, geçişsizdir.

Gīt- fiilinin yan anlamlarından olan yakışmak, uymak ayırıcı anlambirimcik gibi görülmektedir.

Ör.

Bu renk ona gimmedi. (TS, 552)

Gözlərinə çəktiyi sürmə ona getmiş, böyük qara gözlərini daha da cazibəli etmişdi.(AT)

Fiil AT'de yürümek anlamında da kullanılır.

Ör.

Qoca asma asma gemdi. (AT)

ET'de kit- şeklinde fiilin özellikle uzaklaşmak anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Ör.

İg agrıg ketti. = Agrı acı uzaklaştı, bitti. (Turfan metinleri)¹⁵⁰

Er yerindin kitti. = Adam yerinden gitti. (DLT, II.C., s.196)

göç-, köç-

TT'de göç-, AT'de köç- şeklindeki fiilin temel anlamı yerleşmek amacıyla oturduğu köyü, mahalleyi, şehri veya ülkeyi değiştirmektir.

Ör.

Onlar yıllar önce buradan göçmüler. (TT)

Köçürüksə hamımız köçək, bir birimizə hayan olaq. (H. Mehdi, ADİL, III.C., 117)

TT'de fiil kullanım alanını daraltarak daha çok iklim vb. durumlarla ilgili olarak bazı hayvanların yer değiştirmesi için kullanılır. Aynı anlam AT'de de vardır.

Ör.

Sonbaharda kuşlar güneye göçer. (TT)

Balıqlar çaydan gölə köçdü. (ADİL, III.C., 117)

Quşlar ismi ölkələrə köçdü. (ADİL, III.C., 117)

TT'de göç- fiili bu anlamdaki kullanım alanını giderek eş anlamlısı olan taşınmak fiiline bırakmaktadır.

Ör.

Ali daha ilkokuldayken ailesi şehre maşındı. (TT)

TT'de fiilin AT'de bulunmayan çökмек, yıkılmak anlamı vardır.

Ör.

Yandaki apartman aniden göçmü. (TT)

AT'de fiilin ölmek, dünyasını değiştirmek anlamında mecaz kullanımı vardır.

Ör.

Aması keçen il dünyadan köçdü. (AT)

Fiil AT'de yer değiştirmek ortak anlambirimciğine bağlı gelin gitmek anlamına da sahiptir.

Ör.

Dayımın qızı bazar günü köçdü . (AT)

Geçişsiz olan göç- fiili aynı zamanda ikili köktür. Fiilin aynı anlamı taşıyan isim kökü de vardır. Köç kökü ET'den beri hem isim hem fiil olarak kullanılır.¹⁵¹

Ör.

Sü köçdi. = Asker maşındı. (DLT,II.C.,s.5)

Tünle bile köçelim. = Geceleyin maşınalım. (DLT,II.C.,s.5)

in-, en-

TT'de in-, AT'de en- şeklindeki fiilin temel anlamı yukarıdan aşağıya doğru gelmektir. Fiil çık- fiilinin zıt anlamlısıdır.

Ör.

İkisi de bahçeye indiler. (P.Safa, Ş., 30)

İhmiyar bir amca merdivenlerden mumunarak iniyordu. (TT)

Təpənin dibindən bulağın üsmünə endim. (ADİL, II.C., 208)

Mal qara dağdan enir. (ADİL, II.C., 208)

Her iki lehçede de fiilin yan anlamı fiyatların düşmesi, herhangi bir şeyin değer kaybetmesi ve azalmasıdır.

Ör.

Almın fiyamları indi. (TS, 710)

Qiyməmlər xeyli enmişdi.(AT)

Havanın memperamuru endi. (AT)

Örneklerden de görüldüğü gibi, in- fiili düş- fiiliyle geçici eş anlamlılık ilişkisi oluşturur.

TT ve AT 'de fiilin bir yeri kaplamak, basmak anlamı da vardır.

Ör.

Gözlerinin önüne aniden bir karanlık indi. (TT)

Azərbaycan kəndi üzərinə bir yaz axşamı enirdi. (ADİL, II.C., 208)

¹⁵⁰ Ör.için bk. Clauson, age., s.701

¹⁵¹ Bk. Clauson, age., s.693

İn- geçişsiz bir fiildir. ET'de de AT'deki gibi kapalı e (è) ile söylenen fiilin anlamı değişmemiştir.

Ör.

Balıkdaki tagıkmiş tagdaki inmiş. = Şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş.(Kül Tigin, Doğu Cephesi, st.12)

Er tagdın kudhı indi. = Adam dağdan aşağı indi. (DLT, I.C., s.169)

Enigli ağar ol ağıglı iner.= İnen yükselir, yükselen iner. (KB,b.1049)

kon-, qon-

TT'de kon-, AT'de qon- şeklindeki fiilin temel anlamı kuş, kelebek veya kanatlı böcekler için yere, aşağıya inmektir. Kon- fiili geçişsizdir.

Ör.

Kuşlar çevremizde uçuyor, arka marafımıza konuyordu.(TT)

Arxadaki qayanın başına qarmal qonmuşdu. (AT)

Fiilin AT'deki yan anlamlarından olan çökmek, oturmak anlambirimciğinin mecaz kullanımı da vardır.

Ör.

Smolun üsmünə bir barmaq moz qonub. (yan anlam) –(AT)

Qeyri adi bir kədər uşağın gözlərinə qonmuşdu. (mecaz anlam) - M.İbrahimov, ADİL, I.C., 545

TT'de kon- fiili ile şekil bakımından aynı, fakat anlam bakımından farklı bir fiil daha vardır. Aslında koymak anlamına gelen ko- fiil kökünden -n- fiilden fiil yapan edilgenlik ekiyle yapılan kon- fiiliyle, yere inmek anlamındaki kon- fiili aynı kökten türemiştir.

Ör.

Yemeğe muz konur. (TT)

İki kon- fiili arasındaki fark çatıdan kaynaklanmaktadır. Yere inmek anlamındaki kon-dönüşlü çatıda; koymak işini anlatan kon- ise edilgen çatıdadır.

Ör.

Yemekler masaya kondu. (edilgen çatı) (TT)

Quşlar balkona qondu.(dönüşlü çatı) (AT)

ET’de yerleşmek, oturmak, yurt edinmek anlamında kullanılan fiilin ET’deki kod- fiilinin de kökü olan ko- fiilinden türemiştir.¹⁵²

Ör.

...konayın miser Türk bodun ölsikig. = ...omurayım, ikamem edeyim dersen Türk millemi öleceksin. (Bilge Kağan, Kuzey Cephesi, sm..5)

Ötüken yirig konmuş. = Ötüken’e yerleşmişler.(Tonyukuk, Güney Cephesi, st.10)

DLT’de fiil hem ikamet etmek, hem de yere inmek anlamıyla geçmektedir.

Ör.

Kuş kondı. = Kuş kondu. (DLT,III.C., s.184)

Budun kondı. = Millem yurm edindi. (DLT,III.C., s.185)

Kon- fiilinin her iki lehçede anlam daralmasına uğradığı söylenebilir.

var-, çat-

Erişilmek istenilen bir yere ayak basmak, ulaşmak anlamı TT’de var-, AT’de çat- fiiliyle sağlanır. AT’de var- fiili kullanılmıyor. ET’de de bar- şeklindeki fiilin anlamı gitmek, uzağa gitmektir.

Ör.

Yir sayu bardıg. = Her tarafa vardık. (Kül Tigin, Güney Cephesi, st.9)

Ol evke bardı. = O, eve vardı.(DLT, II.C., s.6)

Barır er başı. = (Dili yüzünden) insanın başı gider. (KB,b.163)

Türk kağanının ordusuna varmıştı.(Atsız, BD, 25)

Köye akşama doğru ancak vardı. (TT)

Qamar smansiyaya çamdı. (ADİL, IV.C., 421)

Qərənfil xala poçma çamdı, sovqamın üsmünü yazdırdı. (ADİL, IV.C., 421)

Var- ve çat- fiillerinin belli bir duruma ve düzeye gelmek anlamı vardır.

Ör.

O, şimdi yolun yarısına varmışmır. (TT)

Sevda arzusuna çammışdı.(AT)

AT’deki çat- fiilinin kavuşmak; TT’deki var- fiilinin ise evlenmek anlamı vardır.

Ör.

Duydum, bir öğremmene varmışsın. (TT)

Pərşan bilirdi ki, heç vaxm öz sevgisinə çammayacaq. (AT)

¹⁵² Ayrıntılı bilgi için bk. Clauson, age., s.632

Çat- fiili AT'de yetmek ve bir şeyin zamanı gelmek anlamında kullanılır.

Ör.

Yemək çoxdur, hamımıza çamar, gəlin yeyin. (Ə. Əbülhəsən, ADİL, IV.C., 421)

Axır gözlədiyimiz gün gəlib çamdi. (AT)

AT'de cat- fiilinin bir başka anlamı gücü yetmektir.

Ör.

Onu susdurmağa hökmü çatmazdı. (S. Əhmədov, YEO, 13)

Aslında TT'de çat- fiili vardır, fakat yüklemek anlamını ifade ederek yapma anlatan iş fiilleri grubuna girer. AT'de de çat- fiilinin bir diğər temel anlamı yüklemektir. ET'de bir şeyi bağlamak, birleştirmek anlamında kullanılan çat- fiili Oğuzcadır.¹⁵³ Fiil DLT'de de катмак anlamında geçer. XII.yy.'a ait ME' de fiilin birleştirmek, buruşturmak anlamının yanı sıra süslemek, telif etmek ve (söz) uydurmak gibi farklı anlamları olduğu görülmektedir.

Ör.

Er oğlak kuzıka çammı. = Adam keçileri koyuna kammi. (DLT, II.C., s.294)

Çattı iki (ME, 66.7)

Çatdı kitabını (ME, 81.5)

Çatdı savını (ME, 106.7)

Sabır kıldı ya özin çatdı nerse bile

Körklülük istedi nerse bile (ME, 178.2)

Avlusunda silahlarını çammış, ayaklarını germiş askerler var. (F.R.Amay, TS, 284)

Yüklerini hayvanlara çammılar. (TT)

Küsülü qardaş, gel yükü çamaq, yenə küsümüz küsü. (ADİL, IV.C., 421)

Çat- fiilinin her iki lehçede birleştirmek anlambirimciğine bağlı mecaz kullanımı vardır.

Ör.

Çatma, kurban olayım çehreni ey nazlı hilâl. (M.A.Ersoy, S, 33)

Nəsrin bunu eşidib qaşlarını çattı. (AT)

Bu durumda çat- fiilinin TT ve AT'deki yüklemek anlamının ET'deki çat- fiilinden genişlediğini ve çat- fiilinin AT'de varmak anlamıyla eş adlı olduğunu söyleyebiliriz.

III.3.OLUŞ FİİLLERİ

¹⁵³ Ayrıntılı bilgi için bk. Clauson, age., s.402

Bu gruptaki fiiller canlı ve cansız âlemde ortaya çıkan fizikî değişimleri anlatır. Oluş fiilleri cümlede yüklem gösterdiği için olma niteliği taşıdığını, oluşun yapana yöneldiğini belirten, herhangi bir nesneye ihtiyacı olmayan geçişsiz fiillerdir. Bu gruptaki fiillerden bazıları sadece canlı, bazıları sadece cansız, bazıları ise hem canlı hem de cansız varlıklar için kullanılır.

art-

Her iki lehçede art- şeklindeki fiilin temel anlamı eskisinden daha fazla olmaktadır. Fiil çoğal- fiilinin eş anlamlısıdır. Ayrıca art- kökü arka, geri anlamındaki art ismiyle ikili kök oluşturur.

Ör.

Son günlerde bu merhamet arttı. (P.Safa, Ş.,31)

İsmirap çekmişçe memanemimiz armar. (A.Gündüz, TS, 90)

İnsan oxuduqça biliyi armar. (AT)

AT'de fiil, şiddetlenmek, güçlenmek anlamında da kullanılır.

Ör.

Yuxu gəlməz gözümə,

Armır azarım gecələr.

(M.P.Vagif, ADİL, I.C., 127)

Fiilin TT'de gereğince harcandıktan sonra bir miktar geri kalmak anlamı da vardır.

Ör.

Daveme bümün misafirler gelmediği için yemekler armmı. (TT)

TT'de ve AT'de art- fiilinden yapılmış artık / artığ «fazla» kelimesi de kullanılmaktadır.

ET'de de iki farklı art- fiili vardır. Artmak, çoğalmak anlamındaki art- TT ve AT'deki gibi oluş fiilleri grubunda yer alırken, yüklemek anlamındaki art- fiili geçişli olarak iş fiilleri grubundadır. Bu ikinci art- fiili TT ve AT'de kullanılmamaktadır.

Ör.

Öküş atrmadı. = Fazla artmadı. (UM, 48.10)

Arttı neng. = Nesne arttı. (DLT, III.C., s.425)

Anığ eyegüsi arttı. = Onun kaburgası çoğaldı.¹⁵⁴ (DLT, III.C., s.425)

Kutı künde arttı. = Saâdeti her geçen gün arttı.(KB,b.438)

¹⁵⁴ Bu cümlenin açıklaması DLT'de "zulmetmeten ve kurumlanmaktankinayedir" şeklinde verilmiştir.

belir-

TT'de temel anlamı görünür olmak, ortaya çıkmak olan fiil AT'de bulunmamaktadır.

Ör.

O sırada koridorun başında uzun boylu bir kız belirmişti. (H.Taner)

Güneş bulutların arkasından iyice belirdi. (TT)

Fiil kesin bir biçim almak, anlaşılır bir duruma gelmek anlamını da ifade eder.

Ör.

Düşündükçe kafasında çeşitli kaygılar, endişeler beliriyordu. (TT)

Belir- fiili ET'de *belgür-* şeklinde olup TT ile aynı anlamı ifade etmiştir.

Ör.

İş belgürdi. = İş belirdi, açığa çıktı. (DLT, II.C., s.172)

Tüzünlük seniñdin kelir belgüre.= Doğruluk, şefkat senden gelir, sende belirir.(KB,b.6638)

Fiil işaret, nişan anlamında kullanılan *belgü* isminden türemiştir. ET'deki *belgü* ismi TT'de evrak anlamındaki *belge* isminde, AT'de ise ağızlarda söz kesme merasimini anlatan *belge* isminde yaşamaktadır.

büyü-, böyü-

TT'de büyü-, AT'de böyü- şeklindeki fiilin temel anlamı boyutları ve miktarı artmak, genişlemektir. Büyü- fiili aslında hem canlılar hem cansızlar için kullanılan geçişsiz fiildir.

Ör.

İhmiyar Süleyman Çavuş'un ellerinde büyüdüm. (canlılar için) (A.Gündüz, TS, 239)

Kardeşleri olay yerine geldiğinde kavga daha da büyüdü. (cansızlar için) (TT)

Uşaq yaxşı mühimdə böyüyür. (canlılar için) (AT)

Narazılıq çox zaman böyüyər və ədavəmə çevrilər. (cansızlar için) (Sarabski, ADİL, I.C., 313)

Fiil her iki lehçede de önem ve değer kazanmak, yükselmek anlamında kullanılır.

Ör.

O günden sonra Türklük ülküsü içimizde biraz daha köklendi, biraz daha büyüdü. (TT)

Onun vəzifəsi böyüyüb. (AT)

İndi böyümüsən, daha bizə e'mina gösmərməyirsən. (Talibli, ADİL, I.C., 313)

ET'de bedü- şeklindeki fiilin anlamı TT ve AT ile aynıdır. VIII. yy.'a ait metinlerde de fiil aynı anlamla görülmektedir.

Ör.

Ödün ulgadıp bedüp tükel bilge = Çok bilge kişi¹⁵⁵ hemen büyüyüp (UM, 69.35)

Oğlan bedüdi. = Oğlan büyüdü. (DLT, III.C., s.259)

Yalnguk bedüdi. = İnsan büyüdü, yükseldi. (KB,b.150)

çürü-

Her iki lehçede çürü- şeklindeki fiil, bir nesnenin farklı etkenlerle kimyasal değişikliğe uğrayarak, bozulup dağılması anlamında kullanılır. Kendiliğinden gerçekleşen olay daha çok, bitki ve hayvanlara aittir.

Ör.

Meyveler yağmurun emkisiyle erken çürümüş. (TT)

Dibçəklər çox sulandığından kökləri çürümüş. (AT)

Her iki lehçede de fiil mecaz olarak insanlar için yıpranmayı ve çökmeyi anlatır.

Ör.

Birçok arkadaşı gibi toplama kamplarında çürüyüp gitmemişmi. (TS, 325)

Hər kəs isməməz ki oğlu qazamamda illərlə çürüsün. (N.Nərimanov, ADİL, IV.C., 455)

değiş-, dəyiş-

TT'de deş-, AT'de dəyiş- şeklindeki fiil aslında kök ve ek bakımından kalıplaşmış bir fiildir. Fiilin kökü dokunmak, temas etmek anlamındaki deş- (dəy) fiilidir. Nitekim Clauson da ET'deki teş- fiilinin dokunmak, temas etmek anlamındaki teg- kökünden türediğini belirtir.¹⁵⁶ Kökle gövde kaynaştığı için deş- fiili iki heceli basit fiiller içerisinde incelenir. Değişim sürecinin herhangi bir etken sebebiyle ve herhangi bir şeyle temastan, etkileşimden sonra gerçekleştiği düşünülürse kökle gövde arasındaki anlam ilişkisinin daha iyi anlaşılacağı görüşünderiz.

Deş- hem iş fiilleri arasında, hem de oluş fiilleri grubunda yer alabilir.

Deş- gövdesindeki -ş- eki işteşlik eki olarak karşılıklı yapma bildirdiğinde deş- fiili iş fiilleri arasında yer alır.

¹⁵⁵ Metinde *tükel bilge* "mükemmel hikmetli" olarak aktarılmıştır.

Ör.

Onunla saamlemizi değişmişik. (TT)

Rəfiqəmlə kimablarımızı dəyişdik. (AT)

Yukarıdaki cümlelerde -ş- eki karşılıklı yapma görevini koruduğundan değiş- fiili iş fiilleri arasında yer alır. AT'de karşılıklı alıp verme anlamında değiş- fiiliyle birlikte değiştir- fiili de aynı anlamını ifade eder.

Факат, -ş- eki alış-, çalış-, vs. fiillerinde olduğu gibi çoğu zaman kalıplaşarak işteşlik görevini yitirir.

Ör.

Hava yarım saam içinde değişmiş, her maraf bembeyaz olmuşmu. (TT)

Onun xasiyyəmi məmamiylə dəyişmişdir. (AT)

Bu cümelerde ise değiş- fiili oluş bildiren fiiller grubuna girerek başka bir biçim veya duruma girmek anlamında kullanılmıştır.

Türkçenin eski dönemlerinde *meğiş-* fiili *meg-* köküyle olan anlam ilişkisini koruyarak bir yere değmek, muhakeme olmak, erişmek anlamlarında, bugünkü değiş- fiilinden farklı anlamlarda kullanılmıştır.

Ör.

Mening eligim maruska meğişdi. = Elim çamıya değdi. (DLT, II.C., s.15)

Mus yakırıka meğişmes, ayur kişi nengi yaraşmaz. = Kedi yağa erişemez, elin malı için işe yaramaz der. (DLT, II.C., s.105)

Olar iki Begge meğişdi. = Onlar Beyin huzurunda muhakeme oldular. (DLT, II.C., s.105)

KB'de ise teğiş- fiili vuruşmak anlamını ifade etmektedir.

Ör.

Ya yam bez yalavaç keliş ya barış

Boşug bir.. açıg olarka meğiş

(Yam-yabancı elçilerin geliş ve gidişine, onların ismihkakları olan ehsan ve hediyelerin verilmesine o bakar.) - (KB, sm.2495)

doğ-

¹⁵⁶ Bk. Clauson, *age.*, s.487

öl- fiilinin zıt anlamlısı olan fiilin anlamı, TT'de dünyaya gelmektir. Fiil TT'de ET'deki anlamıyla geçişsiz oluş fiili olarak kullanılırken AT'de Kazak, Kırgız, Özbek Türkçelerinde olduğu gibi doğurmak anlamında geçişli iş fiilidir. Doğ- fiili OT döneminde bu anlamı kazanmıştır.¹⁵⁷

Ör.

Soğuk bir kış sabahında doğmuşmu. (TT)

Bir il sonra Zeynəb bir oğlan doğdu. (M.İbrahimov, ADİL, II.C., 124)

Sənin kimi oğlanı

Analar mək mək doğar

(Bayanı, ADİL, II.C., 124)

TT'de AT'deki ortaya bir şey çıkarmak, üretmek anlamı doğ- fiilinin ettirgen çatısı olan doğur- fiili ile sağlanır.

Ör.

Yüzyılın ilk çocuğunu o, doğurmuşmu. (TT)

AT'de dünyaya gelmek anlamı doğ- kökünün edilgen çatısı olan doğul- fiiliyle anlatılır.

Ör.

Mən soyuq bir qış səhəri doğuldum. (AT)

Aslında insanın doğması tabii bir olay olduğundan doğ- fiilinin oluş fiili olarak kullanılmasının daha doğru olduğu düşüncesindeyiz. İnsanın dünyaya gelmesi olayının doğ- fiiliyle anlatılması daha mantıklı görünmektedir.

Fiil TT'de mecaz olarak ortaya çıkarmak anlamını ifade eder.

Ör.

Milli Mücadele'den yeni bir Türkiye doğdu. (TS, 389)

Doğ- fiili her iki lehçede de güneş, ay için çıkmak anlamında kullanıldığı zaman doğa olaylarını anlatan fiiller grubunda yer alır.

Doğ- fiili Türkçenin eski dönemlerinde de toğ-/ tuğ- şeklinde kullanılmıştır.

Ör.

Nägülüg tugdım mən = Neden doğdum ben. (PKP, V.1)

On ay eltdi ögim oğlan tuğdım. (IX. yy. Kırgız metinleri)¹⁵⁸

¹⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Clauson, age., s.465

¹⁵⁸ İlk iki ör için bk. Clauson, age., s.405

Ogil moğdı.= Çocuk doğdu. (DLT, I.C., s.96)

Kün mogdı.= Güneş doğdu. (DLT, II.C., s.14)

Toğmış elindin çıkmış. = Doğduğu memleketten ayrılmış. (KB,b.58)

dol-

Her iki lehçede dol- şeklindeki fiilin temel anlamı herhangi bir şeyin içini veya herhangi bir yeri baştan başa tutmak, boş yer kalmayacak şekilde kaplamaktır.

Ör.

Omobüsler bayram dönüşü hep mıklım mıklım doldu. (TT)

Kova suyla dolmuşmu. (TT)

Bir anda gözleri yaşla doldu. (TT)

Evin içi adamlarla dolmuşdu. (AT)

TT ve AT'de fiil, süresi, hesabı tamamlanmak anlamında da kullanılır.

Ör.

Bir sene sonra babamın emeklilik süresi dolacaktı. (TT)

Planların hamısı vaxmindan əvvəl dolmuşdu. (AT)

TT'den farklı olarak AT'de fiil mecaz olarak ağlamaklı olmak, morali bozulmak anlamını ifade eder. Bu anlam TT'de dolu dolu olmak şekliyle anlatılır.

Ör.

O doldu, qaşqabağı qara bulud kimi üsmdən aşağı sallandı. (S.Rehimov, ADİL, II.C., 134)

Gənclik illərindən danışanda həmişə gözleri dolurdu. (AT)

Fiilin AT'de bir başka anlamı da büyümek, olgunlaşmaktır.

Ör.

Armiq böyümüş, 14-15 yaşına dolmuşdu. (ADİL, II.C., 134)

Sünbüllər yavaş yavaş dolur. (ADİL, II.C., 134)

ET'de tol- şeklindeki fiil TT ve AT ile aynı anlamda kullanılmıştır.

Ör.

Tolmağınçaka tegi = dolmayıncaya kadar (UM, 83.47)

Tubluka mol. = Mezara gir. (DLT,III.C.,s.431)

Yagız yer yıpar toldı.= Kara toprak güzel kokularla doldu. (KB,b.64)

Günümüz TT ve AT'de fiil anlam değiştirmiş gibi görünse de ortak anlambirimciğteki herhangi bir yere girmek anlamını korumaktadır.

don-

Her iki lehçede de don- şeklindeki fiil, hem canlı hem cansız varlıklar için kullanılır. Her iki lehçede de temel anlamı soğuk ve ayazın etkisiyle buz tutmaktır.

Ör.

Geçen kış su boruları dondu. (TT)

Hələ deyirlər ki dənizin suyu sahildən xeyli uzaqlara qədər donub. (M.Rzaquluzadə, ADİL, II.C., 138)

TT ve AT'de fiil canlılar için yaşamını yitirmək, soğuktan ölmək anlamında kullanılır.

Ör.

Böylə havada yola çıxarsa, insan donar. (TS, 399)

Sərnişinlər maşında soyuqdan donurdular. (AT)

Fiilin her iki lehçede de cansızlar için kullanılan anlamlarından biri sıvı hâlden katı hâle geçmektir.

Ör.

Çimənmo ve alçı çabuk donar. (TS, 399)

Erimiş mum 25 derece istide donur. (ADİL, II.C., 138)

ET'de fiil tong- şeklinde ve bugünkü gibi soğuktan donmak anlamında kullanılmıştır. İkili kök olan tong- fiili ve tong ismi ortak bir to- kökünden türemiş olabilir.

Ör.

Köŋ eki toŋ miş. = Onun kovası donmuş. (Irk Bitig, s. 57)¹⁵⁹

Suw mongdı. = Su dondu. (DLT, III C.,s. 391)

Er mongdu. = Adam soğukman dondu. (DLT, III C.,s. 391)

eri-, əri-

TT'de eri-, AT'de əri- şeklindeki fiilin temel anlamı ısının etkisiyle katı durumdaki şeylerin sıvılaşmasıdır.

Ör.

Dağlardaki karlar eridi. (TT)

Ocağın yaxınlığındakı qar yığınları yavaş yavaş əriyirdi. (AT)

¹⁵⁹ Ör. için bk. Clauson, *age.*, s.515

İnsanlar için eri- fiili zayıflamak anlamında kullanılır.

Ör.

Kardeşim gözümüzün önünde her gün biraz daha eriyordu. (TT)

Xəsmə gündən günə əriyir. (AT)

Fiilin her iki lehçedeki bir başka mecaz anlamı, yine aynı anlambirimciğe bağlı olan yok olmak, bitmek, tükenmektir.

Ör.

Güzel hayatımız da bir göz açıp kapayışma eridi. (R.H.Karay, TS, 462)

Səhərə qarşı qaranlıq əridi. (AT)

Eri- fiili Türkçenin eski dönemlerinden itibaren şekil ve anlam değişikliğine uğramamıştır.

Ör.

Yağ erüdi. = Yağ eridi. (DLT, III C., s.367)

Edgü er süngüki erir amı kalır. = İyi insanın kemiği çürür, adı kalır. (DLT, III.C., s.367)

kabar-, qabar-

TT'de kabar-, AT'de qabar- şeklindeki fiilin anlamı ağırlığı artmadan hacmi büyümektir.

Ör.

Екмек iyi kabardı. (TS, 751)

Xəmir qabardı. (AT)

Fiil her iki lehçede de yükselmek, taşmak fiilleriyle eş anlamlı sıra oluşturur.

Ör.

Deniz birdenbire kabardı. (TT)

Dağlarda qarlar əriyincə çayların suyu qabardı. (AT)

TT'de fiilin niceliği artmak, genişlemek gibi mecaz kullanımları dışında, yine genel anlambirimciğe bağlı farklı ifade biçimleri vardır.

Ör.

Masraf kabardı. (TS, 751)

Kir kabardı. (TS, 751)

Sinirinden elinin üstündeki damarlar, daha çok kabarmış, belirginleşmişti. (TT)

Kabar- fiili cansız varlıklara ait eylemleri anlatmasına rağmen TT ve AT'de mecaz olarak kullanıldığında insanlara ait eylemleri anlatır. Dolayısıyla, cansız âlemden canlı âleme aktarılır. Fiil mecaz olarak öfke, sevgi coşku gibi duyguların gittikçe güçlenmesi anlamını ifade eder. Bu anlamı ifade ederken kabar- fiili duygusal ilişkileri anlatan fiiller grubuna girer.

Ör.

Kumandan, atını şahlandırarak hurra hurra diye kendisini alkışlayan keyifli halka boyun kırarak kabarıyordu. (Ö. Seyfettin, TS, 751)

Əhməd bir dəfə də olsun onun üsmünə qabarmamışdı. (AT)

Sən coş ki qabarım mən də sənirlə;

Aşığam, qoy çalım saz bayramına

(H. Cavid, ADİL, I.C., 385)

AT'de fiilin nasır oluşmak anlamı da vardır.

Ör.

Var ol, bala, yorulsa da gabarsa da əl

Bir daş üstə bir daş qoya gərək hər insan. (Ə. Cəmil, ADİL, I.C., 385)

ADİL'de bir başka madde başı olarak eş adlı gibi gösterilen bu anlam aslında şişmek, kabarmak anlambirimciği ile ilgilidir. Nitekim fiilin bu anlamı Türkçenin eski dönemlerine ait metinlerde de geçmektedir.

Ör.

Kabaru kelmiş etindeki söl suvın.= Şişmiş olan etinde sıvı gelmiş. (VIII. yy. Budist metinleri)¹⁶⁰

Baş kabardı.= Yara şişdi, kabardı. (DLT, II.C., s.71)

Clauson, bu fiilin kap isminden törediğini düşünür.¹⁶¹

karı-, qarı-

Her iki lehçede yaşlanmak, kocamak anlamını ifade eden fiilin TS'de halk ağızlarında kullanıldığı kaydedilmiştir.¹⁶²

Ör.

Elə bil alyanaq gözəl qəfilcə qarımışdı. (S. Əhmədov, YEO, 14)

Səni sevən cavan olur günbəgün;

Qarımaz, qocalmaz, mərməzə gedər

¹⁶⁰ Ör.için bk. Clauson, age., s.585

¹⁶¹ Bk. Clauson, age., s.585

¹⁶² Bk. TS, s.800

(M.P.Vagif, ADİL, I.C., 438)

Fiil AT'de deri için kırışmak anlamında da kullanılır.

Ör.

Əlləri suda çox qalmaqdan qarıyıb. (AT)

Karı- fiili ET'de de yaşlanmaq, kocamaq anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Arslan karısa sıçkan ömin köderür. = Arslan yaşlandığında fare deliğini gözemler. (DLT, III.C., s.263)

koca-, qocal-

TT'de koca-, AT'de qocal- şeklindeki fiilin temel anlamı yaşlanmaq, ihtiyarlamaktır.

Ör.

Yıllar sonra qarşılaşdıqlarında hər ikisi kocamışdı. (TT)

İllər sür'əmlə keçir, insan hiss emmir ki qocalır. (AT)

Anası çox mez qocalmışdı. (AT)

Koca- fiili ikili köktür. AT'de fiille aynı anlama gelen koca "yaşlı" ismi de vardır. TT'de ise koca ismi "eş, hayat arkadaşı" anlamını ifade etmektedir.

ET'de koca- fiili yerine eş anlamlısı olan karı- fiili kullanılmıştır.

kop-, qop-

TT'de kop-, AT'de qop- şeklindeki fiilin temel anlamı bulunduğu yerden ayrılmak, kırılmaktır.

Ör.

Cezvenin sapı kopmuş. (TS, 897)

Yaxasından tutub çekəndə pencəyinin düymələri qopdu. (AT)

Fiilin her iki lehçede ortak olan bir diğer anlamı ikiye ayrılmaktır.

Ör.

Telefonun teli koptu. (TT)

Ağacın dalları fırtınada koptu. (TS, 897)

Paltarların ağırlığından ip qopdu. (AT)

Müharibədə əlləri və ayağı qopmuşdu. (AT)

Fiil her iki lehçede mecaz olarak gürültülü veya tehlikeli olaylar için birdenbire başlamak veya ortaya çıkmak anlamını ifade eder.

Ör.

İlk önce aramızda epey korkunç fırtınalar koptu. (H.R.Gürpnar, TS,898)

Aşağı mərtəbədən səs küy qopdu. (AT)

Fiil TT'de AT'den farklı olarak çok ağrımak ve koşmak, hızlı gitmek (sonuncusu daha çok halk ağızlarında) anlamlarında kullanılır.

Ör.

Belim kopuyor. (TS, 898)

Hadi, şimdi kop da gel. (TT)

ET'de fiil TT ve AT'den farklı anlamda kullanılmıştır. Bu konudan anlam değişimleri bölümünde bahsedilecektir.

kuru-, quru-

TT'de kuru-, AT'de quru- şeklindeki fiil eri-, soyu- fiilleri gibi tek anlamlıdır. Kuru- fiiliyle aynı kökten yapılmış kuru / quru ismi de vardır. Fiilin temel anlamı ıslaklığını, nemini yitirerek kuru duruma gelmektir. Fiilin yan ve mecaz anlamlarındaki ortak anlambirimcik de budur.

Ör.

Rüzgârın emkisiyle çamaşırlar kısa sürede kurudu. (TT)

İsmidən dodaqlarım qurudu. (AT)

Fiilin yan anlamı her iki lehçede de susuz kalmaktır.

Ör.

Bahçenin ormasındaki, küçükken dallarından inmediğimiz kocaman dum ağacı kurumuştu. (TT)

Həyəmdəki güllərin hamısı qurudu. (AT)

Kuru- fiili mecaz olarak zayıflamak, üzülme anlamında sıkıntılı durumları anlatan fiiller grubuna girer.

Ör.

Ayşe Selim'in aşkından günden güne kuruyordu. (TT)

Gecə gündüz dərd çəkməkdən qurudu. (AT)

Fiil ET'de kurı- şeklinde TT ve AT ile aynı anlamda kullanılmıştır.

Ör.

Bilge kişi kurıp katıp = Bilge insan kuruyup hâlsiz düşüp (UM, 82.57)

Suv tamırı kursar yaş yavişgu kurıyur.= Sudaki gerekli maddeler yok olursa yeşillikler de kurur. (VIII. yy. Türkçe Turfan metinleri, I, s.55)¹⁶³

Kurdu ton. = Elbise kurudu. (DLT, III.C., s.263)

ol-

Her iki lehçede hem asıl hem yardımcı fiil olarak kullanılan fiilin ortak anlambirimciği varlık kazanmak, meydana gelmektir.

Ör.

Sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helâl. (M.A. Ersoy, S.,33)

Her gün denizde firmına oluyor. (TT)

Dünən Bakıda yanğın olub. (AT)

Yine her iki lehçede de kullanım alanı çok geniş olan bu fiil çok anlamlıdır.

Fiilin bir diğer ortak anlambirimciği herhangi bir şeyin gerçekleşmesidir.

Ör.

Toprak gibi her çiğnediğin yerde olurdum. (Atsız, RA, 286)

Pervin evleneli iki ay olmuştu. (P.Safa, Ş.,6)

Ekinler oldu. (TT)

Sabah oldu. (TT)

Olaydan babasının haberi olmadı. (TT)

Həkim olmaq isməyir. (AT)

Su donub buz oldu. (AT)

AT'de TT'den farklı olarak fiil ikamet etmek, yaşamak anlamında kullanılır. Bu anlamda kullanıldığı zaman ol- durum fiilleri grubuna girer.

Ör.

Mərcan xanım Bakıdan uzaqda olurdu. (ADİL, III.C., 443)

Fiil ET'de *bol-* şeklindedir. *Bol-* fiili ET'de de hem asıl hem yardımcı fiil olarak kullanılır.

Ör.

Türk budun atı küsi yok bolmazun.= Türk milletinin adı sanı yok olmasın. (Bilge Kağan, Doğu Cephesi, s.20)

Budun yış boldı. = Halk sıkıştı. (DLT, III.C., s.4)

Yol ogur bolsun. = Yol uğurlu olsun. (DLT, I.C., s.53)

öl-

Evrendeki canlıların hayatındaki fizikî değişimi anlatan fiil, her iki lehçede öl- şeklinde ve dünyadan gitmek, hayatı sona ermek, bitmek anlamında kullanılır.

Ör.

Bir sır ki bu ölsem bile açamazsın. (Atsız, RA, 160)

Savaş sırasında binlerce günahsız çocuk ölüyor. (TT)

Evin kişisi bir neçer il bundan qabaq ölmüşdü. (AT)

Öl- fiili Türkçedeki kavram alanı dar olan fiillerdendir.

ET'de hayatı sona ermek anlamında daha çok uç- fiili kullanılsa da VIII. yy.'a ait İrk Bitig'de ve diğer Uyg. metinlerinde de öl- fiili TT ve AT'deki anlamıyla geçmektedir.¹⁶⁴ XI. yy. ve devamında ise vefat etmek anlamı yaygın bir şekilde öl- fiiliyle ifade edilmiştir.

Ör.

Alp Er tonga öldi mü

Isız ajun kaldı mu

Ödhlek öçin aldı mu

Emdi yürek yırtılır.

(DLT, I.C., s.41)

piş-, biş-

TT'de piş-, AT'de biş- şeklindeki fiilin anlamı, ısının etkisiyle herhangi bir şeyin çığlığının gitmesi ve yenilebilir duruma gelmesidir.

Ör.

Su böreği fırında pişer. (TT)

Kabab manqalda bişməlidir. (AT)

Fiil mecaz olarak herhangi bir konuyu iyice öğrenmek, bir işte deneyim kazanmak, olgunlaşmak anlamında kullanılır.

Ör.

¹⁶³ Ör. için bk. Clauson, age., s.646

¹⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Clauson, age., s.125

İnsan micarəmmə kücükmen pişmeli. (TT)

Bu işçi biraz daha pişmelidir. (TT)

Fikrim bişmiş, kəmalə çammışdır. (M.S.Ordubadi, ADİL, I.C., 293)

Adam işdə bişər. (AT)

Fiil TT'de AT'den farklı olarak fiil meyvelerin olgunlaşması anlamını ifade ediyor.

Ör.

Ağusmos sonlarında yemişlər iyice pişmişmi. (TT)

ET'de piş-/biş- şeklindeki fiil pişmek anlamının yanı sıra meyvelerin olgunlaşması ve kırmızı tulumunun olması için sallamak anlamlarında da kullanılmıştır.

Ör.

Aşıç pişdi. = Çorba pişti. (DLT, II.C., s.12)

Yemiş pişdi. = Meyveler oldu. (DLT, II.C., s.12)

Er kırmızı pişdi. = Adam kırmızı hazırladı. (DLT, II.C., s.12)

KB'de fiilin mecaz anlamda kullanıldığı da görülmektedir.

Ör.

Köngli bişmiş kişi. = Olgunlaşmış insan. (KB,b.6165)

soğu-, soyu-

TT'de soğu-, AT'de soyu- şeklindeki fiilin temel anlamı ısı yitirerek soğuk duruma gelmektir. Fiil hem canlılar hem cansızlar için kullanılır.

Ör.

Önümdeki çay fark emmeden soğumuşmu. (TT)

Vücudu artık soğumuştü. (TT)

Payız gəldi, havalar soyudu. (AT)

Fiil mecaz anlamda kullanıldığı zaman duygusal ilişkileri anlatan fiiller grubuna girerek, birine veya bir şeye karşı duyulan sevgi veya isteğin azalması anlamını ifade eder.

Ör.

Belki de benim başkasıyla evlenip gidişim üzerine hayamman soğudu, kendini koyuverdi. (H.Taner, TS, 1321)

Uzun müddəm məkməbə gəmmədiyim üçün uşaqlardan soyumuşdum. (AT)

Elə mən özüm də bir həfmə bir ay

Yazmasam şe'irdən çox soyuyaram.

(S.Vurğun, ADİL, IV.C., 95)

ET'de sogı- şeklindeki fiilin anlamı TT ve AT'dekiyle aynıdır.

Ör.

Suw sogıdı. = Su soyudu. (DLT, III.C., s.268)

sol-

Her iki lehçede sol- şeklindeki fiilin temel anlamı rengini, tazeliğini, diriliğini yitirmektir.

Ör.

Kuşlar ağlıyor, çiçekler soluyor, yapraklar dökülüyor, ufuklar kararıyordu.
(Ö.Seyfemmin, TS, 1323)

Payız geldi, yapraklar soldu. (AT)

Sol- fiili insanlar için kullanıldığında sıkıntı çekmeyi, zayıflamayı ve rengi kaçmayı anlatır.

Ör.

Geldiğinden beri yüzü solmuş, zayıflamışmı. (TT)

Derd çəkməkdən gül kimi solmusan. (ADİL, IV.C., 96)

DLT'de solmak anlamı soluş- şeklindeki fiille ifade edilmiştir. XII.yy.'a ait ME'de de sol- kökünden yapılmış soldur- fiili görülmektedir.¹⁶⁵

XIV. yy. İbnü Mühenna sözlüğünde sol- kökünden yapılmış solmuş ismi geçmektedir.¹⁶⁶

Ör.

Yaş soluşdı. = Taze meyve ve sebzeler soldu. (DLT, II.C., s.109)

sön-

Her iki lehçede aynı şekilde kullanılan, sön- fiilinin temel anlamı yanmaz, aydınlatmaz olmak, ışığını yitirmektir.

Ör.

Uyanınca bümün yıldızların söndüğünü gördüm. (TS, 1333)

Ocağın alovu söndü. (ADİL, IV.C., 104)

Qapıdan məzə girmişdi ki işıqlar söndü. (AT)

Fiil mecaz olarak duyguların dinmesi, sakinleşmesi, yatışması anlamında kullanılır.

¹⁶⁵ Bk. N.Yüce, Mukaddimetü'l- Edeb, 28.4, s.36

¹⁶⁶ Bk. İbnü Mühennâ Lûgati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksi), yay. Aptullah Battal, TTK yay., Ankara 1988, s.63

Ör.

Yıllarca beslediği öfkəsi və kini birdən-birə söndü. (TT)

Ər arvad ixmilafı nəinki sönmür, daha da alovlanırdı. (M.Cəlal, ADİL, IV.C., 104)

Sön- fiili yan- fiilinin zıt anlamlısıdır. TT'den farklı olaraq fiil AT'de keç- fiiliyle eş anlamlı sıra oluşturur.

Ör.

Axşam işıqlar birdən söndü. (AT)

İşıqlar dünəndən keçib. (AT)

ET'de fiil dinmek, geçmek, ölmək, ortadan kaybolmaq anlamını ifadə etmişdir.

KB'de fiil geçmək anlamında istifadə edilmişdir.

Ör.

Emgekimiz kaçanınq neng sönməz = İztırabımız hiçbir zaman dinməz. (UM, 110.21)

Timin ök korkınçı ayınçı sönti. = Hemen korkusu geçti. (UM, 5.32)

Urug berge başı büter terk söner.= Vurulan kamçı yarası kapanır və çabuk keçər. (KB,b.2580)

Fiilin TT və AT'de istifadə edilən atəşin sönməsi anlamı XIV. yy.'da İbnü Mühenna sözlüğündə keçmektedir.¹⁶⁷

yan-

Her iki lehçədə yan- şəklindəki fiil həm canlı həm cansız varlıqlar üçün istifadə edilir. Aslında fiilin temel anlamı bileşimində karbon bulunan maddelerin ısı və ışık yayarak kül olması, atəş durumuna geçmesidir.

Ör.

Yeni ağaclar dikilen ormanlar yanıyordu. (TT)

Düşmən mərəfindən od vurulan kənd yanırdı. (ADİL, II.C., 490)

Fiilin her iki lehçədə bir başqa anlamı ışık vermək, parlamaktır.

Ör.

Etekte bazı evlerin ışıkları yandı. (P.Safa, Ş., 6))

Parmağındaki almin yüzük pırl pırl yanıyordu. (TT)

Şəhərdə mək mük qaz fanarları yanmağa başladı. (S.Rehimov, ADİL, II.C., 490)

Omların üzərindəki şəh almaz kimi yanırdı. (ADİL, II.C., 490)

Türkçenin eski dönemlerinde yan- fiili bugünkünden daha farklı anlamları ifade etmiştir. Clauson ET’de dört ayrı yan- fiilin olduğunu düşünür.¹⁶⁸ DLT’de de fiilin dönmek, korkutmak, kusmak ve yenmek gibi birbirinden farklı anlamlarının olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁹ Bu durumda ET’deki yan- fiilin anlamlarını şöyle sıralayabiliriz.

1. geri gelmek, dönmek.

Ör.

Kırkılda yantımız. = Kırgızdan döndük. (Tonyukuk, st.37)

Er yoldan yandı. = Adam yoldan döndü. (DLT, III.C., s.64)

Yalinguk menggü mirilmes, sınka kirüb kiru yanmas.

= İnsan ebedi yaşamaz, mezara giren geri dönmez. (DLT, III.C., s.65)

Yaşig yandı bolgay.= Yeşillikler tekrar döndü. (KB,b.66)

2. tehdit etmek, göz dağı vermek

Beg onı yandı. = Bey, onu korkummu. (DLT, III.C., s.64)

Kakıdı anga, yandı anga. = Onu korkuttu, tehdit etti. (ME, 92.4)

Tiliñ tegme künde başıñını yanur.= Dilin her gün başını tehdit eder. (KB,b.967)

3. yanmak, tutuşmak. Bu anlama XI. yy.’da rastlanır.

Om yandı. = Ateş yandı. (DLT, III.C., s.14)

Yandı ot kösendi ot. = Ateş yandı. (ME, 132.2)

Fiilin bu üç anlamı XIV. yy. İbnü Mühenna sözlüğünde de geçer.¹⁷⁰

4. kusmak, tiksilmek. DLT’de bu anlamın Kıpçakçada kullanıldığı belirtilmiştir.

Er yandı. = Adam kusmu. (DLT, III.C., s.65)

Örneklerden de anlaşıldığı gibi yan- fiili ET’de çok anlamlı olarak kullanılmıştır. Aslında fiilin anlamları arasındaki farklılığa dayanarak, fiilin çok anlamlılıktan eş adlılığa geçtiği düşünülebilir. TT ve AT’de yan- fiili sadece *Om yandı* cümlesindeki anlamıyla kullanıldığına göre fiilin anlam daralmasına uğradığından bahsedilebilir.

Türkçedeki yak- ve yan- fiillerinin aynı anlamda kullanılmasına dayanarak bu iki fiilin ortak bir ya- kökünden türediğini söyleyebiliriz.

III.4. DURUM FİİLLERİ

¹⁶⁷ Bk. İbnü Mühennâ Lûgati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksi), s.63

¹⁶⁸ Bk. Clauson, age., s.942

¹⁶⁹ Bk. DLT, III.C., s.14, 64, 65

¹⁷⁰ Bk. İbnü Mühennâ Lûgati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksi), s.85

Bu gruptaki fiiller durum, hâl bildirir. Durum fiillerinin genel anlambirimciğine bir durağanlık, sabitlik hâkimdir. Hareket hâlinde olmayan durumu gösteren bu fiiller genellikle geçişsizdirler.

alış-

Her iki lehçede alış- şeklindeki fiilin temel anlamı herhangi bir işi veya durumu âdet hâline getirmektir.

Ör.

Uzun yol yürümeğe alışmıştı. (TS, 52)

Səhərlər tezdən durmağa alışmışdı. (AT)

Fiilin her iki lehçede de uyum sağlamak anlamı vardır.

Bulunduğu çevreye kolay alıştı. (TS, 52)

Qürbət həyatna çoxdan alışmışdı. (AT)

Fiilin bir başka ortak anlamı herhangi bir şeye karşı bağışıklık kazanmak, bağlanmaktır.

Ör.

Vücudu ilaçlara iyice alıştı. (TT)

Axır vaxtlarda sigaretə çox alışmışdı. (AT)

Fiil birisine güzel duygular beslemek, ısınmak anlamında kullanıldığı zaman duygusal ilişkileri anlatan fiiller grubuna girer.

Ör.

Bu aralar Ebru'ya iyice alışmıştı.(TT)

Bu qədər il bərabər yaşadılar, amma ərinə heç alışmadı. (AT)

Alış- fiili ek ve kök bakımından kalıplaşarak ET'deki temel anlamını kaybetmiştir. ET'de karşılıklı olarak alıp verme, karşılıklı yapma anlatan fiilin bünyesindeki -ış- eki işlevini kaybetmiştir.

Ör.

Ol manga alım alıştı.(DLT, I.C., s.188)

Olar ikki tavar satışgan alışganlar ol. (DLT, I.C., s.518)

Alış- fiili TT ve AT'de anlam değiştirmiştir.

az-

Her iki lehçede az- şeklindeki fiilin temel anlamı AT'de yolunu kaybetmek, yönünü şaşırmaaktır.

Ör.

Amlılar yolu azdılar. (AT)

Kənardan baxana elə gəlirdi ki bu maşın azıb, yoldan çıxmışdır. (M.İbrahimov, ADİL, I.C., 65)

Fiil AT'de mecaz olarak doğru yoldan çıkmak, sapmak anlamını ifade etmektedir. AT'deki bu mecaz anlam TT'de fiilin temel anlamını oluşturur.

Ör.

Çocuklar azdı. (TS, 120)

Bazılarının bronşimi, bazılarının romamizması azmış. (A.Haşim, TS, 120)

Sən azma sədaqəm yolunu sevgili qardaş! (C.Cabbarlı, ADİL, I.C., 65)

Türkçenin eski dönemlerinde az- fiili AT'deki temel anlamıyla kullanılmıştır. Fiil ET'de aynı anlamdaki yaz- fiilinin eş anlamlısıdır.

Ör.

Tengri Bilge Kağanta adrılmalım azmalım.= Tanrı gibi Bilge Kağandan ayrılmayalım, yolumuzu şaşırmayalım. (Ongin yazıtı, 11)¹⁷¹

Ol yol azdı. = O, yolu şaşırıldı. (DLT, I.C., s.173)

Ula bolsa yol azmas. = İşarem olsa yol kaybedilmez. (DLT, I.C., s.173)

Sözüg sözlegüçi azar hem yazar.= Sözü söyleyen yanılabilir ve şaşırır. (KB,b.205)

bat-

Her iki lehçede de bat- şeklindeki fiilin temel anlamı bir şeyin içine gömülmektir.

Ör.

Sandal denizin ormasında bammi. (TT)

Balıqların hamısını qurmardılar, amma balıqları bamdı. (ADİL, I.C., 205)

Fiil TT ve AT'de saplanmak fiiliyle aynı anlamda kullanılarak eş anlamlı sıra oluşturur.

Ör.

Gülün dikenini elime bammi. (TT)

Hər mikiş mikəndə iynə əlinə bamırdı. (AT)

¹⁷¹ Ör. için bk. Clauson, age., s.279

Her iki lehçede de fiil temel anlamından uzaklaşarak kirlenmek anlamını da ifade etmektedir.

Ör.

Elleri, üsmü başı boyaya bammışmı. (TT)

Üsmüm başım qana ve qanlı morpağa bammışdı. (ADİL, I.C., 205)

Aslında kirlenmek anlamı bat- fiilinin ayrıcı anlambirimciğini oluşturur ve bu anlamıyla fiil farklı bir anlamsal grupta yer alır. Ayrıca, bat- fiili güneş, ay, yıldız için kullanıldığı zaman doğa olaylarını anlatan fiiller grubuna girer.

Fiil her iki lehçede de mecaz olarak yok olmak, mahvolmak anlamında kullanılır.

Ör.

Bankadaki paraları bammı. (TT)

Qoyduğum bümün əmək bamdı. (AT)

TT'de fiil mezac olarak dokunmak, incitmek anlamını ifade etmektedir.

Ör.

Onun her sözü bana batar. (TS, 158)

AT'de de fiil TT'den farklı olarak birini etkilemek, sözünü geçirmek anlamında kullanılır.

Ör.

Neyləyəsən, xalqa sözün batmadı. (M. Ə.Sabir, ADİL, I.C., 205)

Bat- fiili ET'de de inmek, çökmek, batmaq, gözden kaybolmaq anlamını ifade eder.

Ör.

Kurugjin suwka bammı. = Kurşun suya bammı. (DLT, II.C., s.293)

Kün bammı. = Güneş bammı. (DLT, II.C., s.293)

Künüm batgalır teg.= Güneşim batmaq üzere. (KB,b.1072)

dur-

Her iki lehçede dur- şeklindeki fiilin temel anlamı TT'de hareketsiz kalmaktır. TT'deki bu temel anlam AT'de yan anlam olarak görülmektedir.

Ör.

Pencerenin önünden çekilirken durdu. (P.Safa, Ş., 5)

Aynanın önünde durmuş, kendini izliyordu. (TT)

Sahildə durub dənizə baxdıq. (AT)

Dur- fiili her iki lehçede de çok anlamlıdır. Fiildeki ortak anlambirimcik kalmaktır. Bu anlambirimcik dışında fiilin bulunmak, yaşamak, beklemek vs. gibi anlamları vardır.

Ör.

Artık çok durmamış, yanındaki hanımla birlikte balodan çıkmış. (M. Yesari, TS, 412)

Yeşil Yalı'daki evleri hâlâ duruyordu. (TT)

Onun babası hâlâ de durur. (AT)

Bir iki saam burada duraq, sonra gederik. (AT)

Dur- fiilinin dur- fiilinin daha önce de bahsettiğimiz gibi AT'de çok karmaşık bir anlam yapısı vardır. Fiil TT'den farklı olarak AT'de *yerinden kalkmak* anlamında kullanılarak *kalmak* anlamıyla tezat oluşturur. Fiilin bu özelliği DLT'de ve XIV. yy. İbnü Mühenna sözlüğünde de görülmektedir.¹⁷²

Ör.

Dur gəl, qadan canıma

Coşan bülbülüm mənim. (S. Əhmədov, YEO, 8)

Omurduğu yerdən durub, qarıya mərəf gemdi. (Ə.Vəliyev, ADİL, II.C.)

Səhər durub Sabuncu məkməbinə gəmməyə hazırlaşdım. (A.Şaiq, ADİL, II.C.)

Əhməd xəsməlikdən məzə durmuşdu. (AT)

ET'de fiil tur- şeklinde hem TT'deki hem AT'deki anlam özelliklerini taşıyacak nitelikte olduğu görülmektedir.

Ör.

Er yokarı turdi. = Adam ayağa kalktı. (DLT, II.C., s.6)

Tuman turdi. = Duman kalktı, çıktı. (DLT, II.C., s.6)

DLT'de tur- fiili geniş zaman çekiminde bildirme eki olarak kullanılır.

Ör.

Ol kuş turur. = O kuştur. (DLT, II.C., s.6)

Ayrıca DLT'de fiilin Oğuz Türkçesinde *Tek tur* = *Sessiz ol* anlamında kullanıldığı da belirtilmiştir.¹⁷³

Yine DLT'de fiilin zayıflamak anlamı da vardır. Fakat bu anlamın bir başka madde başı olarak verildiğine dayanarak tur- fiilinin ET'de eş adlı olduğu düşünülebilir.

¹⁷² Bk. DLT, II.C., s.6, İbnü Mühennâ Lûgati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksi), s.77

¹⁷³ Bk. DLT, I.c., s.334

Ör.

At turdı. = At zayıfladı. (DLT, III.C., s.181)

Tur- fiilinin DLT'de yardımcı fiil olarak da kullanıldığı ifade edilmiştir.¹⁷⁴
Görüldüğü gibi dur- fiili ET'de daha geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur.

kal-, qal-

TT'de kal-, AT'de qal- şeklindeki fiilin temel anlamı oturduğu yeri ve durumu korumak, sürdürmektir.

Ör.

Sacid oturduğu sofrada yalnız kaldı. (P.Safa, Ş., 15)

Atından düşmemiş bir İşbara Alp kalmıştı. (Atsız, BÖ, 19)

İşte bu akşam obanın ruhu ölmüş, oba ruhsuz kalmıştı. (Atsız, BD, 28)

Güvenoyundan sonra hükûmem görevde kaldı. (TT)

Onun güzelliğinden ancak iki gözü qalmışdı. (AT)

Kal- çok anlamlı bir fiil olarak her iki lehçede de farklı anlamlara sahiptir. Yaşamını sürdürmek, yaşamak, ikamet etmek bu anlamlardan birkaçıdır.

Ör.

Öğrenciyken tam beş yıl aynı yurtda kaldık. (TT)

Yıllarca İstanbul'da kaldılar. (TT)

Koskoca aileden mek Ahmet kaldı. (TT)

Onun indi birçə qızı qalıb. (AT)

Tələbə vaxtı Bakıda bir yerdə qalıblar. (AT)

Fiilin ertelenmek, sınıfı geçmemek anlamı her iki lehçede ortak bir kullanıma sahiptir.

Ör.

Bu sene de sınıfta kaldı. (TT)

Mahkeme ayın on sekizine kaldı. (S.F.Abasıyanık, TS, 771)

Əli ikinci il idi ki üçüncü sinifdə qalırdı. (AT)

Nişanlısı əsgərə gedincə moy qaldı. (AT)

Türkçenin eski dönemlerinde de fiil kalan ve bırakılan her şey için kullanılmıştır. Clauson, fiilin dilin ifade özelliklerini belirten idiomatik birçok anlamından bahseder.¹⁷⁵ Bunlar arasında yalnız olmak, devam etmek, durmak vb. vardır.

Ör.

Özüm sekiz yaşta kaltım.= (Babam öldüğünde) ben sekiz yaşında idim.(Bilge Kağan, Doğu Cehpesi, st.14)

Az bodun yağı kaltı.= Az boyu düman olarak kaldı. (Kül Tigin, Kuzey Cehpesi, st.2)

Er kidhin kaldı. = Adam arkaya kaldı. (DLT, II.C., s.25)

Ol oyunda kaldı. = O yarışma kaldı. (DLT, II.C., s.25)

Ajun kalmazını sizigsiz kurug. = Dünya sizden mahrum kalmasın. (KB,b.108)

otur-

Her iki lehçede otur- şeklindeki fiilin temel anlamı vücudun ağırlığını kaba etlere vererek bir yere yerleşmektir.

Ör.

Bir sandalyenin üzerinde omurmuş, önüne bakıyordu. (S.F.Abasıyanık, TS, 1123)

Bümün uşaqlar yerlərinə keçib omurdular. (AT)

Fiilin her iki lehçedeki yan anlamlarından biri uygun gelmek, üzerine olmaqdır.

Ör.

Cekem üzerine iyice omurdu. (TT)

Palmar əyninə omurmur. (AT)

Pəncərə çərçivəyə yaxşı omurdu. (AT)

Her iki lehçede fiil boş vaxit keçirmək, hareketsiz kalmak anlamını taşıyor.

Ör.

Böyle omuracağınıza gidip annenize yardım emseniz ya! (TT)

Omurmaqdansa bir şeylə məşğul ol. (AT)

TT'de fiil AT'den farklı olaraq bir yerde ikamet etmək anlamında kullanılır.

Ör.

On yıldan beridir Kayseri'de omuruyoruz. (TT)

AT'de əyləş- fiili otur- fiilinin temel anlamıyla eş anlamlıdır. Əyləş- fiili AT'de daha kibar bir ifade tarzı sağlamaq amacıyla kullanılır.

Ör.

Uşaqlar yerlərində əyləşib müəllimlərini gözləyirlər. (AT)

¹⁷⁴ Bk. DLT, III.c., s.2341

¹⁷⁵ Bk. Clauson, age., s. 615

Türkçenin eski dönemlerinde fiil otur- veya olur- şeklinde kullanılmıştır. Fiilin temel anlamı ET’de de oturmak, çömelmektir. Yine ET’de fiil anlam genişlemesiyle herhangi bir yere yerleşmek, ikâmet etmek anlamını kazanmıştır. VIII. yy.’a ait metinlerde fiil şu üç anlamda daha çok geçmektedir.

1. dinlenmek için oturmak

Ör.

Orunta olurtum = Yerde oturdum. (UM, 45.10)

Küneşke olurup.= Güneşte oturup. (Irk Bitig, 57)

Men anta olurayın.= Ben orada oturayım.(VIII. yy. Mani metinleri)¹⁷⁶

Ol er olmurdı. = O, adam omurdu. (DLT, II.C., s.21)

2. tahta çıkmak, iktidârı ele almak.

Ör.

Tengri meg mengri de bolmış Türk Bilge Kağan bu ödke olurmum = Tanrı gibi gökme olmuş Türk Bilge Kağan bu zamanda iktidâr olmuş. (Kül Tegin, Güney Cephesi, .sm.1)

Kağan olurtum. = Kağan olarak tahta çıktım. (Kül Tegin, Güney Cephesi, st.9)

3. mesken tutmak.

Ör.

Altun yışda olurnung tidi.= Altun ormanında oturun dedi. (Tonyukuk, Kuzey Cephesi, st.7)

ET’deki kullanımına dayanarak, etimolojik olarak fiilin ol- köküyle -tur- veya -(u)r- fiilden fiil yapma ekinden oluştuğu söylenebilir.

siğ-

Her iki lehçede de siğ- şeklindeki fiilin temel anlamı herhangi bir yere veya şeye bütünüyle girebilmek veya içinden geçebilmektir.

Ör.

Taşıyor sanki siğmiyor kabına (M.A.Ersoy, S, 114)

Mumfak o kadar dardı ki iki kişi siğmazdı. (TT)

Neriman Ülfemin qucağına siğmirdi. (M.Celal, ADİL, IV.C., 85)

Məndə siğar iki cahən mən bu cahana siğmazam. (Nəsimi, Gazel)

TT’de fiil mecaz olarak uygun olmak anlamında kullanılır.

Ör.

¹⁷⁶ Bk. Clauson, *age.*, s.150

Ey davranışın ne akla ne manmığa ne de insanlığa sığar. (B.R.Eyupoğlu, TS, 1295)

Sığ- fiili Türkçenin eski dönemlerinde sıg- şeklinde sığmak, dokunmak, koymak, anlamında kullanılmıştır. Fiilin etimolojik kökünün sın-, sık- fiillerinde ve sık, sıkı isimlerinde görülen sı- olduğunu düşünebiliriz.

Ör.

Un kapka sıgdi. = Un kaba sıgdi. (DLT, II.C., s.15)

Bu söz köngülge sıgdi. = Bu söz kalbine dokundu. (DLT, II.C., s.15)

Kılıç kınka küçün sıgdi. = Kılıç kına güç ile sıgdi. (DLT, II.C., s.15)

Elig könglinge sıgdi erse tapug. = Yaptığın hizmetten memnun kaldıysa. (KB,b.1607)

sın-

Her iki lehçede sın- şeklindeki fiilin anlamı kırılmak, parçalanmaktır. TS'de fiilin halk ağzlarında kullanıldığı belirtilmiştir.

Ör.

Boşqablar əlimdən düşüb sındı. (AT)

Su səhəngi suda sınar. (Amasözü,ADİL, IV.C., 87)

Fiilin AT'de mecaz olarak kırılmak, darılmak, morali bozulmak anlamı vardır.

Ör.

Xan, Şahın məhqirli məktubundan sınmadı. (Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLI, GB, 45)

Qulam dayı sınmadı, nağıla dəvam emdi. (H.Mehdi, ADİL, IV.C., 87)

Sın- fiili Türkçenin eski dönemlerinde de kırılmak, bozulmak, incinmek anlamını ifade etmitir. Etimolojik olarak fiil ET'deki sı- kökünden türemiştir.¹⁷⁷ Sın- fiili ET'de edilgen çatıda, geçişsiz olarak kullanılmıştır.

Ör.

Ol otun sıdı. = O odun kesti. (DLT, III.C., s.249)

Yıgaç sındı. = Ağaç kırıldı. (DLT, II.C., s.29)

Sü sındı. = Asker bozuldu. (DLT, II.C., s.29)

sız-

¹⁷⁷ Bk. Clauson, age., s.783

Her iki lehçede sız- şeklindeki fiilin temel anlamı ince aralıklardan veya gözeneklerden az miktarda fark edilmeden yavaş yavaş akmak, çıkmaktır. Sız- fiili geçişsizdir.

Ör.

Borudan gaz sızmış. (TS, 1305)

Bu dərədə hər ağacın, hər daşın dibindən su sızdı. (A.Şaiq, ADİL, IV.C., 86)

Qayalardan göz yaşı kimi şəffaf sular sızdı. (ADİL, IV.C., 86)

TT'de fiil mecaz olarak gizli tutulan şeylerin yayılması, gizlice bir yere girmek anlamlarında kullanılır.

Ör.

Eşinden ayrıldığı bümün okula sızmışmı. (TT)

Herkesmen habersiz aralarına sızmış ve müm sırlarını öğrenmişmi. (TT)

Fiil yine TT'de AT'den farklı olarak aşırı alkolün etkisiyle uyuyakalmak gibi mecaz kullanıma sahiptir.

Ör.

Gece olunca sokaklarda sarhoşlar sabaha kadar sızdı. (TT)

İlacı konyağa dökmüm, İki saam sonra Süleyman sızdı. (A. Gündüz, TS, 1305)

ET'de hem erimek hem damlamak kullanılan fiil DLT'de de sızmak, erimek, zayıflamak, belirlemek anlamında geçmektedir.

Ör.

Yağ sızdı. = Yağ eridi. (DLT, II.C., s.10)

Kün sızdı. = Güneş belirdi. (DLT, II.C., s.10)

Sökel sızdı. = Hasma zayıfladı. (DLT, II.C., s.10)

Sakinç birle düşman sızıp ölsüni. = Düşmanın endişe içinde eriyip bitsin. (KB,b.944)

sin-

Her iki lehçede sin- şeklinde kullanılan fiilin ortak anlambirimciklerinden biri göze çarpmamak için saklanmak, büzülmektir.

Ör.

Mehmem saklanmaya çalışarak arka sıralara sindi. (TT)

Kərbəlayı Tapdıq bellədiyi mağların dibinə sindi. (Mir Cəlal, ADİL, IV.C., 79)

Fiilin her iki lehçede de mecaz olarak kullanılan anlambirimciğine nüfuz etmək, çekmek anlamı hâkimdir.

Ör.

Sevda gibi bir gizli emel ruhuna sinmiş. (Atsız, RA, 159)

Sigara kokusu odadaki perdelere, kanepelere sinmişmi. (TT)

Yeni gülümsəməkdə olan baharın həyam verici munis günəşi dağların arxasında gizləndiyindən əmrafa həzin bir axşam qaranlığı sindi. (İ.Hüseynov, ADİL, IV.C., 79)

Fiilin bir başqa ortaq mecaz anlamı cesareti kırılaq sesini kesilmək, korkmaq, çekinməkdir.

Ör.

Xudayar bəy bir az sinib çəkdi kənara. (C.Məmədquluzadə, ADİL, IV.C., 79)

Armik Emine'nin məkdirinə, maskalarına mükəbbələ emmiyər bir köşeyə siniyər, düşünüyürdü. (H.E.Adivar, TS, 1313)

AT'de TT'den farklı olaraq saklanmaq anlamına bağlı atın üzərində tutunup aşağı çökmək anlamı da vardır.

Ör.

Kərəm yəhərin qaşına sinmişdi. (H.Mehdi, GK, 65)

Baxış bəy, hirsələ ama bir iki şallaq vurub, onun yalına sindi. (E.Abbasov, ADİL, IV.C., 79)

Türkçenin eski dövəmlərində *sing-* şəklində kullanılan fiilin temel anlamı içine çekmek, sindirmek, emmektir.

Ör.

Aş singer erke... = Yemek hazmerilirken...(VIII. yy. Uyg. metinleri)¹⁷⁸

Aş singdi. = Yemek hazmedildi. (DLT, III.C., s.391)

Söz göngülge singdi. = Söz kalbine işledi. (DLT, III.C., s.391)

Ördek kamışka singdi. = Ördek kamışlıqma saklandı. (DLT, III.C., s.391)

Tapug singmegince tilek kim bulur. = Hizmeti makbûle geçmeyen insan dileğine kavuşur mu? (KB,b.612)

uyan-, oyan-

Uyku durumundan çıkmak anlamı TT'de uyan-, AT'de oyan- fiiliyle ifade edilir.

Ör.

¹⁷⁸ Bk. Clauson, *age.*, s.833

Güneş doğarken insan sıcak yatağından nasıl canlı bir ümit ile dipdiri uyanır.
(Ö.Seyfettin, TS, 1520)

O gün yuxudan qulşarın o xoş nəğmələriylə oyandı. (AT)

Fiil, temel anlamına bağlı olarak gerçekleri anlar duruma gelmek, canlanmak, belirlemek gibi mecaz anlamlara sahiptir.

Ör.

Yirmi asır evvelki gəflətlərdən uyanılıyır. (Ö.Seyfettin, TS, 1520)

Tomurcuklar patlamış, təbiət iyidən iyiyə uyanmışdı. (B.Felek, TS, 1520)

Mehmet'te Zeyneb'e qarşı anlam veremediği güclü bir meyil uyanmışdı. (TT)

Xalq yetmiş il sonra gəflət yuxusundan oyandı. (AT)

Yazın gəlməsiylə təbiət oyanırdı. (AT)

Sevdaya olan sevgisi onu gördəndən sonra yenə oyanmışdı. (AT)

Etimolojik olarak her iki fiil ET'de uyanmak, uykudan kalkmak anlamındaki od- fiil kökünden türemiştir. OT dönemine ait eserlerde *odgan-*'dan geliştiği şüphe uyandırmayan *oygan-/ oyan-/uyan-* şekilleri görülmektedir.¹⁷⁹ VIII. yy. Sanskrit metinlerinde *Us odonmakın odonorlar*¹⁸⁰ şeklinde geçen fiil, DLT'de *Er odandı (DLT,I.C., s.200)*, KB'de *Odungıl ay kökçin (st. 376)* cümlelerinde de uykudan kalkmak anlamında kullanılmıştır. Zaman zaman uyan- fiilinin köküyle zıt anlamlısı olan uyu- fiilinin kökünün birbirine karıştırıldığı da söylenebilir.

yat-, uyu-

Her iki lehçede yat- şeklinde kullanılan fiilin temel anlamı TT'de boylu boyuna uzanmak, AT'de uyumaktır.

Ör.

Kuşları izləmək için arkası üsmə yammı. (TT)

Mirzə işməhsiz naharını yeyib yamdı. (ADİL, II.C., 512)

Fiil her iki lehçede de mecaz olarak gömülmüş olmak anlamını ifade eder.

Ör.

Şu mopağın almında binlerce şəhim yamıyor. (TT)

Fəxri Xiyabanda Azərbaycanın böyük bəsməkəri Üzeyir Hacıbəyov yamır. (AT)

¹⁷⁹ Bk. Clauson, *age.*, s. 62

¹⁸⁰ Bk. Clauson, *age.*, s.62

Fiilin hastalık sebebi ile yataкта kalmak anlamı her iki lehçede ortak kullanılmaktadır.

Ör.

Geçenlerde gripmen üç gün yammım. (TT)

Döyüşdə ölümcül yaralanmış və iki ay qospimalda yammışdı. (ADİL, II.C., 512)

AT'de fiilin sakinleşmek, durmak anlamında mecaz kullanımı da vardır.

Ör.

Axşama yaxın külək yamdı. (AT)

Fiil AT'de TT'den farklı olarak vücudun herhangi bir yerinde uyuşukluk olmasını anlatır.

Ör.

Ayağım yamdı. (AT)

AT'de yat- fiili eğilmek anlamını da ifade eder.

Ör.

Atlıları uzaqdan görüb, çəpərin dibinə yatdı. (ADİL, II.C., 512)

TT'de ise uyu- fiili uyku durumunda olmayı anlatarak yat- fiilinin AT'de taşıdığı anlamı ifade eder.

Ör.

Su uyur, düşman uyumaz. (Amasözü, TS, 1524)

AT'de yat-, TT'de uyu- fiili mecaz olarak çevresinden haberi olmamak, çevresindekileri görmemek anlamında kullanılır.

Ör.

Uyuyorsun kardeşim, hiçbir şeyden haberin yok. (TT)

Azərbaycan devləmi respublikada olanlara gözlərini yummuş, yamır. (AT)

Yat- fiili ET'de de uyumak anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Er yatdı. = Adam uyudu. (DLT, II.C., s.313)

Yormaz ne yatmaz.= Yürümez ve uyumaz. (KB,b.67)

Uyu- fiili etimolojik olarak ek ve kök bakımından kalıplaşmıştır. ET'de *ud* «uyku»(DLT, I.C., s.39), *udı-* ise *uyumak* (DLT, III.C., s.259) anlamına gelir. Clauson'a göre *udı-* fiilinin

orijinal şekli XI.yy.'dan sonra herhangi bir yerde rastlanmayan *ud* ismi olabilir. Onun da kökü, ender hallerde kullanılan *uyku* anlamındaki *u* ismidir.¹⁸¹

Ör.

Emdi udın udgarır. = Şimdi uykudan uyandırır. (DLT, I.C., s.46)

yit-, it-

TT'de *yit-*, AT'de *it-* şeklindeki fiilin temel anlamı kaybolmaktır. Fiilin TT'de işlek olmadığı görülmektedir. AT'de fiil yolunu kaybetmek anlamında kullanıldığında az- fiiliyle eş anlamlı sıra oluşturur.

Ör.

İnsan bu qarışıklığın içində imərdir. (AT)

Fiil Türkçenin eski dönemlerinde *yit-* şeklinde ve kaybolmak anlamında kullanılmıştır.

Ör.

... öting yitting... Ölmeçi yitmeçi sen.= (Benim milletim) öldün yittin, sen ölmeyecek ve kaybolmayacaksın. (Şine- usu yazıtı, Doğu, 5)¹⁸²

Yimmi neng. = Eşya kayboldu. (DLT, II.C., s.314)

yum-

Her iki lehçede *yum-* şeklinde kullanılan fiilin temel anlamı kapatmak, örtmektir.

Ör.

Bu kavgadan sonra komşular ağızlarını yumdular. (TT)

İxmiyar bunu deyib gözlerini yumdu. (TT)

Məsm ol gecə gündüz nə bilim yam nərələrdə

Yum gözlərini xaneyi viranını görçək

(M.Ə.Sabir, ADİL, IV.C., 564)

Fiil Türkçenin eski dönemlerinde de *yum-* şeklinde ağızını gözünü kapatmak, yumruğunu veya dişlerini sıkma anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Er köz yumdı. = Adam gözünü yumdu. (DLT, III.C., s.64)

III.5. DOĞA OLAYLARINI ANLATAN FİİLLER

¹⁸¹ Bk. Clauson, *age.*, s.2

¹⁸² Ör.için bk. Clauson, *age.*, s.885

Doğadaki olayları anlatan basit fiillerin sayısı sınırlıdır. Bu gruptaki fiiller genelde geçişsizdir. Aslında oluş fiillerine çok yakın olan bu fiillerde özne etken değildir. Bat-, doğ- ve çık- fiilleri güneşin, ayın, yıldızın doğmasını, çıkmasını ve tutulmasını anlatması açısından bu grupta yer alır.

çak-, çax-

TT'de çak-, AT'de çax- şeklindeki fiilin temel anlamı aslında vurarak sokup yerleştirmektir. Fiil, temel anlamıyla iş fiilleri grubuna girer. Fakat şimşegin parlaması anlamında kullanıldığı zaman doğa olaylarını anlatan fiiller arasında yer alır.

Ör.

Üsm üsme birkaç şimşek çakmı. (TT)

Bayırda şiddətli yağış yağır, göy guruldayır, ıldırım çaxırdı. (M.S. Ordubadi, ADİL, IV.C., 421)

Gün çıxar, qar yağar, ıldırım çaxar

Əgər mənha olsa dağ da darıxar

(N.Xəzri, ADİL, IV.C., 421)

Çak- fiili ses yansımali bir kelimedir. İster temel anlamıyla ister yan anlamıyla fiil, gerçekleşen eylem sonucunda ortaya çıkan bir sesi yansıtır. Fiil temel anlamıyla kullanıldığında iş fiili olduğu için geçişli; doğa olayını yansıtan fiil olarak kullanıldığı zaman geçişsizdir.

Ör.

Kardeşim çiviyi mahmaya çakmı. (TS, 270)

Smolun qopan mıxlarını yerinə çaxdı. (AT)

DLT'de çax- şeklinde- şeklinde geçen fiilin anlamı çakmak, eriştmektir. DLT'de fiilin Oğuzcada kışkırtmak anlamında kullanıldığı belirtilmiştir.¹⁸³

Ör.

Ol ikki kişi ara çakdı. = O iki kişinin arasını kışkırttı. (DLT, II.C., s.17)

Ol sözüg anıng kulakka çakdı. = O, sözü onun kulağına eriştirdi. (DLT, II.C., s.17)

DLT'de aşığı inmek anlamında ikinci bir çak- fiili de vardır.

Ör.

¹⁸³ Bk. DLT, II.C., s.17

Üs es körüp yüksek kalık kodu çakar.= Kırkı kuşu leşi uzaktan görüp aşağıya indi.
(DLT, III.C., s.46)

Çak- fiilinin ET'deki kullanımıyla TT ve AT'deki kullanımı arasında farklılık görülmektedir.

çise-, çisələ-

TT'de çise- ve çisele-, AT'de çisələ- şeklindeki ses yansımali fiil, ince ince yağmur yağmak anlamında kullanılır. TT'de çise ismi halk arasında ince yağmur, çisenti anlamına geldiğinden çise- fiili ikili bir köktür. TT'de de fiilin çisele-, isimden fiil yapılmış şekli daha çok kullanılmaktadır.

Ör.

ağmur iyiden iyiye çiseliyordu. (TS, 313)

Gündüz hava mumqun olmuş, indisə çisələyir. (Ə.Vəliyev, ADİL, IV.C., 438)

coş-

Aslında duygusal durumları anlatan fiil, her iki lehçede coş- şeklinde olup, doğa olaylarından herhangi birinin birdenbire çoğalıp hızlanmasını anlatır.

Ör.

Tipi gimmiğe coşuyor, şiddemini armırıyordu. (TT)

Bu çaylar coşar indi

Qaynayıb daşar indi

(Bayamı, ADİL, IV.C., 489)

es-, əs-

Her iki lehçede hava için bir yönden başka yöne akmak, rüzgâr olmak anlamında kullanılan fiil AT'de açık e (ə) ile yazılır.

Ör.

Rüzgâr yaman bir uğultu ile esiyordu. (Atsız, BÖ, 17)

İki üç günden beri serm bir kış rüzgârı esiyor. (A. Haşim, TS, 468)

Səhər zamanıydı yellər əsərdi. (H. Cavid, ADİL, II.C., 296)

TT'de fiil mecaz olarak aniden bir şeye karar vermek anlamında kullanılır.

Ör.

Durup dururken Ankara'ya girmek de nerden esmi. (TT)

AT'de fiilin bir başka anlamı titremektir. Bu anlamıyla fiil, durum fiilleri grubuna girer.

Ör.

Soyuqdan yarpaq kimi əsirdi. (AT)

Fiil AT'de mecaz olarak sinirlenmek, kendini kaybetmek ve aşırı ilgi, alâka göstermek anlamında kullanılır. Fiil, bu mecaz kullanımlarıyla duygusal ilişkileri anlatan fiiller grubunda yer alır.

Ör.

Hər vəmən deyəndə yaşarib gözün

Dodağın mirməyib, dilin əsibdir. (R.Rza, ADİL, II.C., 296)

Qoca kişi acıqdan əsirdi. (ADİL, II.C., 296)

Ana balanın üsmündə əsir. (ADİL, II.C., 296)

ET'de es- fiili iki farklı anlamda kullanılmıştır. Fiilin esinti esmek anlamı TT ve AT ile ortak bir kullanım sayılabilir.

Ör.

Esin esdi. (DLT, II.C., s.165)

DLT'de fiilin bu temel anlama bağlı savurmak anlamı da vardır.

Ör.

Tarıq esdi. =Buğday savruldu. (DLT, II.C., s.165)

DLT'deki *Ol yışig esdi.*= *O, ipi uzattı (DLT,II.C.,s.165)* cümlesinde ise fiil uzatmak anlamında kullanılmıştır.

yağ-

Her iki lehçede temel anlamı yağmur, kar, dolu için gökten düşmek olan fiil, şekil bakımından da aynıdır.

Ör.

Her sene yılbaşı gecesi kar yağardı. (S.F. Abasıyanık, TS, 1578)

O il Bakıya neçə ildən sonra ilk dəfə qar yağmışdı. (AT)

TT ve AT'de fiilin yan anlamı çok miktarda arkası kesilmeden dökülmektedir.

Ör.

O gece her marafman şehre kurşun yağıyordu. (TT)

Biz şəhərə girdiyimiz zaman şiddəmli xəzri əsir, göydən başımıza morpaq yağdı. (ADİL, II.C., 471)

AT'de fiil, yüz çizgileriyle bir şey anlatmak, ifade etmek anlamında mecaz kullanıma sahiptir.

Ör.

Qocanın sifəmindən nur yağdı. (AT)

Onun üzündən biclik yağır. (AT)

Yağ- fiili eş adlıdır. Her iki lehçede imlâ bakımından aynı, anlam bakımından ise farklı yağ ismi vardır.

Ör.

Evde ne yağ ne şeker ne un vardı. (TT)

Türkçenin eski dönemlerinde de yağ- fiili TT ve AT'deki anlamıyla kullanılmıştır.

Ör.

Bodun üze yağdı. =Milletin üzerine yağmur yağdı. (Irk Bitig, s.53)¹⁸⁴

Kumlugka koşa yagar. = Talihliye servem çifm gelir. (DLT,III.C., s.60-61)

Yağmur yağdı. (DLT,III. C., s.60-61)

III.6. PSİKOLOJİK OLAYLARI ANLATAN FİİLLER

Dildeki fiillerin büyük bir bölümünü insan psikolojisini anlatan fiiller oluşturur. Anlam bakımından bu fiilleri farklı alt gruplara ayırmak mümkündür.

III.6.1. KONUŞMA FİİLLERİ

buyur-

¹⁸⁴ Bk. Clauson, *age.*, s.896

Daha XI. yy'da Kaşgarlı tarafından buyur- şeklinde gösterilen ve Oğuzca olduğu belirtilen fiilin temel anlamı eskiden beri hiç değişmemiştir. Fiilin temel anlamı biricikli bir şeyin yapılmasını veya yapılmamasını kesin olarak söylemek, emretmektir.

Ör.

Ol onğar ayla buyurdu. = O, ona öyle buyurdu. (DLT, III.C., s.186)

Yanındaki çeriye buyurdu. (Atsız, BÖ, 19)

Allah, kullarına sadece ona ibadem emmesini buyurur. (TT)

Anası buyurmuşdu ki, gedib dediklerini alsın. (AT)

Fiilin TT'de kullanılan söylemek, düşüncesini bildirmek anlamının AT için arkaikleştiği söylenebilir.

Ör.

Bir şey mi buyurdunuz? (TT)

Ümumi sözü deməyə nə var; buyur gəlsin, eşidirəm. (M.Cəlal, ADİL, II.C., 322)

Her iki lehçede fiil ifadeye kibarlık katmak amacıyla kullanılır. Aslında bu, fiilin temel anlamı biricikli olan emretmeğe tezat oluşturur.

Ör.

Salona buyurmaz mısınız? (TT)

Buyurun, Hətəmxan ölkəsinə. (S. Əhmədov, YEO, 145)

Bu axşam bizə buyurun. (AT)

Fiil XIV. yy. İbnü Mühenna sözlüğünde emretmek ve öne, yukarı geçmek anlamında görülmektedir.¹⁸⁵

çağır-

Her iki lehçede çağır- şeklindeki fiilin temel anlamı birinin gelmesini, kendisine yüksek sesle söylemek, seslenmektir.

Ör

Bir akşamüsmü keşif seferine giden bedevilerden birini çağırdım. (F.R.Amay, TS, 268)

Onu rəisin yanına çağırdılar. (AT)

Fiilin her iki lehçede davet etmek anlamı da vardır.

Ör.

Azize çok hasma olduğunu yazıyor, derhal onu çağırıyordu. (H.E. Adivar, TS, 268)

Əhmədi qardaşının ad gününə çağırırdı. (AT)

Çağır- fiili ses yansımali kelimedir.

Sevortyan da etimolojik sözlüğünde fiilin kökünü *çag/ çak*¹⁸⁶ olarak gösterir. Tietze, çağır – fiilini *ça* köküyle kır ekine ayırarak, *ça*'nın ses yansımali olduğunu söyler.¹⁸⁷

Zülfikar, “Türkçede *ça / çag* sesi bağırma, çağırma, haykırma, bu tarzda gevezelik etme, konuşma ve ötüşmeyi anlatır”¹⁸⁸der.

ET’de çakır-şeklindeki fiil XII. yy.’a ait ME’de çakır- şeklinde söylemek anlamını ifade etmektedir.

Ör.

Lā- ilāhe illa’lah teyü çakırdı. (ME, 94.2)

DLT’de *çagıla-*, *çogıla-* şeklinde geçen fiilin kökünün *çag / çug* “gürültü anlatan ses olduğu” anlaşılmaktadır. Kâşgarlı bu kelimeni *çogıladı* şeklinde göstererek *çağladı* şeklinde harekelendiğini de belirtir.¹⁸⁹ Fiil XIV. yy. İbnü Mühenna sözlüğünde de geçmektedir.¹⁹⁰

Ör.

Er çogıladı. = Adam bağırdı, çağırdı. (DLT, III.C., s.324)

danış-

Her iki lehçede danış- şeklindeki fiilin temel anlamı AT’de kelimelerle düşüncüyü anlatmak, sohbet etmek, bir konudan söz etmek; TT’de ise bir iş için bilgi almak veya yol sormak, istişare etmektir.

Ör.

Onu bulmalı, ondan akıl danışmalıydı. (C.Uçuk, TS, 338)

Köy her şeyi muhmara danışırdı. (TT)

Səlim qızqın danışırdı. (AT)

¹⁸⁵ Bk. İbnü Mühennâ Lûgati, s.22

¹⁸⁶ Bk. Sevortyan, *age.*, 1962, s.268

¹⁸⁷ Bk. Tietze, *age.*, s.463

¹⁸⁸ Bk. Zülfikar, *age.*, s.184

¹⁸⁹ Bk. DLT, III.C., s.324

¹⁹⁰ Bk. İbnü Mühennâ Lûgati, s.23

Bu örnekler, fiilin iki lehçedeki anlam farkını açıkça ortaya koyuyor.

DLT'de fiilin hem konuşmak hem istişare etmek anlamı vardır. Fiil her iki lehçede anlam daralmasına uğrayarak TT'de sadece istişare etmek; AT'de ise sadece konuşmak anlamıyla kullanılmaktadır.

Radloff, sözlüğünde fiilin kökünü *manı-* "birbirini tanımak" olarak gösterir. *Tanış-* fiili ise *manı-* fiilinin işteş çatısı olarak "birbirine yaklaşma" anlamında, düşünce fiilleri grubundan konuşma fiilleri grubuna geçmiştir. Radloff *danış-* fiilinin etimolojik olarak *manış-* fiiliyle aynı kökten olduğunu söyler.¹⁹¹

Clauson ise ET'de eş adlı olarak kullanılan iki farklı tanu- fiili olduğunu söyler:

1. önermek, tavsiye etmek, tartışmak,
2. tanımak.

Clauson, ikinci tanı- fiilinin XV. yy.'dan önceki metinlerde geçmediğini söylüyorsa da XIV.yy.'a ait Kısasü'l- Enbiya'da tanı-/ tanu- şeklinde geçmektedir.¹⁹²

Ör.

Körelîş tanur mu, ya tanumaz mu? = Bakalım, tanıyacak mı, tanımayacak mı? (KE, 150r.1)

Bu durumda TT ve AT'deki tanı- ve tanış- fiilleri bu kökle ilgilidir. ET'deki önermek, tavsiye etmek, tartışmak anlamındaki tanı- fiili ise TT ve AT'deki danış- fiilinin köküdür. Nitekim DLT'de de

tanu- kökü söylemek, emretmek ve tavsiye etmek anlamında geçmektedir.

Ör.

Ol manga söz manudı. = O bana söz söyledi. (DLT,II.C., s.112)

Danış- fiili DLT'de

Olar ikki söz manuşdı. (DLT,II.C., s.112)

cümlesinde tanu- kökünün işteş çatısı olarak görülür.

Tietze ise sözlüğünde danış- fiilinin kökünü dan-/ tan- olarak gösterir ve konuşmak anlamında daha önce dan- fiilinin kullanıldığını belirtir.¹⁹³

¹⁹¹ Bk. V.Radlov, *Opım slovarya Tyurkskih Nareçiy., III.C.,* Sank- Petersburg 1905, s.1623

¹⁹² Ayrıntılı bilgi için bk. Clauson, *age.*, s.516

¹⁹³ Bk. Tietze, *age.*, s.557, 559

de-

Asıl konuşma fiili olan de- fiilinin her iki lehçede de temel anlamı söylemek, anlatmaktır.

Ör.

Öyle ki... nasıl diyeyim... (P.Safa, Ş.115)

Gülmali kişi boğazında düyümlenen sözü demedi. (S.Ehmedov, GKA, 156)

Sevortyan, Eski ve Orta Türkçede kelimenin açık e ile kullanıldığını ve te- şeklinin değişerek, Eski Türk Lehçelerinde tiy- /diy-, tie-/die- şeklinin olduğunu belirtir.¹⁹⁴

A.M.Şçerbak' a göre fiilin eski şekli tā-¹⁹⁵dir.

S.E.Malov fiilin üç şeklini gösterir: (tä-,ti-, di-) ve eski abidelerde ti-,tä-, XIV. yy'da Rabguzî 'de di- şeklinde olduğunu belirtir.¹⁹⁶

Fiil, DTS'de te-, ti- şeklinde geçmektedir. Kıpçak grubunda baştaki т korunmuş, Oğuz grubunda ise d olmuştur. Fiil ET'de de demek, söylemek, adlandırılmak anlamlarında kullanılmıştır. Fiil kullanım yerine göre ET'deki ay-, sözle- fiillerinden farklıdır. Bu farka dikkat eden Clauson të - fiilini *to say (İng.)* ile karşılar ve *to speak (İng.)* fiilinin të - fiilini karşılamadığını belirtir.¹⁹⁷

Ör.

Urum migen bir kazan bar erdi. = Urum adlandırılan bir beg vardı. (DTS, s.231)

Ol manga andag të di. = O, bana öyle dedi. (DLT, III.C., s.247)

Negü të reşitgil = Dinle bak ne diyor (KB,b.216)

TT'de ve AT'de fiilin adlandırmak, anlamına gelmek anlamı vardır.

Ör.

Kamer, ay demekmir. (TT)

Buna nə deyirlər? (AT)

¹⁹⁴ Bk. Sevortyan, ESTY, 1980, s.221

¹⁹⁵ Bk. Sevortyan, ESTY, 1980, s.221'den naklen A.M.Şçerbak, *Sravnimelnaya Fonemika Tyurkskih Yazıkov*, Leningrad 1970, s.197

¹⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Sevortyan, age., s.221

¹⁹⁷ Bk. Clauson, age., s.433-434

TT'de fiil düşünmek, tahmin yürütmek anlamında da kullanılır.

Ör.

Bu keskin nişancılığına bakarak sana Kür Şad derdim. (Atsız, BD, 32)

Bu olaya herkes ne der? (TT)

Kaç yaşında dersiniz. (TT)

AT'de de- fiilinin haber vermek anlamı da vardı.

Ör.

Ona de mez gəlsin. (AT)

Ayrıca AT'de şiir okumak, şarkı söylemek anlamında da kullanılır.

Ör.

...bir avaz de- (AT)

konuş-

TT'de bir konudan söz etmek, sohbet etmek, düşüncesini söylemek anlamında kullanılan fiil AT'de kullanılmamaktadır. Diğer OGTL'den olan GT'de; fiil gezmek, ziyafet çekmek, eğlenmek anlamında kullanılır.

Radloff, konuş- fiilini etimolojik olarak *kon-* köküyle *-ş-* ekine ayırıyor ve ona “birlikte bulunmak, komşulukta yaşamak ve ilişkide bulunmak” anlamlarını verir. Radloff, GT'den *Anların konuşmuklarını dinledim* örneğini verir ve onun gözlemlerine göre *kon-* fiilinin yerleşmek, konaklamak anlamı da vardır.¹⁹⁸ Clauson da konuş- fiiline komşu ismiyle ilgili olduğunu düşünür.¹⁹⁹ Fiil ÇT'ne ait *Senglah*'ta da aynı anlamda geçmektedir²⁰⁰.

Bu durumda TT'deki konuşmak anlamının, fiilin ilk anlamı olan birlikte bulunmadan genişleyerek, sohbet etmek, herhangi bir konuyu tartışmak anlamını kazandığını düşünebiliriz.

Ör.

Belki de bu sebeple çok az konuşuyordu. (Atsız, BÖ, 5)

Ben onunla konuşmuyorum. (TT)

O, Türkçeyi iyi konuşuyor. (TT)

¹⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Radloff, age., II.C., s. 535, 542, 543

¹⁹⁹ Bk. Clauson, age., s.640

²⁰⁰ Bk. Senglah, 290v,25., Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language, by Muhammad Mahdi Xan, Facsimile Text, with an Introduction and Indices by Sır Gearard Clauson, London 1960

Şimdi sizden konuşuyorduk. (TT)

OKU-, OXU-

TT'de oku-, AT'de oxu- şeklindeki fiilin temel anlamı yazıya geçirilmiş bir metne bakarak bunu çözümleyip anlamak veya aynı zamanda seslere çevirmektir.

Ör.

Ben sizin yazınızı kolaylıkla okuyorum. (TS, 1103)

Adamlar e'lanı maraqla oxudular. (H. Seyidbəyli, CC, 35)

Fiilin her iki lehçede öğrenim görmek, şarkı, türkü söylemek anlamları da vardır.

Ör.

Doğan üç yıl İngilizce okudu. (TS,1103)

Ayşe üniversimede okuyor. (TT)

Āli məktəbi Türkiyədə oxuyub. (AT)

Ürək kövrəkləşir sən oxuyanda

Sən də dinləsəydin mən oxuyanda.

(M. Müşfiq, ADİL, III.C., 455)

ET'de hem okumak hem de çağırmak anlamında kullanılan fiilin, çağırmak anlamı AT'de kullanılmıyor. TT'de halk arasında bir yere davet etmek anlamı hâlâ kullanılmaktadır.

Ör.

Ol meni okudı. (DLT, III.C., s.254)

Er bimig okudı. (DLT, III.C., s.254)

X. yy'a ait Altun Yaruk'ta da fiil çağırmak ve okumak anlamında geçmektedir.²⁰¹

Ör.

... mini okıdı. = ...beni çağırıdı,

... manga okudı. =... bana okudu.

Fiil TT'de ET'de olduğu gibi **к** sesini korumasına rağmen AT'de gırtlak **h**'sine (**x**) dönüşmüştür.

²⁰¹ Ör. için bk. Kuliyeв, Semantika Glagola v Tyurkskih Yazıkah, Baku 1998, s.78

Şçerbak, bu ses olayının bütün Türk Lehçelerinde yaygın olmadığını, Altay, Başkurt, Tatar, Nogay, Kazak, Özbek, Uygur, Gagavuz, Kırgız, Karakalpak vs.de (к) olarak korunduğunu, diğerlerinde ise ya düştüğünü ya da diğer seslerle kaynaştığını söyler.²⁰²

Radloff, sözlüğünde Uygur Türkçesine dayanarak *ок* kelimesine “ses, bağırtı” anlamını verir ve *ок-* fiilini seslemek, çağırma olarak tercüme eder. *Оки-/оку-* fiilini ise “çağırma, davet etmek ve bağırtma” anlamında fiilden yapılmış fiil gibi gösterir.²⁰³ Sevortyan da fiilin etimolojik tahlilini aynı şekilde yapmıştır²⁰⁴.

say-

Her iki lehçede *say-* şeklindeki fiilin kullanım alanı çok geniştir. Fiilin bütün anlamları iki genel anlambirimcikte toplanabilir.

1. Bir cinsten kaç parça bulunduğunu anlamak için birer birer gözden geçirerek her defasında bir sayı yükselterek bir sonuca varmak.

Ör.

Bahçedeki ağaçları saydım. (TT)

Fərid 100'ə qədər yaxşı sayır. (AT)

2. Anlamı hesaba katmak, değeri, üstünlüğü, yüksekliği ve yararlılığı dolayısıyla bir kimseye veya bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaktır.

Ör.

Anam babamı nasıl saydı ise ben de kocamı öyle sayacaktım. (TS, 1269)

Təzə vəzifəyə keçəndən sonra bizi saymadı. (AT)

AT'de fiilin ikinci ortak anlambirimcikten kaynaklanan çekinmek, sakınmak anlamı vardır.

Ör.

Qubernam, naçalnik gəlsə, saymaram;

Düşmənin qanından içsəm, doymaram.

(Qaçaq Nəbi, ADİL, IV.C., 17)

DLT'de *Er koyuğ sadı. = Adam koyun saydı. (III.C., s.247)* şeklinde geçen *sa-* fiilinin anlamı hesap etmektir.

²⁰² Bk. Şçerbak, *age.*, s.98, alıntı için bk. Sevortyan, ESTY, 1974, s.222

²⁰³ Bk. Radloff, *age.*, I.C., s.991-994

²⁰⁴ Bk. Sevortyan, ESTY, 1974, s. 441

KB'de hesaplamak anlamında *sa-* fiiliyle birlikte *sak-* fiili; şahıs, hesap, sayı anlamında *san* ismi kullanılmıştır.

Ör.

Sayu berdi bilgin ukuş tengin. = Aklı ile mütenâsip olan bilgisini bir bir saydı. (KB,b.569)

İkigünü bir tep isizke sama. = İkisini de aynı derecede kötü sayma. (KB,b.875)

Radloff KB'ye dayanarak, *sa-* fiiline hesap etmek ve danışmak anlamını verir.²⁰⁵ Fiilin etimolojik tahlili Clauson tarafından da aynı şekilde yapılmıştır.²⁰⁶

sor-, soruş-

TT'de *sor-*, AT'de *sor-* ve *soruş-* şeklinde kullanılan fiilin temel anlamı aramak, sorup soruşturmak, karşılıklı olarak birbirine sual etmektir. *Sor-* fiili eş adlıdır. Fiil *еммек* anlamıyla yeme içme anlatan iş fiilleri grubuna girer.

AT'de fiilin *sor-* şeklinin artık arkaikleştiği söylenebilir. TT'de *sor-* fiilinin karşıladığı bütün anlamları AT'de fiilin işteş çatısı olan *soruş-* fiili karşılıyor.

Ör.

Annem sağ olsaydı da ona soraydın...(P.Safa, Ş., 13)

Əhməd gözləyirdi ki mən bir şey soracağam. (T.Ş.Simurq, ADİL, IV.C., 98)

Sor- eski fiillerdendir. Fiil DLT'de ve sonraki dönemlere ait metinlerinde de eş adlı olarak görülmektedir.

Ör.

Emik sordı. = Меме еmdi. (DLT, II.C.,s.70)

Er yimik sordı. = Адам kaybolan eşyasını aradı. (DLT, III.C.,s.181)

Yahşi sordı andın. (ME, 67.3)- soru sormak, sual etmek

Sordı ton terni. (ME, 176.2)- emmek

Clauson, soru sormak anlamındaki *sor-* fiilinin Moğolcadaki *sura-* fiiliyle ilgili olduğunu düşünür.²⁰⁷

söyle-, söylə-

Her iki lehçede *söyle-*, fakat AT'de açık e (ə) ile söylenen fiilin temel anlamı demek, düşündüğünü sözle anlatmaktır.

²⁰⁵ Bk. Radloff, *age.*, III.C., s.216-217

²⁰⁶ Bk. Clauson, *age.*, s.781

²⁰⁷ Bk. Clauson, *age.*, s.844

Ör.

Jale bu başına gelenleri kimseye söylemedi. (TT)

Kərimov bu mövzudakı fikirlərini iclasda söyləmişdi. (AT)

İki lehçe arasındaki farklar fiilin kullanım yerinden kaynaklanmaktadır. TT'de bir şeyi birisine haber vermek söyle- fiili ile anlatılırken, AT'de aynı anlamı de- fiili ifade eder.

Ör.

Kardeşine söyle, yarın okula gelsin. (TT)

Mənə dedilər ki keçən il universimemə girmisən. (AT)

TT'de fiil AT'den farklı olarak türkü, şarkı okumak anlamında da kullanılır.

Ör.

Sesi güzel olduğu için ders sonlarında Mehməm şarkı söylərdi. (TT)

ET'ye ait sözlük ve metinlerde de söyle- fiiliyle aynı anlama gelen sözle- fiili kullanılmaktadır.

Ör.

Ol manga sözledi = O bana söz söyledi. (DLT, III.C., s.297)

Öküş sözleme söz birer sözle az. = Sözü çok söyleme, srasında ve az söyle. (KB,b.172)

AT'deki sözleş- fiilinde sözleş- kökü korunmaktadır. Sözleş- işteş çatısı karşılıklı anlaşmak ve tartışmak anlamında kullanılır.

Ör.

Elçilər birlikme evə qayımmaq üçün sözleşdilər. (T.Ş.Simurq, ADİL, IV.C., 102)

Kərimov Aydınla sözleşdi. (H.Seyidbəyli, ADİL, IV.C., 102)

TT'de ise fiil eski şeklini sözlen- ve sözleş- çatısında korumaktadır. Sözlen- dönüşlü çatısının anlamı birisiyle evlilik sözü kesmektir.

Ör.

Geçən hafma sözlenmişler. (TT)

Sözleş- işteş çatısı ise karşılıklı olarak söz vermek anlamında kullanılır.

Ör.

Arkadaşlarla saam üçme buluşmayı sözleşmişik. (TT)

DLT'de *sözlen-* çatısı söylemek;*sözleş-* çatısı konuşmak anlamında geçer.

Ör.

Ol mening birle sözleşdi. = O, benimle konuşmu. (DLT, II.C., s.215)

Ol sözün manga sözlendi. = O bana söz söyledi. (DLT, II.C., s.247)

Clauson, *sözle-* şekliyle birlikte *söyle-* şeklinin XIII. yy.de görüldüğünü söyler.²⁰⁸

Bütün bu anlatılanlara dayanarak *söyle-* fiilinin *sözle-* fiiliyle aynı kökten türemiş iki farklı fiil olduğu söylenebilir. Bu fiillerin *sög-*, *söv-* fiillerinde ve *söz* isminde görülen ortak bir *sö-* kökünden türediği düşünülebilir.

III.6.2.DUYULARI ANLATAN FİLLER

Bu gruptaki fiiller insan duyularıyla ilgili olarak altı gruba ayrılır.

III.6.2.1. DUYU FİLLERİ

Duyu fiilleri vücutta oluşan biyolojik sinyallerin beyinde tezahür etmesiyle ortaya çıkan reaksiyonları anlatır. Vücudun soğuğa, ısıya veya herhangi bir gıcıklanmaya karşı koyduğu tepkiyi anlatan fiiller bu grupta yer alır. *Duy-*, genel bir duyu anlatan fiili olarak bu gruba girer.

acı-

TT'de temel anlamı vücudun herhangi bir yerinde ağrı hissetmektir. Fiilin daha erken dönemlerde *acı* olmak, anlamından gelişen ve daha sonraki birçok anlamına da kaynak oluşturan anlamı budur.

Ör.

Dokunma kolum acıyor. (TS, 6)

Maçman sonra kollarım çok acıdı.(TT)

AT'de fiil kesilmek ve acılaştırmak, hamurun olması anlamlarını ifade etmektedir. TT'de de acılaştırmak anlamı vardır. Fiilin ekşimek, bozulmak anlamlarının da *acı* olmak anlamındaki *acı-* fiilinden geliştiği anlaşılmaktadır. *Acı-* fiilinin ekşimek, bozulmak ve kesilmek anlamında kullanıldığı zaman oluş fiilleri grubuna girer.

²⁰⁸ Bk. Clauson, age., s.863

Fiil aslında her iki lehçede duygusal durum anlatan fiil gibi daha çok kullanılır.

Türkçenin eski dönemlerinde de acı- oluş fiili olarak “ekşimek”, duyu fiili olarak “ağrımak” anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Sirke açıldı. = Sirke ekşidi. (DLT, III.C., s.252)

DLT’de fiilin yaranın ağrıyıp acıması için de kullanıldığı belirtilmiştir.²⁰⁹

ağrı-

Her iki lehçede ağrı- şeklindeki fiilin temel anlamı vücudun herhangi bir yerinde ağrı hissetmektir.

Ör.

O gün akşama kadar başım ağrıdı. (TT)

Niyə belə solğunsan yoxsa bir yerinmi ağrayır? (AT)

Fiilin AT’de kırılmak, küsmek, zoruna gitmek anlamında mecaz kullanımı da vardır.

Ör.

Gedəndə bizimlə görüşməməsinə çox ağrıdım. (AT)

İkili köklerden olan ağrı- fiili ağır isminden ı- ekiyle fiil yapılmıştır.

Vambery, ağır isiminin kökünün, herhangi bir delil göstermeden, “zorluk, zahmet, sıkıntı” anlamındaki ak/ og/ au olduğunu söylemektedir.²¹⁰

ET’de fiil iki farklı anlamda kullanılmıştır. 1. ağır olmak, 2. ağrımak, acımak. Clauson, ET’deki anlam farkı için iki farklı şeklin kullanıldığından ve daha sonra ağru- şeklinin kaybolduğundan bahseder.²¹¹ KB’de de ağrı- şekli ağrımak, acımak anlamında, ağru- şekli ağır olmak anlamında görülmektedir. VIII. yy.’a ait metinlerde fiil hastalanmak ve ağrımak anlamında geçmektedir.

Ör.

Ulug oglım agrıp yok bolça.= Büyük oğlum hastalanıp ölünce (Bilge Kağan, Güney Cephesi, st.9)

²⁰⁹ Bk. DLT, III.C., s.252

²¹⁰ Bk. Sevortyan, ESTY, 1974, s. 921’den naklen Vambery, age, s.21

*Başım ertingü agrıp.= Başım şiddetli ağrıyor. (VIII. yy. Uyg. metinleri)*²¹²

XI. yy.'a ait metinlerde fiil ağrımak ve ağırlaşmak anlamlarında kullanılmıştır.

Ör.

İglik agrudı.= Hastalık ağırlaştı, (DLT, I.C., s.273)

İgi agrıdı. = Hastalığı ağırlaştı. (KB,b.1115)

Yüküm agrudı. = Yüküm ağırlaştı. (KB,b.5692)

dala-

Her iki lehçede dala- şeklindeki fiil zehirli böcek veya ısırğan otu gibi yakıcı maddesi bulunan şeylerin veya yünlü, sert kumaşın vücuda dokunarak teni acıtması, kaşındırması anlamında kullanılır. Dala- fiili geçişlidir.

Ör.

Şu yeşil kazağı her giyişimde boynumu dalıyor. (TT)

Yun corab ayağımı dalayır. (AT)

Amanın üzündeki neşmər kimi mülkər balacanın üzünü daladı. (E.Vəliyev, ADİL, II.C., 23)

Fiil AT'de yaygın olarak kullanılır. TT'de ise TS'de yer almasına rağmen sık kullanılan bir fiil değildir. Bu fiilin ifade ettiği anlamlar TT'de kaşındır- fiiliyle sağlanır.

TT'de fiilin (daha çok köpekler hakkında) ısırmaq ve sokmaq (yılan veya böcek) anlamı vardır.

Ör.

Köpek mi daladı seni? (TS, 332)

Sivrisinekler bulut gibi geliyorlar, kurt gibi dalıyorlardı. (Y. Kemal, KNA, s.63)

ET'de tala- şeklindeki fiil anlam bakımından bugünkü dala- fiilinden farklıdır. Tala- fiili zarar vermek, talan etmek, yağmalamak anlamında kullanılmıştır. ET'deki tala- fiili aynı anlamda AT'de yaşamaktadır.

Ör.

Qaçaqlar kəndi çapıb taladılar. (AT)

don-

²¹¹ Bk. Clauson, *age.*, s. 91

²¹² Bk. Clauson, *age.*, s.91

Her iki lehçede cansız varlıklar için oluş fiili olarak kullanılan fiil, insanlar için kullanıldığı zaman duyu fiili olarak üşüme, buz tutma ve soğuğu hissetmeyi anlatır.

Ör.

Soğukman ellerim dondu. (TT)

Bu havada adam donar. (AT)

Fiil ET'de de bu anlamda kullanılmıştır.

Ör.

Er tongdi. = Adam soğuktan dondu. (DLT, III.C., s.390)

duy-

Her iki lehçede duy- şeklindeki fiil, TT'de hem duyu hem işitme fiili olarak iki farklı anlamsal grupta yer alır. AT'de fiilin temel anlamı hissetmek, sezmektir.

Ör.

Qarışqalar evlərinin möhkəm olmayacağını duyur, quru divarları dağıdırlar. (ADİL, II.C., 159)

Səlim ormaliqdakı dolaşiq vəziyyəmi duydu. (ADİL, II.C., 159)

TT'de ise fiil hissetmek, sezmek anlamında duyu fiili olmakla beraber, asıl işitme fiili olarak da kullanılır.

Ör.

Birdenbire yüzünde bir soğukluk duydu. (Atsız, BÖ, 17)

Hakiki bedbahmlar sefalemlerini birdenbire açığa vurmağın umanç duyurlar. (R.N.Güntekin, TS, 415)

Sevortyan, etimolojik sözlüğünde fiilin anlamlarını dört başlıkta verir.

1. Hissetmek
2. Fark etmek, sezmek
3. İşitmek
4. Karşı koymak, tahammül etmek

Sevortyan, günümüz Türk lehçelerinde kullanılan hissetmek anlamının eski metinlerde görülmediğinden bahseder. DTS'ye dayanarak eskiden fiilin temel anlamının öğrenmek, anlamak ve farkına varmak olduğunu, hissetmek anlamının ise

XIV.yy'dan önceki metinlerde kullanıldığını söyler.²¹³ Nitekim, fiile XIV.yy.'a ait KE'da hissetmek anlamında rastlıyoruz.

Ör.

Eliglerin kesdi tuymadılar. (KE, 52r.20)

Fiil, Codex Cumanicus'ta hissetmek anlamıyla geçmektedir.²¹⁴

Sevortyan, hissetmek anlamının fark etmek anlamından geliştiğini söylemenin zor olduğunu ve büyük ihtimalle fiilin anlamak/hissetmek anlamlarında ortak kullanıldığından bahseder. Şçerbak'ın da fiili fark etmek, hissetmek anlamında gösterdiğini belirtir.²¹⁵

Clauson da tuy- fiiline anlamak, farkına varmak ve hissetmek anlamını verir.²¹⁶

kaşı-, qaşı-

TT'de kaşı-, AT'de qaşı- şeklindeki fiil vücudun gıcıklanan herhangi bir yerini tırnakla veya sert bir şeyle sürtmek, tırnaklamak anlamında kullanılır.

Ör.

Ali kafasını kaşıyor ve önündeki kağıda bir şeyler yazıyordu. (TT)

Hüseynağa sağ ovcunu qaşdı. (ADİL, I.C., 458)

ET'de XI. yy. ve devamında görülmektedir. DLT'de fiil temel anlamıyla kullanılmıştır.

Ör.

Ol meni kaşdı. = O, beni kaşdı. (DLT, III.C., s.267)

Fiil XV. yy. Çağa T.'ne ait *Senglah*'ta *boyun kaşı-* şeklinde geçmektedir.²¹⁷

sanc-, sancı-

TT'de sanc- ve genellikle de sancı-, AT'de sanc- şeklindeki fiilin birden çok anlamı vardır. Aslında temel anlamıyla (saplamak, batırmak, sokmak) iş fiili olan sanc- mecaz olarak ağrımak, acımak anlamında kullanıldığı zaman duyu fiilleri arasında yer alıyor.

Ör.

Yara şiddemli biçimde sancıyor. (TT)

Musmafanın dirsəkləri elə bərk sancdı ki gözləri yaşardı. (S.Vəliyev, ADİL, IV.C., 27)

AT'de fiil, yine duyu fiili olarak birinin kalbini kırmak, gücendirmek anlamında kullanılır.

Ör.

²¹³ Bk. Sevortyan, *ESTY*, 1980, s.290-291

²¹⁴ Bk. Sevortyan, *ESTY*, 1980 s.290-291

²¹⁵ Bk. Sevortyan, *ESTY*, 1980, s.290-291

²¹⁶ Bk. Clauson, *age.*, s.568

²¹⁷ Bk. *Sanglax*, 273v.10, London 1960

Səməndər fürsəm mapdıǵı zaman Nərgizi sancırdı. (ADİL, IV.C., 27)

ET'de fiil, temel anlamıyla iş fiili olarak kullanıldığı için duyu fiilleri arasında yer almaz.

üşü-

Her iki lehçede ısı yokluğu, azlığı sebebiyle veya ısı kaybından etkilenecek soğğun etkisini duymak anlamında kullanılan fiil geçişsizdir.

Ör.

Üşüyorum, vücudumun soğduğunu duyuyorum, dişlerim birbirine vuruyor. (R.H. Karay, TS, 1542)

Soyuq yel əsməyə başlayanda Zəhra üşüdü, evə mələsdi .(Ə. Vəliyev ADİL, IV.C., 265)

ET'de fiili üşi- ve üşü- şeklinde kullanılmıştır. Fiil XI. yy.'dan önceki metinlerde geçmez.

Ör.

Er üşidi. = Adam üşüdü. (DLT, III.C. s. 254)

yan-

Her iki lehçede cansız varlıklardaki kimyevî değişimi anlatan fiil insanlar için kullanıldığı zaman ısının etkisiyle vücudun herhangi bir yerinde acı hissetmek anlamını taşıyor.

Ör.

Çocuğun eli ameşe dokununca yandı. (TT)

İsmi su mökülüb əlləri yanıb. (AT)

Fiil her iki lehçede de mecaz olarak insanın ateşlenmesini ifade eder.

Ör.

Sabaha kadar ameşler içinde yandı. (TT)

Uşağın əli, üzü qızdırmadan yanırdı. (AT)

Fiil AT'de insanın haset gibi duygularını anlatarak mecaz bir kullanım kazanır.

Ör.

Bümün qonşular paxıllıqdan yanırdılar. (AT)

III.6.2.2. GÖRME FİİLLERİ

Türkçede görme süreciyle ilgili olan fiiller diğer gruptan olan fiillere nazaran azdır. Tasnifleri incelediğimiz bölümde de gördüğümüz gibi dil bilimciler görme fiillerini anlama,

idrak, duyu fiilleriyle birlikte gösteriyor, işitme ve düşünme süreçleriyle ilgilendirirler. *Hissi kavrama, idrak fiilleri* gibi terimlerle adlandırılrsa da aslında bu fiiller, insanın görme süreciyle ilgili hâl ve hareketini anlatır.

Bakmak ve görmek canlı gözlem sürecidir; bu süreç, evrenin insan belleğinde yansımada çok önemlidir. Aynı zamanda insanda bir sürü psikolojik durumların, özellikle, düşünme sürecinin ortaya çıkmasına sebep olur. S.E.Rzayev görme fiillerinin bu açıdan diğer anlamsal gruplara yaklaştığını söyler, fakat bu özelliğin görme fiillerinin başka gruplara dahil edilmesine hak kazandırmadığını belirtir²¹⁸.

TT ve AT'deki basit görme fiilleri şunlardır:

gör-

ET'den beri bütün Türk lehçelerinde kullanılan asıl görme fiili gör-'dür. ET'den beri temel anlamı göz yardımıyla bir şeyin varlığını anlamak, seçmek olan fiil etimolojik olarak göz ismiyle ilgilidir.

DLT'de hem kör- hem közün- şeklinde geçen fiilin közün- şekli görülmek anlamında edilgen çatıdır. Kâşgarlı sözlüğünde közün- fiilinin köz kökünden türediğini; fakat «emr-i hazırında maziye uyulmayarak kör- şeklinde kullanıldığını» söyler.²¹⁹

DTS'de közün- fiili gözükmek, görünmek olarak tercüme edilmiştir.

Ör.

Oı kılıç közinge örm yalın meğ közünüp. = O, kılıç gözüne kızgın ameş gibi gözükür.
(DTS, s. 321)

DKK'da da gözük- fiili görünmek anlamında kullanılmıştır. Közük- şekli dönüşlü çatı olarak bugün hâlâ TT'de ve AT'nin Guba ağzında kullanılmaktadır.

Fiilin temel anlamı dışında her iki lehçede yaşamak, bir olaya tanık olmak, herhangi bir yargıya varmak, değerlendirmek gibi çeşitli yan anlamları vardır.

Ör.

Türk iradesinin ne demek olduğunu sen de göreceksin. (R.E.Ünaydın, TS, 564)

O üç devri de gördü. (TS, 564)

Babam iki müharibəni də görmüşdü. (AT)

²¹⁸ Bk. S.E.Rzayev, "Görme Fe'lleri", AEA Haber., Ed.Dil ve İnc. serisi, 1970, №2, s.91-94

ET'de de fiilin temel anlamı görmektir.

Ör.

Körür közüm körmez tek boldı. = Görür gözüm görmez gibi oldu. (Kül Tigin, Kuzey Cephesi, st.10)

Ol meni kördi.= O beni gördü. (DLT, II.C. s.8)

Gör- fiilinin bir anlamı da bakмактır. Fiil Orhun-Yenisey yazılı abidelerinde de bakмак anlamında geçmektedir. ET'de kör- fiili bakмак ve görmek anlamından başka tâbi olmak anlamında da kullanılmıştır.

Ör.

Türk budun Tabgaçka körür ermi. = Türk millemi Çin'e mâbi idi. (Tonyukuk,I. Taş,Bamı Cephesi, sm.1)

Yine yazılı abidelerde fiilin uğramak, sahip olmak anlamı da vardır.

Ör.

On ok budun emgek körmı. = On ok boyu sıkınmı çekmi. (Bilge Kağan, Doğu Cephesi., sm.16)

Bu anlam AT'deki *pis gün görmek* deyiminde korunmaktadır. TT'de ise tedavi görmek ifadesinde fiil, bir işleme uğramak anlamında ET'deki anlamına yaklaşıyor.

Türkçenin birçok lehçesinde (Yakut, Hakas, Karaçay-Balkar) gör- fiili hizmet etmek, saygı göstermek anlamında kullanılır.²²⁰ AT ve TT'de bu anlam bak- fiiliyle anlatılır.

Ör.

Yaşlı anne babasına Nermin bakıyordu. (TT)

Aması xəsmələndən sonra işdən çıxıb, ona baxırdı. (AT)

Həmid həmişə anasının sözünə baxmışdı. (AT)

A.Yuldaşyev fiilin gözle ilgili etimolojik bağlılığına dayanarak gör- fiilinin ilk anlamının gözle ilgili görmenin temel, diğer anlamlarının ise türeme olduğunu söyler.²²¹

Clauson, ET'deki kör- fiilinin etimolojik olarak köz ile ilgili olduğunu düşünür.²²²

²¹⁹ Bk. DLT, II.C., s.157

²²⁰ Daha fazla bilgi için bk. Kuliyeve, age., s.88

²²¹ Alıntı için bk. Kuliyeve, age., s.89

²²² Bk. Clauson, age., s.736

Hacıeminoğlu da, gör- fiilini kö- fiil köküne ve -r- ekine ayırarak, göz isminin de bu kökten türediğini belirtir.²²³

Sonuç olarak gör- fiili göz ismiyle birlikte kö- kökünden türemiştir ve fiil birçok anlamda kullanılsa da bütün bu kullanımlarda ortak olan bir anlambirimcik vardır ki o da bakмаktır.

bak-, bax-

TT'de bak-, AT'de bax- şeklindeki fiil Türkçede ikinci işlek görme fiilidir.

Ör.

Urungu başını kaldırıp göğe baktı. (Atsız, BD, 19)

Baktım, ama görmedim. (TS, 134)

Zamanla nasıl değişiyor insan

Hangi resmime baksam ben değilim.

(C.S.Tarancı, TS, 134)

Güzgünün qabağında durub bizə baxırdı. (AT)

Bak- fiilinin her iki lehçede aramak, önem vermek, farkına varmak, incelemek gibi yan anlamları vardır.

Ör.

Şu hesaba sen de bak. (TS, 134)

Sen onun söylediğine bakма. (TS, 134)

Kime bakmışmınız, acaba? (TT)

Baxdım ki mənə qulaq asmır, səsimi kəsdim. (AT)

KB'de fiil dikkatlice gözden geçirmek, göz gezdirmek anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Közi kanca baksa bu köngli naru. = Gözü nereye bakarsa, gönlü de oradadır. (KB,sm. 3480)

DLT'de, *künge baksa köz kamar (DLT, I.C.,340), ol manga bakdı (DLT, II.C. 16)* örneklerinde görüldüğü gibi bugünküyle aynı anlamda kullanılmaktadır.

DKK'da fiil üç anlamda; bakмак, beklemek, ve herhangi bir kimseyi veya şeyi gözetlemek anlamında kullanılır.

²²³ Bk. Hacıeminoğlu, age., s.26-29

Ör.

...bakdı gördi. (DKK, s.118)

Bu anlam hem AT'de, hem TT'de kullanılır.

Bir ay baksun. Bir ayda varmaz isem iki ay baksun. (DKK, s.170)

örneğinde fiil beklemek, yolunu gözetlemek anlamındadır.

Yanum ala bakduğunda koşuma eyü bakdum.

cümlesinde ise gözetlemek, dikkat etmek anlamındadır. Bu anlam TT'de

Hasmaya hangi dokmor bakıyor?

Bu maya bakılsa güzel bir am olacak.

cümlelerinde, AT'de ise

Çobanın nə işi olar, qoyun quzuya baxmaq ifadesinde yaşamaktadır.

AT'de fiil ait olmak, bağlı olmak anlamında kullanılır.

Ör.

Xaldan kəndi Yevlaxa baxır.

TT'de ise

Evin bümün işleri bana bakıyor.

cümlesinde aynı anlam görülmektedir.

III.6.2.3. İŞİTME FİİLLERİ

dinle-, dinlə-

Her iki lehçede temel anlamı işitmek için kulak vermektir.

Ör.

Bak haykırıyor, "boştur ümitler" diye dinle. (Atsız, RA, 83)

Genç memur kızı dikkamle dinledi. (TT)

Nə gözəldir dinləmək suların nəğməsini. (M. Müşfiq, ADİL, II.C., 110)

Fiilin her iki lehçede birinin sözünü, öğüdünü kabul edip, gereğince davranmak gibi yan anlamı vardır.

Ör.

Beni dinlersen, bu işmen vazgeç. (TS, 379)

Nahaq yerə məni dinləmədin. (AT)

AT'de (n), ağızlarında ise nazal n'li (ñ) olarak kullanılan fiilin son ünlüsü açık e'dir.

Fiil ET'de tıngla- şeklinde kullanılır.

Ör.

Bu sabımın edgümi eşid gamıgdı mıngla. = Bu sözümü iyice işim, dikkamli dinle.

Radloff tarafından da tıngla-²²⁴ şeklinde gösterilen fiil, KB'de de tıngla- şeklinde geçmektedir. *Tıngla-* fiili DLT'de de geçer.²²⁵

Ör.

Er söz mıngladı. = Adam söz dinledi. (DLT, III.C., s.403)

Elig mınglar erse anı söyleyin. = Dinlerseniz sözümü söyleyim.

Clauson, ET'de birbirinden farklı iki tane *mın* kökü olduğundan bahseder.²²⁶ Bunlardan ikisi *tın* şeklindedir. *Tıŋ* şeklindeki kökün kesin anlamının ne olduğu şüphelidir. *Tıŋ* ismi

Türkçe Turfan metinlerinde *Kaş tıŋ ı teg edgün basdı.(veya bezdi)* şeklinde geçer.²²⁷

Tıŋ la-/dinle- fiilinin kökü olan *mıng* isminin ses anlamını ifade ettiği düşünülmektedir.²²⁸

Guliyev ise dinle- fiilinin dinlemek anlamındaki *mıng-* / *mıñ-* kökünden türediğini söyler.²²⁹ DTS'de *mıg* ismi dinlemek anlamında verilmiştir.²³⁰

ET'deki *ᠲ*'lerin OGTL'de *d* olması sonucu fiil, *tingle-* > *diñle-* > *dinle-* şeklinde gelişmiştir. Sevortyan da fiilin gelişmesini aynı şekilde göstermiştir.²³¹

TT ve AT'nin ağızlarında fiil, hâlâ nazal n'li (ñ) söylenmektedir.

ET'deki diğer *tın* kökü kaynaklarda iki temel anlamıyla geçer. Bunlardan birisi DLT'de de geçen soluk, nefes, ruh anlamıdır.

Ör.

Er mını uçdı. = Adamın soluğu kesildi.(DLT, IC., s.164)

İkincisi sakinleşmek, dinlenmek anlamındaki *mın-* fiil köküyle rahat, sakin anlamındaki *mın* isim köküdür. Bu *mın* ikili köktür.

Ör.

Tın kişi = Raham adam. (DLT, III.C., s.138)

²²⁴ Bk. Radloff, *age.*, III.C., s. 1309

²²⁵ Bk. DLT, III.C., s.403

²²⁶ Bk. Clauson, *age.*, s.512

²²⁷ Bk. Clauson, *age.*, s.513

²²⁸ Bk. Clauson, *age.*, s.512

²²⁹ Bk. Kuliyev, *age.*, s.98

²³⁰ Bk. DTS, s.568

²³¹ Bk. Sevortyan, *ESTY*, 1980, s. 525

Soluk, nefes anlamındaki *tın* isminin anlamsal uzantısı ruh, can, hayattır.

Ör.

Agu tını iraqtın = zehir nefhası uzaktan (PKP, 38.4)

Tını uzun. = Uzun ömürlü. (Türkçe Turfan metinleri, VII, s.27, 29)²³²

Anıng tını kesildi. = Nefesi, soluğu kesildi. (DLT, I.C., s.339)

Bugün TT ve AT'de durmak, kesmek, sakinleşmek anlamındaki durum fiili din- de ET'de ikili kök olarak kullanılan aynı *tın-* ile ilgilidir.

Ör.

Dinmez! Ebedi özleyişin bestesidir bu. (Atsız, RA, 83)

Yeti kün anta tıntılar. = Orada yedi gün dinlendiler. (PKP, 34.1)

Aruk tındı. = Yorgun zayıf adam dinlendi. (DLT, II.C., s.28)

Yağmur tındı. = Yağmur dindi, kesti. (DLT, II.C., s.28)

AT'de konuşmak, söylemek anlamındaki din- fiilinin etimolojik kökü de yine soluk, nefes isminin anlamsal uzantısı olan söz fısıldamak anlamındaki *tın-* fiilidir. AT'de fiil daha çok olumsuz anlamı ifade eder. TT'de de fiil ses çıkarmamak, aldırış etmemek anlamında olumsuz cümlelerle kullanılır. Clauson bu fiilinin özellikle Oğuzcada kullanıldığını belirtmiştir.²³³

Ör.

Dönerlerse gazi, ölürlerse şehit. Tınmıyordu. Tındığı arkada kalan gözü yaşlı eksik etekler. (O. Kemal, DHV, 13)

Sevdanın bu ağır sözleri qarşısında Əhməd dinmədi. (AT)

Otaqdakıların heç biri dinmədi. (AT)

AT'de fiilin seslenmek, duyulmak anlamı da vardır.

Ör.

O indi düşünür həyata dair

Dinir qulağında topların səsi.

(S. Vurğun, ADİL, II.C., 111)

işit-, eşit-

²³² Ör. için bk. Clauson, *age.*, s.512

²³³ Bk. Clauson, *age.*, s.514

Temel anlamı her iki lehçede, herhangi bir sesi kulakla algılamak, duymak olan fiil TT'de işit-, AT'de eşit- şeklindedir.

Ör.

Kızların çalışmışığı kozahaneyi geçer geçmez bir pamırmı işimmim. (S.F.Abasıyanık, TS, 729)

Birdən birə am kişnəməsi eşimdım. (H.Nəzərli, ADİL, II.C., 223)

TT'de fiilin azar, söz, küfür vs.nin kendisine söylenilmek anlamı vardır.

Ör.

Çocuk annesinden azar işimmi. (TS, 729)

Asıl işitme fiili AT'de eşit- fiiliyken, TT'de duy- fiildir.

Ör.

Sustu herkes duyunca feryadı. (M.A.Ersoy, .S., 113)

Gürülmüyü duydum. (TS, 415)

Yapmıklarını Ayşe'den duydum. (TT)

AT'de ise eşit- fiilin birinin sözünü dinlemek, emel etmek anlamı vardır.

Ör.

Onu bu gün ki səyahətə buraxmayın, o sizin sözünüzü eşidər. (ADİL, II.C., 223)

Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşim. (ADİL, II.C., 223)

Eşit- fiilinin AT'de bilgi almak, öğrenmek anlamı vardır.

Ör.

Axşam bacımdan eşimdım ki Xədicə qorxduğundan xəsmələnmişdir. (S.Hüseyn, ADİL, II.C., 223)

Fiil Türkçede eskiden beri kullanılır.

Ör.

... sabımın mükemi eşidgil. = sözümün mamamını dinle. (Kül Tegin, Güney Cephesi, sm.I)

Vambery işit- fiilinin etimolojisini ve anlam gelişmesini şöyle göstermiştir: Eski Uygur Türkçesinde us “usta”, Çağatay Türkçesinde us, is, es “akıl, bilinç”; isle-, esle- “dinlemek”, işit- veya is et- “dinlemek”.²³⁴

Fiilin ET'deki anlamıyla günümüz TT ve AT'deki anlamı arasında fark olmadığı, yaygın kullanıldığı ve TT'de kullanım alanını duy- fiiline bıraktığı görülmektedir.

III.6.2.4. TATMA FİİLİ

Tatma fiilleri arasında basit fiil olarak sadece tat- fiili vardır.

tat-, dad-

TT'de tat-, AT'de dad- şeklindeki fiilin anlamı tat alma duyusu yardımıyla bir şeyin tadının nasıl olduğunu anlamaktır.

Ör.

Hiçbir şey annemin pişirdiği gibi mammazdı. (TT)

Ben de yapmışım pasmadan mammım. (TT)

Axşam azanı deyilən kimi mömün müsəlman bilmir ki nəyə əl uzamsın; çayımı içsin, firnimi yesin, halvadanımı dadsın. (C. Məmmədquluzadə, ADİL, II.C., 17)

Fiilin her iki lehçede mecaz anlamı hissetmek, denemektir.

Ör.

Gözlerle günah işlememin zevkini tattım. (Atsız, RA, 286)

Yaşamın her acısını mammiş. (TS, 1428)

Qoy nakam gemməsin dünyadan o qız

Dadsın hər arzusunun yüz ne'məmini

(S. Vurğun, ADİL, II.C., 17)

Sevortyan, “tat- fiilindeki a ünlüsü uzundur ve birçok Türk lehçesinde bu şekilde kullanılır”²³⁵der.

²³⁴ Bk. Sevortyan, ESTY, 1974, s.170'den naklen H.Vambery, *Çagamaische Sprachstudien Enmhalmend Grammatikalischen Umriss, Chresmomamie und Wörmerbuch der Cagamaischen Spranche*, Leipzig, 1867

²³⁵ Sevortyan, ESTY, 1980, s. 162

Tat- fiili Türkeçedeki ikili köklere aittir. Aslında Türkçenin eski dönemlerinde *tat-* ve *mam-* şekli fiil, *mamıg* şekli isim olarak kullanılmıştır. VIII. yy. Uyg. metinlerinde de fiil *Tili tatg tatar*²³⁶ şeklinde görülmektedir. DLT'de *mam-* fiili tat almak anlamında geçer.

Ör.

Aş agızda mamıdı.= Yemek ağıza mam verdi. (DLT,III.C.,s.257)

KB'de ise fiil tadına bakmak ve yemek yemek anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Yunup mang namaz kıldı mamı aşa. = Yıkayıp, sabah namazını kıldı..Biraz bir şeyler yedi. (KB, sm.5829)

Ayur azkına tat. = Bunlardan azıcık tat, dedi. (KB,b. 5440)

Şerbak, tat- fiilinin «yemek yemek» anlamının fiilin ilk anlamı olmadığını, fiilin bu anlamı kullanım sırasında kazandığını söyler.²³⁷

KB'den verdiğimiz örnekte görüldüğü gibi fiilin yemek yemek anlamında kullanılması XI. yy.'dan önceye dayanmaktadır.

III.6.2.5. DOKUNMA FİİLLERİ

Bu gruptaki fiiller insanın herhangi bir şeyle temasını, herhangi bir şeye dokunmasını anlatır. Bu gruptaki basit fiiller şunlardır:

çarp-

Her iki lehçede hızla değmek, vurmak anlamında kullanılan fiil ses yansımaları kelimelerdendir. Çarp, çarp gibi seslerin hızla vurma eyleminin gerçekleştiği sırada çıkan sesler olduğu düşünülebilir.

Ör.

Aceleyle çıkarken masaya çarpmı. (TT)

Maşın köpüklənə- köpüklənə axan çayın kenarındaki iri qayalara çarpdı. (İ.Əfəndiyev, ADİL, IV.C., 419)

Fiilin yan anlamlarında da vurmak, etkilemek anlambirimciği hâkimdir.

²³⁶ Ör.için bk. Clauson, *age.*, s.450

²³⁷ Bk. Sevorıyan, *ESTY*,1980, s.162'den naklen Şerbak, *age.*, s.197

Ör.

Cin çarp-, güneş çarp- vs.

Heyecandan kalbim hızla çarpıyordu. (TT)

Köksün içində çarpardı polad ürəyi;

Gözündə parlardı uca diləyi.

(A.Şaiq, ADİL, IV.C., 419)

TT'de fiil mecaz anlamda herhangi bir şeyi zorla ele geçirmeyi, çalmayı ifade eder.

Ör.

Beyoğlu'nda cüzdanını çarpmılar. (TT)

Tietze, sadece Oğuz Türkçesinde bulunan bu fiilin ET'deki çap- fiilinin bir gelişmesi gibi görüldüğünü belirtir.²³⁸

değ-, dəy-

TT'de değ-, AT'de dəy- şeklindeki fiil her iki lehçede eş adlıdır. TT ve AT'de fiilin ortak anlamı aralık kalmayacak kadar birbirine yaklaşmak, dokunmak, temas etmektir.

Ör.

Kapıdan birbirimize değerek girdik. (Y.Z.Ormaç, TS, 347)

Güllə də igiddən gorxar, o həmişə qorxağa dəyər. (ADİL, II.C., 60)

Bir cüm qurban demişəm

Əlim əlinə dəyəndə

(Bayamı, ADİL, II.C., 60)

Değ- fiili AT'de dokun- fiilinin eş anlamı olarak kullanılır. TT'de dokun- fiilinin karşıladığı bütün anlamlar AT'de dəy- fiiliyle ifade edilir.

Ör.

Eh gözüm nə dəyib köyrək könlünə?

Ey şirin güfmarım, nöşün ağladın?

(M.P.Vagif, ADİL, II.C., 60)

TT'de eş adlı olarak fiilin bir başka anlamı değer vermektir.

Ör.

Bütün dünyaya değer senin gözlerin. (TS, 347)

Umarım sonuç çektiğimiz sıkıntılara değer.(TT)

AT'de ise fiil meyvelerin olgunlaşması anlamında kullanılır.

Ör.

Meyvələr bu il vaxmında dəyməyib. (AT)

VIII.-XI. yy.'daki metinlerde teg- şeklinde kullanılan fiilin anlamlarına bakılırsa, Türkçenin eski dönemlerinde de fiil temel anlamıyla dokunma fiili olarak kullanılmıştır. ET'de fiil dokunmak, değmek temel anlamıyla ve temel anlamdan genişleyen yakalamak, hücum etmek, erişmek, ulaşmak, ilişkisi olmak anlamlarını ifade etmiştir. VIII. yy.'da fiil saldırmak, hücum etmek anlamında daha çok kullanılmıştır.

Ör.

Kül Tigin yadağın oplayu tegdi. = Kül Tigin nefes nefese yaya askerlere saldırdı. (Kül Tigin, Doğu Cephesi, s.32)

Taluyka kiçig tegmedim. = Denize ulaşmama az kaldı. (Kül Tigin, Güney Cephesi, s.3)

Ol evke tegdi. = O, eve ulaştı. (DLT,II.C., s.19)

Ajun ençke tegdi. = Dünya barışa kavuştu. (KB,b.103)

Sevortyan, fiilin daha eski şeklinin *menğ-* olduğunu gösterir.²³⁹ Şçerbak ise eski ve yeni Türk lehçelerine dayanarak *meğ-* fiiline ulaşmak, erişmek ve dokunmak anlamını vermiştir.²⁴⁰

dokun-, toxun-

TT'de dokun-, AT'de toxun- şeklinde kullanılan fiilin temel anlamı nesnelere sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklık gibi türlü niteliklerini derinin altındaki sinir uçları aracılığıyla duymak, değmek, el sürmek, temas etmektir.

Ör.

Çocuğun eli sobaya dokundu. (TT)

Masadaki kimaplara kimse dokunmasın. (TS, 393)

Vaqif geyri ixmiyari olaraq əlini pəncərəyə mərəf hərleyəndə güldana toxundu. (ADİL, IV.C, 203)

Mənim əşyalarımə kimsə toxunmasın.(AT)

Fiil her iki lehçede mecaz olarak etkilemek, zoruna gitmek ve ilişkili olmak anlamında kullanılır.

Ör.

²³⁸ Bk. Tietze, *age.*, s.478

²³⁹ Bk. Sevortyan, *ESTY*, 1980, s.214

Hiçbir şey bana onun göz yaşları gibi dokunmazdı. (TS, 393)

Yazdığı makalede eğitim konusuna da dokunmuştu. (TT)

Bümün bu şikayemler axırda ona toxunurdu. (AT)

Qisməm olsa bundan belə yazmaram.

Toxunarsa sözüm elə, yazmaram.

(M.Ə. Sabir, ADİL, IV.C, 203)

TT'de fiilin yine mecaz olarak sağlığı bozulmak anlamı vardır.

Ör.

Misafirlikmekî yemekler midesine dokundu. (TT)

Dokun- fiili dikkatlice incelendiği zaman basit fiil olmadığı düşüncesini verir. Fakat bugün ne TT'de ne de AT'de temas etmek anlamında dokı- fiili kullanılmaktadır. Türkçenin eski dönemlerinde ise tokı- fiili hem herhangi bir şeye vurmak, dövmek anlamında dokunma fiili, hem de TT ve AT'deki gibi iş fiili olarak kullanılmıştır. DLT'de tokı- fiilinin anlamının Oğuzcada "insan dövmek" olduğu, diğer Türklerin "ur -moki – " şeklinde iki kelimeyi birden kullanarak, demir döğmek, vurmak, çarpmak, dokunmak, götürmek ve batırmak anlamında kullandıkları belirtilmiştir.²⁴¹ Eski Uyg. metinlerinde de toxı- fiili görülmektedir.

Ör.

Munçulayu kövrüg toxıp = Böylece davul çalıp (PKP, 33.1)

Ol kapug tokıdı.= O, kapıya dokundu, vurdu. (DLT, III.C., s.268)

Ol kulin tokıdı.= O, kulunu dövdü. (DLT, III.C., s.268)

Erni yel tokıdı.= Adamı rüzgâr çarptı.(DLT, III.C., s.268)

Dokı- şeklinde bir fiil TT ve AT'de kullanılmasa da diğer Türk lehçelerinde kullanılmaktadır. Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde tokı- fiili dokunmak, vurmak, ezmek, dövmek anlamında kullanılmaktadır.²⁴² OGTL'den olan GT'de de tokı- ve toku- DLT'deki dövmek anlamını korumuştur.²⁴³ XIV.yy.'a ait KE'da da tokı/u- fiili çarpmak, vurmak, ezmek, dövmek anlamında kullanılmıştır.²⁴⁴

²⁴⁰ Bk. Sevortyan, ESTY, 1980, s.214'den naklen Şçerbak, age., s.213

²⁴¹ Bk. DLT, IV.C., s.633-634

²⁴² Bk. A.Caferoğlu, Uygur Türkçesi Sözlüğü, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1968, s. 244

²⁴³ Bk. Gagavuzca – Rusça – Romınca Sözlük, Pontos yay., Kişiniev 2002, s.203-204

²⁴⁴ Bk. Rabguzî, KE, 223v.2.

sürt-

Her iki lehçede temel anlamı bir şeyi bastırarak başka şeye dokundurmak olan fiil AT'de daha işlektir.

Ör.

Cemal ellerini hızlı hızlı birbirine sürmmü. (S.F.Abasıyanık, TS, 1359)

Hərdən əlini başına sürmüb, al qana bulaşmış bir halda ay ışığına mumur, şikayətlənirdi. (Y.V.Çəmənşəminli, ADİL, IV.C, 121)

Fiil AT'de TT'den farklı olarak kesmek, doğramak, suyunu çıkarmak anlamında kullanılır.

Ör.

Çuğundurun suyunu çıxarmaq üçün sürmgəcə sürmdü. (AT)

Fiilin çekmek, dokundurarak gezdirmek ve bastırarak temizlemek anlamları da TT'den farklıdır.

Ör.

Qız iri qazanları həyəmin aşağısındaki bulağın başında sürmdü. (AT)

Fiil sür- köküne -m- fiil yapan ek getirilerek yapıldığı düşünülebilir. Nitekim, DLT'de sürt- fiili sür- fiiliyle aynı anlamdadır. TT'de de sür- fiiliyle, sürt- fiilinin anlamı aynıdır.

Ör.

Ol ekmeğe yağ sürmmi. = O, ekmeğe yağ sürdü. (DLT,III.C.,s.426)

Ol yarmağı maşka sürmmi. = O, parayı maşa sürdü. (DLT,III.C.,s.427)

Yüzümü saçlarına sürmek için başımı eğdim. (H.C.Yalçın, TS, 1358)

TT'deki sür- fiili iki farklı anlamsal grupta değerlendirilir. Sür- fiili yönetip yürütmek, sevk etmek, önüne katıp götürmek anlamına göre hareket fiili, dokundurmak, değdirmek anlamına göre dokunma fiili grubuna girer.

III.6.3. DÜŞÜNME FİİLLERİ

İnsanın düşünme, yorumlama ve sonuç çıkarma becerisini ortaya koyduğu fiiller düşünme fiilleridir. Bu fiiller düşünme ve yorumlama, sonuç çıkarma sürecine göre iki gruba ayrılabilir.

1. Zihnî faaliyet sürecini anlatan fiiller
2. Zihnî faaliyet sürecinin sonucunu anlatan fiiller

III.6.3.1. Zihnî Faaliyet Sürecini Anlatan Fiiller

düşün-

Her iki lehçede düşün- şeklindeki fiilin temel anlamı bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, aklından geçirmek, zihniyle arayıp bulmaktır.

Ör.

Kız odadan çıkıp gimse raham raham düşünecek, bir karar verecekti. (R.H.Karay, TS, 424)

Hərdən düşündürür bu həyam məni. (AT)

Fiilin etimolojik olarak düş- köküyle -n- ekinden türediği düşünülebilir. Düş- fiili TT ve AT'de temel anlamıyla hareket fiili olarak bulunduğu yerden ayrılarak aşağı inmek anlamını ifade eder. Fakat düş- fiilnin anlamak anlamı AT'deki başa düş- deyiminde yaşamaktadır. “Anlamak, sezmek, tahmin etmek” anlamındaki düş- fiil kökü Trm.T'de de kullanılmaktadır.

Ör.

Mən onga nəmə yamanlık edənligimə düşəmok. = Ona ne kömülük emmişimi anlamıyorum. (Trm.T)²⁴⁵

Ör.

Kərbəlayı Mirzəlinin sözünü əvvəl biz heç başa düşmədik. (AT)

Radloff'a göre, ise müşün- / düşün- “tahmin etmek, tutturmak, anlamak” fiili müş / möş / duş “göğüs, bağır, omuz” isminden un- ekiyle türemiştir.²⁴⁶

N.K.Dmitriyev'e göre ise tüşün- / düşün- fiili tüş- / düş- fiilinin dönüşlü çatısıdır ve temel anlamı AT'deki başa düşmek birleşik fiilinde yaşamaktadır. Dmitriyev, fiilin anlam gelişiminin şu ardıcılığı izleyebileceğini söyler: düşmek < isabem emmek < herhangi bir şeyin anlamını anlamaya çalışmak, anlamak²⁴⁷

san-

Her iki lehçede bir şeyin olma veya olmama ihtimalini kabul etmekle beraber, olabileceğine daha çok inanmak, zannetmek anlamında kullanılır.

Ör.

Bu harekemimi mamamiyle hismen gelen bir şey sandı. (P.Safa, TS, 1256)

²⁴⁵ Ör.için bk. Kuliyeve, age., s.106

²⁴⁶ Bk. Radloff, age, III.c., s.159

²⁴⁷ Bk.Kuliyeve, age., s.106'den naklen N.K.Dmitriyev, *Smroy Tyurkskih Yazıkov*, Moskva İVL 1962, s.579

Belki canını almaya geliyorsun sandı. (Atsız, BÖ, 127)

*Sinemadan çıktığı vakit kocası sanarak yanlışlıkla bir başkasının koluna girer.
(F.R.Amay, TS, 1256)*

*Ömrün nêş'êsindên sevinên kimi, êzabını da moy bayram sanmalısın.
(Y.V.Çəmənzəminli, GB, 38)*

Mövmi cismani ilə sanma mənim ölməyimi

Seyyida, ölmərəm âləmdə səsım var mənim

(S.Ə.Şirvani, ADİL, IV.C, 26)

AT'den verdiğimiz örneklere bakılırsa fiilin günümüz AT'de kullanılmadığı anlaşılır. Fiil XX. yy.'a kadarki edebî metinlerde daha çok geçmektedir.

ET'de san- fiili XIII. yy.'a kadar hesap etmek, saymak anlamlarında daha çok kullanılmışsa da zannetmek anlamını da ifade etmiştir.

Ör.

Barı umru mumsa yokka sanmaz. = Konuğa evde olan herhangi bir şey ikram edilirse hiçbir şey verilmemiş sayılmaz. (DLT, II.C., s.28)

XIII. yy. ve devamında fiil düşünmek, zannetmek anlamında görülmektedir.²⁴⁸

Şçerbak sa- fiilini *bilmek*²⁴⁹, Radloff ise *konusmak*, *saymak*²⁵⁰ anlamında tercüme etmiştir.

San- fiili sa- kökündeki hesap etmek, saymak anlamını koruyor. Fiilin ikinci bir anlam olarak da düşünmek anlamını geliştirdiği düşünülebilir. Nitekim, DTS'de san- fiili sa- kökünün dönüşlü çatısı olarak «saymak, ...den sayılmak ve düşünmek anlamında tercüme edilmiştir.²⁵¹

III.6.3.2. Zihnî Faaliyet Sürecinin Sonucunu Anlatan Fiiller

inan-

Hem TT'de hem de AT'de ET'deki bir şeyi doğru olarak benimsemek, güvenmek anlamını koruyan fiil, AT ve TT'de şekil bakımından da farklılık göstermez.

Ör.

²⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Clauson, age., s.833

²⁴⁹ Bk. Sevortyan, ESTY, 1980, s.150'den naklen Şçerbak, age., s. 176

²⁵⁰ Bk. Radloff, age., IV.C., s.216-217

²⁵¹ Bk. DTS, Leningrad., 1969, s.483

Bizim şairlerimiz sanamın sanam için olduğuna inanırlar. (TS, 704)

Ben size inanıyorum. (TS, 704)

Adam hər deyilənə inanmaz. (ADİL, II.C., 400)

Bu sözdən sonra Nisə xala inandı. (M. Cəlal, ADİL, II.C., 400)

Dənizin sakimliyinə inanma. (ADİL, II.C., 400)

ET'de fiil *inan-* şeklinde, TT ve AT ile aynı anlamda kullanılmıştır.

Ör.

Men angar inandım. = Ben ona inandım. (DLT, I.C., s.206)

Yay körkinge inanma. = Baharın güzelliğine inanma. (DLT, III.C., s.161)

İnan- fiili bugün TT ve AT'de kullanılmayan, ET'deki güvenmek, itimat etmek anlamındaki *ina-* fiil köküden-*n-* dönüşlülük eki ile türemiştir. Nitekim ME'de aynı kökten türemiş *inag* < *ina-g* "emin, güvenilir dost" ismi geçmektedir.²⁵²

Clauson, XIV.- XV. yy.'a dek olan metinlerde geçen *inan-* fiilini güvenmek, itimat etmek (*İng. to trust, rely on*), ondan sonraki dönemlere ait metinlerde geçen fiili ise inanmak (*İng. to believe*) anlamında tercüme etmiştir.²⁵³ XIV. yy.'a ait KE'da da fiil itimat etmek güvenmek anlamında geçmektedir.

Ör.

...tegen sözge inanur mu-sen? (KE, 217r.7)

uy-

Her iki lehçede *uy-* şeklindeki fiilin temel anlamı birbirinden farklıdır.

TT'de fiilin temel anlamı ölçü, renk, biçim, özellik yönünden birbirini tutmak, uygun olmaktır.

Ör.

Kravam, cekemine iyi uymuş. (TS, 1524)

Sizin mumumunuz bizim görev anlayışımıza uymuyor. (TS, 1524)

TT'de daha işlek olan fiilin kapılmak anlamı AT'de kullanılır.

Ör.

Gök Türk devletini kurmak için bayrak açan bir tegine rastlarsa ona uyacaktır. (Atsız, BD, 31)

²⁵² Bk. N.Yüce, *MK*, 43.2, s.127

²⁵³ Bk. Clauson, *age.*, s.188

Qərinələrlə məsm olub cəhaləmə uyduq. (C.Məmmədquluzadə, ADİL, II.C., 443)

Əzizim içmə dosmum

Hər sudan içmə dosmum

Uyma əğyar sözüne

Dosmundan keçmə dosmum

(Bayamı, ADİL, II.C., 443)

Fiilin TT'deki anlamı AT'de edebî metinlerde daha çox istifadə edilmişdir.

Ör.

Bu iki adamın məbiəmi bir birinə əsla uymayırdı. (A.Şaiq, ADİL, II.C., 443)

Radloff, sözlüğündə öy- fiilini “uymak, izlemek, özenmek” anlamında tərcümə edərək, fiili *oy* və *uy* “düşüncə, fikir, yargı” isimlərinin eş anlamlısı olaraq göstərmişdir.²⁵⁴

Clauson, *ud-* şəklində göstərdiyi fiilin temel anlamının takip etmək, izlemek olduğunu, fakat fiilin anlam bakımından genişləyərək itaət etmək, boyun eğmək anlamında daha çox istifadə olduğunu söyləyir.²⁵⁵ ET dönemine aid metinlərdə *ud-* şəklində rastlanmasa da *ud-* kökündən türediyi şübhə uyandırmayan *udu* zarf- fiili çox tez-tez görünür.

Ör.

Suvda yorıp = Suda yürüyüp (PKP, 36,5)

Təmir ısıq yorıdı. = Demir halat açıldı. (PKP, 33.4)

Mən anıng udu keldim. = Onu takip edərək geldim. (DLT, I.C., s.87)

Mən səning udu bardım. = Seni izledim. (DLT, I.C., s.87)

Ol məning birle uya kap ol. = O, benimlə bir kərindən doğmuş kimi hısımdır. (DLT, III.C., s.146)

III.6.4.ANLAMA FİİLLERİ

bil-

Her iki lehçədə də bir şeyi anlamış və ya öyrənmiş olmaq anlamında istifadə edilir. Fiilin ET'dən beri ses və anlam yapısının dəyişmədiyi görünür.

Ör.

Ne zaman gələcəğini bilmiorum. (TT)

²⁵⁴ Bk. Radloff, *age.*, I.C., s.1315, s.1394

²⁵⁵ Bk. Clauson, *age.*, s.38

Ey dil, amandı sirrini biganə bilməsin. (M. Ə.Sabir, ADİL, I.C.,271)

Qamarın nə vaxm gələcəyini bildin mi? (AT)

Bilin ki bu şəhərin hər bir daşına bir igidin qanı mökülüb. (H.Mehdi ADİL, I.C.,271)

Fiilin TT'de ve AT'de sezmək, duymək,hissetmək anlamı vardır.

Ör.

Aşkınla, şuurunla, hayalinle bilirsən. (Atsız, RA, 85)

Beni bir daha aramayacağını biliyorum.(TT)

Mən o saam bildim ki, o nəyi nəzərdə tutur. (ADİL, I.C.,271)

TT'de ise AT'den farklı olaraq sorumlu tutmaq, tanımək anlamları vardır.

Ör.

Ben arkadaşını bilmem, seni bilirim. (TS, 189)

Tüylerinin renginden bilirim.

Hangi kuş hangi iklimden gelir.

(C.S.Tarancı, TS, 189)

Orhun- Yenisey yazılı abidelerinde fiil, anlamək anlamında kullanılmıştır.

Angar körü biling. = Ona bakarak bilin... (Kül Tigin, Güney Cephəsi, st.11)

On Ok oğlınğa mamırğa megi bunı körü biling. = On Ok oğluna, yabancına kadar bunu görüp bilin.(Kül Tigin, Güney Cephəsi, s.2)

Ol bilig bildi. = O, bilgilidir. (DLT,II.C., s.22)

Kulak eşitse köngül bilir.= Kulak duyarsa, gönül anlar. (DLT, I.C., s.212)

kan-, qan-

TT'de kan-, AT'de qan- şeklindeki fiilin temel anlamı iki lehçede birbirinden farklıdır.

TT'de fiilin temel anlam söylenilen sözün, anlatılan konunun doğruluğuna inanmaktır.

Ör.

Yıllarca yalanlarıyla beni kandırdı. (TT)

Fiilin TT'deki yan anlamı herhangi bir şeyle doymək, yetinmektir.

Ör.

Siz bile bu şekil, renk, koku zenginliğine kanmış ve yorulmuş ruhunuzla...(R.N.Güntekin, TS, 780)

AT'de ise fiil temel anlamıyla anlamak fiilinin eş anlamılısıdır.

Ör.

Əmi, qanmıram ki siz necə Parij əhlinin adəm və xəvasından xəbərdarsınız? (M.F. Axundov, ADİL, I.C.,419)

Yenə də düşündüm ana dilimi

İsmərəm xalqım da qana dilimi

(S.Rüsməm, ADİL, I.C.,419)

DTS'ye dayanaraq fiilin ET'de tatmin olmak, keyif almak, kana kana içmek anlamında kullanıldığı söylenebilir.²⁵⁶ Radloff da fiili aynı anlamda tercüme etmiştir.²⁵⁷ Clauson, fiile memnun olmak, doymak anlamını vermiştir.²⁵⁸ Fiil DLT ve KB'de de doymak, doyuma ulaşmak anlamında geçmektedir.

Ör.

Ol suwdın kandı. = O, sudan doyarak içti. (DLT, III.C., s.184)

Arzum kanıp = Arzuma kavuşarak (KB,b.591)

kavra-, qavra-

TT'de kavra-, AT'de qavra- şeklindeki fiilin temel anlamı TT'de bir şeyi elle sıkıca TUTMAKTIR.

Ör.

Çocuğu kolmuk almlarından kavrayıp kaldırdı. (N.Cumalı, TS, 817)

Fiilin TT'de mecaz anlamı ise konunun her yönünü iyice anlamaktır. AT'de de fiil bu anlamıyla daha çok kullanılır.

Ör.

Ordu Kara Ozan'ın deyişindeki ezgiyi kavramıştı. (Atsız, BÖ, 29)

Hasan'ın ölümünün sebebini hiç de kavrayamamıştı. (H.E. Adivar, TS, 817)

Gem gedə dincələrək qızın yeknəsəq sözlərini qavradı. (M.S.Ordubadi, ADİL, I.C.,388)

Biz cismi nə gədər məm duysaq, o qədər məm qavrayırıq. (ADİL, I.C.,388)

²⁵⁶ Bk. DTS, s.417

²⁵⁷ Bk. Radloff, age, II.C., s.106-107

²⁵⁸ Bk. Clauson, age., s.632

ET'de fiilin temel anlamı el yordamıyla, körü körüne aramak, araştırmak ve yürümektir. Fiilin bu anlamından el veya dişle bir şeyi yakalamak anlamı doğmuştur.²⁵⁹ DLT'de fiil karva- şeklinde geçmektedir.

Ör.

OI karangkuda karvadı. = O, karanlıkta el yordamıyla aradı ve buldu. (DLT, III.C., s.290)

Fiil Tar.S'de de karva- ekinde geçer.²⁶⁰

öğren-, öyrən-

TT'de öğren-, AT'de öyrən- şeklinde kullanılan fiilin temel anlamı bilgi edinmek, bellemek, tecrübe kazanmaktır.

Ör.

Her şeye dikkatli bakmışığı için öğrenmişmi. (H.R.Karay, TS, 1131)

Soruşmurdum, ama bir şey öğrenemedim. (TS, 1131)

Həyam nədir? Sual verdim özümə

Mə'nasını çiçəklərdən öyrəndim.

(M.Müşfiq, ADİL, III.C., 462)

Qardaşım bu sənəmi böyük həvəslə öyrənmişdi. (AT)

Aliyə mibb bacısı ixmiasını cəbhədə öyrənmişdi. (AT)

Fiilin AT'de TT'den farklı olarak alışmak anlamı var.

Ör.

O uşaqlıqdan mezdən durmağı öyrənmişdi. (AT)

Şaxmaya, çovğuna öyrənib canım. (M.Rahim, ADİL, III.C., 462)

Fiil etimolojik olarak, ög / öv / oy kökünden -ra, -re isimden fiil yapma eki ve -n- dönüşlü çatı ekiyle türemiş olabilir.

DTS'de öy / ög ismi akıl, düşünce anlamında öğren-fiilinin ilk kökü olarak gösterilmiştir.²⁶¹

Sevortyan, o:y isminin çoğu günümüz Türk lehcesinde kullanıldığını söyleyerek öy/ög ismini ö- "düşünmek" fiiline kadar indirger.²⁶²

²⁵⁹ Bk. Clouston, *age.*, s.646

²⁶⁰ Bk. *Tar. S.*, IV.C., s.2324

²⁶¹ Bk. *DTS*, s.378-383

²⁶² Bk. Sevortyan, *ESTY*, 1974, s.429

DTS'de *ög* “akıl,düşünce”, *ög*-“övmek”, *öge*- “akıllı, bilge”, *ögele*- “bilge saymak”, *ögdi* “övgü”, *öge* “bilgelik”, *ögir*- “sevindirmek, müjdelemek” kelmelerinin *ö*- fiilinden türediği belirtilmiştir.²⁶³

Clauson, öğren- fiilinin ögre- fiilinden türediğini, onun da ilkin kökünün ET'deki *ögür* ismi olduğunu, fakat ikisi arasında anlamsal bağlantı olmadığını söyler.²⁶⁴

Fiil DLT ve KB'de de öğren-/öğret- şeklinde geçmektedir.

Ör.

O bilig öğrendi. = O, bilgi öğrendi. (DLT,I.C., s.252)

Kiçik irken öğret oğulka bilig. = Oğluna bilgiyi henüz küçükken öğret. (KB,b.1493)

III.6.4. Hafıza Fiilleri

an-

Her iki lehçede *an-* şeklindeki fiilin temel anlamı birini veya bir şeyi akla getirerek sözünü etmek veya onu düşünmek, zikretmektir. *An-* her iki lehçede hatırlamak fiilinin eş anlamlısıdır.

Ör.

Onun bu fedakârlığını her yerde ve her zaman minnemle anacağım. (P.Safa, TS, 72)

Noldu söylədiyın axar qoşmalar

Andımı həsrəmlə səni hər nigar

(S.Vurğun, ADİL, I.C.,110)

ET'de nazal n'li (ñ) olan fiilin anlamı hatırlamak, aklından geçirmektir. Fiile XIII.(?) yy.'dan önceki metinlerde rastlanmamaktadır. *An-* fiilinin anlamak fiilinin kökü olan Sanskritçe *an* kelimesiyle karıştırıldığını söyleyen Clauson, bu iki kelime arasında daha erken bir bağ olduğunu kanıtlayacak bir delil bulunmadığını belirtir.²⁶⁵

Sevortyan, sözlüğünde Türk lehçelerindeki *ag-* ve *ay-* fiillerinin başlangıç şeklinin *ang-* olduğunu ve buradan da *ag-* ve *ay-* şekillerinin ortaya çıktığını belirtir.²⁶⁶

tanı-

Her iki lehçede *tanı-* şeklindeki fiilin temel anlamı daha önce görülen, bilinen bir kimse veya bir şeyle karşılaşıldığında bunun kim veya ne olduğunu hatırlamaktır.

²⁶³ Bk. DTS, s.378-383

²⁶⁴ Bk. Clauson, *age.*, s.114

²⁶⁵ Bk. Clauson, *age.*, s.168

²⁶⁶ Bk. Sevortyan, ESTY, 1974., s.153

Ör.

Arkadaşımı yirmi yıl sonra görünce hemen manıdım. (TS, 1413)

Hayvanların çoğu kendilerine zarar veren omları manır. (TS, 1413)

Bey, sən onun özünü manımasan da amasını yaxşı manıyorsan. (Ü.Hacıbəyov, ADİL, IV.C., 133)

Namərdlə mərdi manı

El sevər mərd amanı

Oğul fərsiz çıxanda

Öldürər dərd amanı

(Bayanı, ADİL, IV.C., 133)

Örneklere baktığımız zaman her iki lehçeden verilen birinci cümlelerde fiilin, “birisini tanıdığını hatırlamak”; ikinci cümlelerde, “başkasından ayırmak, seçmek” anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Fiilin her iki lehçede de saymak, sorumlu tutmak, hesaplaşmak gibi yan anlamları da vardır.

Ör.

Ben arkadaşını manımam, alacağımı senden alırım. (TS, 1413)

İndiki zamanda küçük böyüyü manımır. (AT)

Kəlbəli qudurub, məni manımır. (Y.V. Çəmənşəminli, ADİL, IV.C., 133)

Fiilin TT'de AT'den farklı olarak bir şeyin yapılması için belli bir süre verilmesi anlamı vardır.

Ör.

Ona borcunu ödemesi için üç günlük bir süre manımış. (TS, 1413)

Radloff, sözlüğünde *manı-* fiilini “bilmek, anlamak, öğrenmek” anlamında tercüme ederek *manı* “arkadaş, tanıdık” ismini ikili kök olarak göstermiştir.²⁶⁷ *Tanı-* kökü KB'de bilmek, eskiden beri tanımak anlamında *manıglı* isminde kullanılmıştır. DLT'de de şahit, tanık anlamında geçen *manuk* ismi yine aynı kökle ilgilidir.

Ör.

Tanuk sözün bümmeş. = Tanığın sözüne inanılmaz. (DLT, III.C., s.166)

... manıglı kişike manuk ol bimig. = ... bilgili insana bu kimap manıdıkımır. (KB, sm.20)

Guliyev, etimolojik olarak fiilin Çuvaş Türkçesinde hâlâ hafıza anlamında kullanılan *man* ismiyle ilgili olduğu söyler ve Çuvaş Türkçesindeki *man* isminin *an* “düşünce, akıl” ismiyle ilgili olduğunu düşünür ve Türkçenin eski dönemlerinde bir ön ek (**т**) türemesinden bahseder.²⁶⁸

unut-

Her iki lehçede unut- şeklindeki fiilin temel anlamı hatırlamamak, aklında kalmamaktır.

Ör.

Okulu kaç yılında bimirliğini unummuşmu. (TT)

Gedəndə qapını bağlamağı unumdum. (AT)

Fiilin her iki lehçede de gereken önemi vermemek, dikkat etmemek gibi yan anlamı vardır.

Ör.

Geleneklerimiz gimmiğe unumuluyor. (TT)

Okulun anahmarını almağı unummum. (TT)

Edəb qaydalarını gənclərin çoxu unudur. (AT)

Kimabı avmobusda unumdum. (AT)

cümlelerinde ise fiil dalgınlıkla bir şeyi bir yerde bırakmak anlamında kullanılmaktadır.

ET’de de *unım-* şeklindeki fiil bugünküyle aynı anlamı ifade etmiştir.

Ör.

Ol ödün bizni yime unıtmang = O zamanda bizi de unutmayın. (UM, 18.50-51)

Ol sözün unımmı. = O, sözünü unummu. (DLT, I.C., s.215)

Bu er ol söz unımğan. = Bu adam o sözünü çok unuttur. (DLT, I.C., s.156)

Unıtur özin. = Kendini unuttur. (KB,b.757)

yanıl-

Her iki lehçede yanıl- şeklindeki fiilin temel anlamı tanımayarak, niteliğini anlamayarak aldanmak, yanlış yapmaktır.

Ör.

Yanıldım, bu kapıyı çalacağıma ötekini çaldım. (TS, 1590)

Oxşamdım, yanıldım, könlü verdim mən

²⁶⁷ Bk. Radloff, age., III.C., s.825

²⁶⁸ Bk. Kuliyev, age. s.110

Bilmədən vuruldum, ey dan ulduzu
(C.Cabbarlı, ADİL, II.C., 489)

Fiil ET'de *yangıl-* şeklinde bugünküyle aynı anlamda kullanılmıştır.

Ör.

Bir kişi yangılsar ... = Eğer bir insan yanılırsa... (Kül Tigin, Güney Cephesi, sm.6) veya yangılıp ölsikigin ...= yanılıp öleceğini ... (Kül Tigin, Güney Cephesi, sm.10) vs.

Hem Sevortyan hem Clauson da *yangıl-* fiilini etimolojik olarak *yang-* köküne ve *-il-* dönüşlü/edilgen çatı ekine ayırmışlardır.²⁶⁹

yağ- fiil kökü *Senglah'ta* da yanılışa götürmek, yanlış yapmak anlamında geçmektedir.²⁷⁰ Yine *Senglah'ta* aynı kökten türemiş *yağıt-* (338v.8), *yağıl-* (338v.11) kelimeleri görülmektedir.

III.7. İSTEK FİİLİ

İnsanın arzu, istek ve dileklerini anlatan fiillerdir. İstek fiillerinden basit fiil olarak sadece *iste-* vardır.

İSTE-, İSTƏ-

Her iki lehçede *iste-*, fakat AT'de açık e (ə) ile söylenen fiilin temel anlamı, herhangi bir şeye ihtiyaç duymak, arzu etmek, içinden geçirmektir. *İste-* geçişli fiildir.

Ör.

Sen istidin ondan bu gönül zorla tutuştu. (Atsız, RA, 285)

Bunun için senin yanından ayrılmak istiyorum. (P.Safa, Ş. ,28)

İçeri girmekten korkarak bahçedeki demir kanepeye oturmak ismedi. (P.Safa, TS, 721)

Bir gün benden okumak için kimap ismedi. (TS, 721)

Əsgərin dediyi odur ki səninlə qohum olmaq isməyir. (Ü.Hacıbəyov, ADİL, II.C., 428)

Ürəyim yaman su isməyir. (AT)

Ondan xoş bir söz eşimmək isməyirəm. (AT)

İste- fiili her iki lehçede de çağırmaq, birini görmək istemek anlamında da kullanılır.

²⁶⁹ Bk. Sevortyan, AGAY, s.427, Clauson, age., s.951

Ör.

Yıllarca hayalini kurduğu insan şimdi kapıda onu ismiyordu. (TT)

Yusuf şah baxıcıları hüzuruna isməyib dedi. (ADİL, II.C., 429)

Telefonda səni isməyirlər. (AT)

Fiilin TT ve AT'de ortak kullanılan bir başka anlamı evlenmek dileğinde bulunmaktır.

Ör.

Dün akşam Ayşe'yi ismediler. (TT)

Anası oğlu üçün qonşunun qızını isməyir. (AT)

AT'de TT'den farklı olarak fiil sevmek, âşık olmak anlamını ifade etmektedir.

Ör.

Sevda, qardaşımı isməyib gəlmişdi. (AT)

Anamı dünyada hamıdan çox isməyirəm. (AT)

ET'de fiilin iste- ve irte- olarak iki şekli kullanılmıştır. Her iki fiil eş anlamlı olarak aramak, peşine düşmek anlamını ifade etmiştir.

Ör.

Kaçmış kumuğ irmedim. = Giden saademi aradım. (DLT, I.C.,s.272)

Er işig irmedi. = Adam iş ismedi, iş aradı. (DLT, I.C.,s.272)

Clauson, bu iki fiilin daha sonraki anlamsal gelişmesinin farklı olduğunu belirterek, irte-fiilinin aynı anlamı korumasına rağmen iste- fiilinin anlamını genişleterek arzulamak, istek duymak anlamını ifade ettiğini söyler. Ayrıca iste- fiilinin eş anlamlısı olan izde- fiilinin de ikincil şekil olduğunu ve z>s değişiminin VIII. yy.'dan önce gerçekleştiğini de belirtir.²⁷¹ Yine Clauson'un verdiği örneklere dayanarak iste- fiilinin XIII. yy.'a dek aramak, elde etmeye çalışmak, XIV. yy. ve devamında ise hem aramak hem arzulamak, istek duymak anlamını ifade ettiğini söyleyebiliriz.

III.8. DUYGUSAL DURUM ANLATAN FİLLER

Bu gruptaki fiiller insanın sevinmek, üzülme, kırılmak gibi duygusal durumlarda ortaya koyduğu tavırları anlatır. Duyu fiilleri ile duygusal durum anlatan fiiller arasındaki farklılık duyu fiillerinin vücuttaki biyolojik sinyalleri, refleksleri anlatmasından kaynaklanmaktadır.

²⁷⁰ Bk. *Sanglax*, 338v.1, London 1960

²⁷¹ Bk. Clauson, age., s.243

acı-

Her iki lehçede başkasının acısına ortak olmak veya uğradığı kötü duruma üzölmek anlamında kullanılan fiil geçişsizdir. Daha önce de belirtildiği gibi acı- fiili hem oluş hem duyu hem de duygusal durum anlatan fiiller grubuna girmektedir. Aslında fiilin ilk ve temel anlamı oluş fiilleri grubuna giren acı olmaktır. Fiil daha sonraki, fakat Türkçenin erken dönemlerinde mecaz anlamı olan ağrı, acı hissetmeyi geliştirmiş, bu anlamdan da duygusal fiiller grubunda incelenen üzüntü duymak anlamı ortaya çıkmıştır.

Ör.

Ona sarf ettiğin vakte acırım. (P.Safa, Ş.,9)

Bu felâkemin kurbanlarına çok acıdım. (TS, 6)

Okulu uzammasına acıdım. (TT)

Mən, yazıq qızın vəziyyəminə həddindən arıq acıdım. (M.S.Ordubadi, ADİL, I.C., 163)

Fiil her iki lehçede de genellikle üzölmek anlamında kullanılır.

Ör.

Doğrusu emeklerime acıdım. (TT)

Səninlə görüşə gələ bilmədiyimə acıyıram. (AT)

Fiilin üzüntü duymak anlamı KB'de de görölmektedir.

Ör.

Ögdölmüş keçmiş tiriglikke açıp = Ögdölmüş geçen hayatına acımış. (KB,b.5632'den önceki başlık)

ağla-

Her iki lehçede ağla- şeklindeki fiil ses yansımali kelimelerdendir. Ses yansımali olmasına rağmen anlam bakımından duygusal durum anlatır. Genellikle, üzüntölü, sıkıntılı durumlarda gerçekleşen eylem bazen aşırı sevinç durumlarında da ortaya çıkar.

Ör.

Haydi kalk ağlama... (M.A.Ersoy, S.,114)

Utandım ağlayarak, ağladım utanmayarak. (M.A.Ersoy, S.,114)

Üniversimeyi kazandığı gün sevincinden ağlamışmı. (TT)

Anası askere giden oğlunu kucaklayıp ağladı. (TT)

Tural bümün gün ağlayır. (AT)

Ağla- fiili AT'de mecaz olarak hayatından, durumundan şikâyetlenmek, memnun olmamak anlamında kullanılır.

Ör.

Ər arvad ayda filan qədər qazanırlar, amma yenə də ağlayırlar. (AT)

Fiilin etimolojik gelişmesinin şöyle olduğu düşünülmektedir: *ıgla->yıgla->ağla-*. *Ig*, *iğ/ag*, *ağ* sesleri ağlamayı, ağırlı sızılı olmayı, inlemeyi anlatır.²⁷² Nitekim Clauson da fiilin orijinal şeklinin *ıgla-*, Uyg. T.'de ise *y* türemesiyle *yıgla-* olduğunu ve daha sonraki dönemlerde ise kuzey- doğu lehçelerinde kelime başındaki ilk harfin *a*'ya veya yuvarlak bir ünlüye dönüşmüş olarak, güney- batı lehçelerinde ise *ağla-* şeklinde kullanıldığını belirtir.²⁷³ Ağla-şekli muhtemelen en erken XIII.- XIV. yy.'da ortaya çıkmıştır. Çünkü fiil ET'ye ait metinlerde *yıgla-* şeklinde geçmektedir. DLT'de *aglayu* ve *yıglayu* şeklinde iki fiil bir arada kullanılmıştır.

Ör.

Üdik meni küçeyür

Tün kün murup yıglayu

Kördi közüm mawrakın

Yurmi kalıp aglayu

(DLT, III.C., s.258)

Aglayu fiilini B.Atalay, boş kalmak anlamında tercüme ederek bu kelimenin kökünün «boş ve aylak» anlamında kullanılan *ağlak* kelimesinden olduğunu, fakat Brockelmann'ın da *aglayu* kelimesini «ağlamak» anlamında tercüme ettiğini belirtmiştir.²⁷⁴

barış-

Her iki lehçede barış- şeklindeki fiil iki tarafın aralarındaki dargınlığı kaldırmasını, uzlaşma ve anlaşma sağlamasını ifade eder.

Ör.

İki yazar ondan sonra galiba hiç barışmamışlardı. (F.R.Atay, TS, 143)

İllərdir küsülü olduğu qonşusu ilə bayramda barışdılar. (AT)

²⁷² Bk. Zülfikar, age., s.174, s. 232

²⁷³ Bk. Clauson, age., s.84

²⁷⁴ Bk. DLT, III.C., s.258

Barış- fiili, savaş-, alış- fiillerinde olduğu gibi ek kök bakımından kalıplaşmış bir yapıya sahiptir. Fiilin varmak, gitmek anlamındaki bar-/var- kökünden -ş- işteşlik ekiyle türemiştir. Clauson da fiilin etimolojik tahlilini aynı şekilde yapmıştır.²⁷⁵ Nitekim, ET dönemine ait metinlerde de barış- fiili birbirine gitmek, yardımlaşmak anlamında geçmektedir.

Ör.

Olar bir birge barışdı. = Onlar birbirine gimmiler. (DLT, II.C., s.94)

Fiilin bu anlamından iki taraf arasında barış sağlamak anlamının geliştiği ve zamanla -ş- işteşlik ekinin işlevini kaybederek kalıplaştığı söylenebilir.

bık-, bez-, usan-

Her iki lehçede birbiriyle kesin eş anlamlı olan bu fiiller, insana sıkıntı veren, insanı dayanamaz duruma getiren ve tekrarlanması yüzünden bir şeyden doyunluk veya yorgunluk duyarak onu istemez duruma getiren durumları ifade eder.

Ör.

Bu yapmacık hayattan bıktım, usandım. (TT)

Her öyleydi, bir işmen çarçabuk bezirdi. (TT)

Onların geçimsizliğinden bıktım artık. (TT)

Her gün aynı işleri görməkdən bezmişdim. (AT)

Bık- ve usan- fiilleri TT'de yaygın kullanılırken, AT'de yerini bez- fiiline bırakmıştır. Usan-fiili ise yorulmak fiiliyle birlikte daha çok kullanılır.

Ör.

Bəyim xalanın yaşı almış ömmüş olsa da bir dəfə yoruldum, usandım dediyini eşimmemişdim. (ADİL, IV.C., 234)

Həyam öz özlüyündə mücərrəd olaraq o qədər gözəldir ki, heç kim ondan doymaz, usanmaz. (ADİL, IV.C., 234)

Bez- fiilinin ET'deki anlamına bakarak günümüz TT ve AT'de fiilin anlam değiştirdiği söylenebilir.

Ör.

Er mumluğın bezdi. = Adam soğukman mimredi. (DLT,II.C., s.8)

Ol bezik bezdi. = O, mir mir mimredi. (DLT,I.C., s.385)

²⁷⁵ Bk. Clauson, *age.*, s.369

Örneklerden de görüldüğü gibi bez- fiili Türkçenin eski dönemlerinde titremek, soğuktan tüyleri ürpermek anlamında kullanılmıştır. Clauson, bugünkü anlamını kazanması için fiilin şu anlam genişlemesini yaşadığını söyler: ET'deki ürpermek anlamından herhangi bir şeyin belirtisinden ürpermek anlamı doğmuş, daha sonra bir şeyden tiksinti duymak ve bir şeyden hoşlanma duygusunu yitirmek anlamı gelişmiştir.²⁷⁶ Bez- fiili anlam genişlemesi yoluyla anlam değiştirmiştir.

Hepsi geçişsiz olan bu fiillerden usan- fiilinin yapı bakımından kalıplaştığı görülmektedir. ET'de hayır ve şerri ayırt ediş anlamında kullanılan *us* isminden -a- ekiyle fiil yapılarak, -n- ekiyle dönüşlü çatı türetilmiş olabilir.

coş-

Her iki lehçede heyecan anlatan coş- fiili duygu ve düşünceleri güçlü bir tepkiyle dışarı vurmak, galeyan etmek anlamında kullanılır. Coş- fiili bu bağlamda olumlu veya olumsuz duygular için de kullanılabilir.

Ör.

Sonra daha coştı, söylemeye başladı. (Atsız, BÖ, 28)

İzleyenler alkışladıkça sanamçılar coşuyordu. (TT)

Tahir ismər isməməz məmkini pozaraq coşdu. (S.Rəhimov, ADİL, IV.C., 489)

Coş- fiili nehir, ırmak, deniz vb. gibi şeylerin suyunun artması anlamında kullanıldığı zaman doğa olaylarını anlatan fiiller grubuna girer.

gül-

Her iki lehçede gül- şeklindeki fiil, insanın hoşuna veya tuhafına giden olaylar, durumlar karşısında genellikle, adlı bir biçimde duygusunu açığa vurmak anlamında kullanılır.

Ör.

Hepimiz çocuğun yaptıklarına gülüyorduk. (TT)

Biz ona o da bizim gülməyimizə gülürdü. (AT)

Fiil her iki lehçede de mutlu, sevinçli zaman geçirmek, eğlenmek anlamını ifade eder

Ör.

Adamcağız ömründe hiç gülmedi. (TS, 581)

²⁷⁶ Bk. Clauson, *age.*, s.389

O gecə səhərə qədər deyib gülüb əyləndilər. (AT)

Gül- fiilinin TT ve AT'de alay etmək, küçümsemək anlamında sanatlı istifadəsi də vardır.

Ör.

Gülme komşuna, gelir başına. (TT)

Qıraqdan baxanlar onun qorxaqlığına gülmüşdülər. (M.Cəlal, ADİL, III.C., 210)

inci-, incin-

AT'de inci- şəklindəki fiil, küs- fiilinin eş anlamlısıdır.

Ör.

Səməddən qonaqlıq vermədiyinə görə incimişdi. (İ.Hüseynov, ADİL, II.C., 413)

Eşqin yolunda qəm üz verə, aşıq inciməz. (S.Ə.Şirvani, ADİL, II.C., 413)

Fiilin AT'de ağrı hissetmək, canı yanmaq anlamı da vardır. Aslında fiil temel anlamıyla duyu fiilləri arasında yer alır. Fakat fiilin mecaz anlamı daha çox istifadəsindən inci-fiilinin duygusal durum anlatan fiillər qrupunda incelenməsinin daha doğru olacağı düşünüldü.

Ör.

Ağacdən yıxılarda qolu incimişdi. (AT)

TT'de de inci- fiilinin dönüşlü çatısı olan incin- şəklində fərqli etkenlərlə (burkulma, çarpma, sıkışma) vücudun hər hansı bir yerinin ağrması anlamında istifadə edilərək duyu fiilləri qrupuna girir. Fakat fiil TT'de AT'deki kimi birinə küsmək, kırılmək anlamında daha çox istifadə edilir.

Ör.

Yürürkən kaymış, ayağı incinmiş. (TS, 706)

Ahmet okul yıllarında Selim'dən incinmişmi. (TT)

Etimoloji olaraq fiil ET'deki *raham, içi sakin, yüreği dölək* anlamındaki *inç* ismindən türeyərək rahatı, huzuru kaçırmək anlamını ifadə eder.²⁷⁷ ET'de *inç* ismindən yapılmış *inç-i-k-* fiilinin də dar ismindən *dar-ı-k-* fiilində olduğu kimi sıkıntı, üzüntü vermək anlamını ifadə ettiği düşünülebilir.

Ör.

Er incikdi. = Adamin huzuru kaçtı.²⁷⁸ (DLT, I.C., s.243)

²⁷⁷ Bk. Clauson, age., s.171-174

²⁷⁸ B. Atalay cümleyi *Adamin soğuk su tökməkden duygusu gimmi, bayıldı.* olaraq tərcümə etmişdir.

Fiilin günümüz TT ve AT'de anlamsal alanının değiştiği söylenebilir.

kız-, qız-

TT'de kız-, AT'de qız- şeklindeki fiilin temel anlamı aşırı ısı almak, sıcaklığı artmaktır. Temel anlamıyla durum fiilleri arasında yer alan fiil mecaz anlamda kullanıldığında duygusal durum anlatan fiiller grubuna girer. Duygusal durum fiili olarak sinirlenmeyi, öfkelenmeyi anlatır.

Ör.

Okula geç kaldığı için öğremmen her sabah ona kızardı. (TT)

Bakıya dönməyi israr və məkid edərkən rədd cavabı alınca Əhməd qızdı. (A.Şaiq, ADİL, I.C., 509)

kız- fiili duygusal durum anlatan fiil olarak AT'de edebî metinlerde daha çok geçmektedir. TT'de ise sinirlenmeyi, öfkelenmeyi anlatan en yaygın fiil kız-'tır. AT'de bu anlamları ifade etmek için *əsəbləş-*, *hirsən-* gibi türemiş fiilller daha çok kullanılmaktadır.

küs-

Her iki lehçede küs- şeklindeki fiilin temel anlamı herhangi bir sebepten birine darılmak, kırılmaktır.

Ör.

Tavşan dağa küsmüş de dağın haberi olmamış. (TS, 950)

Mehribanlıq görməyib bir mehliqadan küsmüşəm

Gündə yüz al eyləyən qəlbiqarədən küsmüşəm

(M.P.Vaqif, ADİL, III.C., 133)

küs- fiili DLT'de aynı anlamda geçmektedir. DLT'de fiilin Oğuzca olduğu belirtilmiştir.²⁷⁹

Ör.

Ol andın küsdi. = O, ona küsmü. (DLT, II.C.,s.12)

Küsermen yigitlikke.= Genliğime küserim. (KB,b.363)

Fiil XIV. yy.'da sinirlenmek, kızmak anlamında daha çok kullanılmıştır.²⁸⁰

III.9. DUYGUSAL İLİŞKİLERİ ANLATAN FİİLLER

Bu gruptaki fiiller olumlu ve olumsuz ilişkiler açısından değerlendirilerek, insanı olumlu etkileyen ve insanı olumsuz etkileyen ilişkileri anlatan fiiller olarak iki gruba ayrılabilir:

²⁷⁹ Bk. DLT, II.C., s. 12

III.9.1. İnsanı Olumlu Etkileyen İlişkileri Anlatan Fiiller

beğen-, bəyən-

TT'de beğen-, AT'de bəyən- şeklinde kullanılan fiilin anlamı zevkine, ruhuna ve doğasına uygun şeyleri iyi ve güzel bulmak, takdir etmektir.

Ör.

Sacıd babasını çok beğenirdi. (P.Safa, Ş., 15)

Öğrenciler yeni öğretmenlerini beğendiler. (TT)

Sorular özen ve mimizlikle hazırlanmışımı, çok beğendim. (TT)

Onun əsərini çox bəyəndilər. (AT)

Xəlil onun sözlərini bəyəndi. (AT)

Sevortyan, bu fiillerin *beg / bey* isminden *-(e)n-* ekiyle *güç-en-* fiilinde olduğu gibi fiil yapıldığını söyler ve *beğne-* fiilinin de *beğ-in+e* şeklinden ortaya çıktığını belirtir.²⁸¹

okşa-, oxşa-

TT'de okşa-, AT'de oxşa- şeklindeki fiilin temel anlamı TT'de sevgi veya şefkât belirtisi olarak elini bir şeyin üzerinde yavaş yavaş gezdirmektir. Ayrıca okşa- fiilinin TT'de mecaz olarak hafifçe dövmek anlamı da vardır.

Ör.

Annesi küçük kızının saçlarını okşadı. (TT)

Camı kıran çocuğu adam biraz okşadı. (TS, 1102)

AT'de fiilin bu anlamıyla birlikte tamamen farklı bir anlamsal grupta yer alan, benzemek anlamı da vardır. Fiil benzemek anlamıyla durum fiileri grubuna girer. Bundan dolayı fiil ADİL'de eş adlı olarak gösterilmiştir.

Gəl ipək saçlarını oxşayım

Səninlə bir an da yaşayım

(M.Müşfiq, ADİL, III.C., 456)

Baxıram, siz çox yaxşı adama oxşayırsınız. (H.Nəzərli, ADİL, III.C., 456)

²⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü Mühennâ Lûgati, s.43, Caferoğlu, Kitâbü'l- İdrâk, s.77

²⁸¹ Bk. Sevortyan, ESTY,1978, s.101

Fiil ET'de her iki anlamı ifade etmiştir.

Ör.

Angar oxşayur erti. = Onlar birbirlerine benziyorlardı. (VIII. yy. Mani metinleri)²⁸²

Men anı oxşadım. = Onu okşadım. (DLT, I.C., s.282)

DLT'de fiilin açıklaması “bu bir kadının çocuğunu sevmesi gibidir” şeklinde verilmiş ve yine, *Bir neng birge oxşadı. = Bir şey bir şeye benzedi. (DLT, I.C., s.283)* şeklinde söylendiği belirtilerek, fiilin benzemek anlamında da kullanıldığı ilave edilmiştir.²⁸³ XII.yy.'a ait ME'de fiil sadece benzemek anlamıyla kullanılmıştır.

Ör.

Mengzedi anga ohşadı anga. (ME, 34.7)

Clauson, ET'de fonetik açıdan birbirinden ayırt edilmeyecek kadar aynı olan iki okşa-fiili olduğunu söyler.²⁸⁴ İbnü Mühennâ'da ohşa- fiili benzemek, ohşan- fiili ise yakın görülmek, hürmet edilmek anlamını ifade etmektedir.²⁸⁵ Kaşgarlı'nın fiil üzerine yaptığı açıklamaya ve İbnü Mühennâ'daki bu anlam genişlemesine dayanarak, Clauson'un okşa-fiilinin iki farklı fiil olduğu konusundaki görüşüne katılmıyoruz. Bu iki anlamın bir tek fiilin farklı anlamları olduğunu düşünüyoruz. Fiil “sevgi veya şefkât belirtisi olarak elini bir şeyin üzerinde yavaş yavaş gezdirmek” anlamını ayırıcı anlambirimcikler vasıtasıyla kazanmış olabilir.

VIII. yy.'dan itibaren görülen benzemek TT'de kaybolmuştur.

öp-

Her iki lehçede öp- şeklindeki fiilin anlamı sevgi, saygı, dostluk, bağlılık, sevinç ve teşekkür gibi hisleri belirtmek amacıyla dudakların birisine veya bir şeye dokunmasıdır.

Ör.

Her bayram gelip babasının elini öperlerdi. (TT)

Səhər Sona çay vaxmı adəmi üzrə anasını öpdü. (AT)

²⁸² Ör.için bk. Clauson, age., s.97

²⁸³ Bk. DLT, I.C., s.283

²⁸⁴ Bk. Clauson, age., s.97

²⁸⁵ Bk. İbnü Mühennâ Lûgati, s.52

Öp- fiili DLT'de eş adlı fiil olarak gösterilmiştir. ET'de fiil hem öpmek hem de hüpürdeterek içmek, yutmak anlamında yeme içme anlatan iş fiili op- ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. DLT'da çorbaya benzer şeyler için de böyle dendiği belirtilmiştir.²⁸⁶

Ör.

Ol meni öpdî. = O, beni öptü. (DLT, I.C.; s.167)

Taşig ısrumasa öpmiş gerek. = Taşı ısrımayan öpmeli. (DLT, I.C., s.263)

Mün öpdî. = Çorba içdi. (DLT, I.C., s.163)

Er suw opdı. = Adam suyu hüpürdemerek içmi. (DLT, I.C., s.172)

Muhtemelen, öp-/op- ses yansımali bir kelimedir.

öv-, öy-

TT'de öv-, AT'de öy- şeklinde kullanılan fiilin anlamı birinin veya bir şeyin iyiliklerini, üstünlüklerini söyleyerek değerini yükseltmek, methetmektir.

Ör.

Okulda da herkes onu överdi. (TT)

Başladı mə'rifə palıd qaməmin

Öydü özün, zorbalığın, haləmin

(M.Ə.Sabir, ADİL, III.C., 462)

Türkçenin eski dönemlerinde fiil ög- şeklinde ve bugünküyle aynı anlamda kullanılmıştır. VIII. yy.'a ait Uyg. metinlerinde de görülmektedir. DLT'de fiil methetmek anlamında geçer.

Ör.

...tip ögdümüz. = ...diye övdük (UM, 61.62)

Ol meni ögdi. = O, beni məmhemmi. (DLT, I.C., s.174)

say-

Temel anlamıyla konuşma fiili olan say- fiilinin her iki lehçede yaygın kullanılan mecaz anlamı değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı dolayısıyla bir kimseye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmak, hürmet etmektir. Bu anlamıyla fiil duygusal durumları anlatan fiiller grubuna girer.

Ör.

Üniversimedeyken hocalarımı sever ve sayardım. (TT)

Həyəmdə heç kim onu saymazdı.(AT)

²⁸⁶ Bk. DLT, I.C., s.163

ET'de fiilin kökü sa- şeklinde ve saymak anlamındadır. Bu kökten say- fiili, sayı ismi, san- ve sana- gibi fiiller türetilmiştir. Clauson da fiilin etimolojik tahlilini aynı şekilde yapmıştır.²⁸⁷ DLT'de de sa- fiili "rakamları sıra ile söylemek, sanamak, hesap etmek" anlamında kullanılmıştır.²⁸⁸

sev-

Her iki lehçede sev- şeklindeki fiilin temel anlamı sevgi ve istek duymaktır. Sev- fiili geçişlidir.

Ör.

Muutlak seveceksin beni bundan kaçamazsın. (Atsız, RA, 84)

Pervin bu köşkü çok sevmiştii. (P.Safa, Ş., 21)

O zamanın gençliği, çabuk sever, çabuk inanır ve bağlanırdık. (F.R.Atay, TS, 1290)

Azərbaycan gənçliyi bu gün azadlıq ve demokratiya uğrundakı mübarizəni hər şeydən çox sevməlidir. (AT)

Vəməni sevēn hər kəs Qarabağ uğrunda müharibəni də sevməlidir. (AT)

Fiil her iki lehçede çok hoşlanmak anlamını ifade etmektedir. AT'de sev- fiili iste- fiiliyle eş anlamlı sıra oluşturur.

Ör.

İnsan bir yemeği seviyor, bir rengi seviyor, bir kadını seviyor. (O.V.Kanık, TS, 1290)

Ailəsindən uzağa gəmməyi sevmirdi. (AT)

TT'de AT'den farklı olarak okşamak anlamında kullanılır.

Ör.

Küçük kızı dizlerinde omurmuş seviyordu. (TT)

Türkçenin eski dönemlerinde sew- şeklindeki fiil bugünküyle aynı anlamı ifade etmiştir.

Ör.

Taygan yügürgenni milkü sewmes. = Tazının çok koşanını milki sevmes. (DLT, II.C., s.15)

Sevip sözi tuttum. = Bu sözü beğendim ve onu kabul ettim. (KB,b.46)

²⁸⁷ Bk. Clauson, age., s.781

²⁸⁸ Bk. DLT, III.C., s. 247

III.9.2. İnsanı Olumsuz Etkileyen İlişkileri Anlatan Fiiller

dög-, döv-, døy-

TT'de dög- ve döv-, AT'de døy- şeklinde kullanılan fiilin temel anlamı herhangi bir kimseye veya şeye vurmak, çarpmaktır. Fiil canlılar için kullanıldığında vurarak canını acıtmak anlamını ifade eder.

Ör.

Okullarda öğremenler öğrencileri dövmezler. (TT)

Xanım haqsız yerə onu söyüb danlayıb, döydü. (ADİL, II.C., 145)

Fiil her iki lehçede de cansız varlıklar için herhangi bir maddeyi vurarak veya ezerek istenilen biçime getirmek anlamında kullanılır.

Ör.

Demiri mavında dövmeli. (TS, 407)

Dəmirçixanada dəmiri zindanın üsmünə qoyub døyürlər. (ADİL, II.C., 145)

Yine fiil her iki lehçede mecaz olarak vurmak, çarpmak anlamını taşır.

Ör.

Gəmi kaleyi dövdü. (TS, 407)

Dalğalar sahil qayalarını døyür. (ADİL, II.C., 145)

AT'de fiilin TT'den farklı olarak bir şeyi bir şeyle vurarak ses çıkarmak gibi mecaz anlamı vardır. TT'de bu anlam çal- fiiliyle ifade edilir.

Ör.

Xıdırlı kəndində bir qaydadır, gecə əvvəlcə kimin qapısını döysən, gərək orada gecələyəsən. (S.Rəhman, ADİL, II.C., 145)

Gecə yarısı qapımız døyüldü. (AT)

Fiil AT'de TT'den farklı olarak tane halindeki sert şeylerin ufalanması, incelməsi anlamını da ifade etmektedir.

Ör.

Zeynəb həvəngdə qoz døyüdü. (AT)

Fiil, Türkçenin eski dönemlerinde mög- şeklinde kullanılmıştır.

Ör.

Er muz mögdü. = Adam muz dövdü, incelmə. (DLT, III.C.,s.184)

Sevortyan, fiilin eski ve yeni Türk lehçelerinde hem açık-yuvarlak hem kapalı-yuvarlak seslilerle söylendiğini ve N.Poppe'nin fiili kapalı- yuvarlak ü seslisiyle gösterdiğini, belirtir.²⁸⁹

kına-, qına-

TT'de kına-, AT'de qına- şeklindeki fiilin anlamı ayıplamak, yapılan bir işin kötü olduğunu belirten bir biçimde söz söylemek, takbih etmektir.

Ör.

Evladı olmadığı için herkes onu kınıyordu. (TT)

Okulu bırakmış için herkes onu kınadı. (TT)

Dosmlar uzun danışsam mēni qınamayın siz

Mēn hēlə az dəmişəm vəmənimdən, elimdən

(S.Rüsməm, ADİL, I.C., 514)

Qınamasın mēni könlü bümünlər

Fikrim dağınıqdır, xamirim övraq

(Zakir, ADİL, I.C., 514)

Clauson, ET'deki kına- fiilinin eş adlı olduğunu düşünür. Birisi *kın*, *kılıç* isminden yapılmış bir şeye kın yapmak anlamındaki kına- fiilidir. İkincisi ET'de ceza, suç anlamında kullanılan *kıng* isminden yapılmış kına- fiilidir. İkinci kına- fiilinin anlamı işkence etmek, cezalandırmaktır.²⁹⁰ Aslında ET'de bir tek kına- fiili olduğunu ve cezalandırmak, eziyet etmek anlamının ise mecazlaştırma yoluyla kazanıldığını söylemek mümkündür. Nitekim, XII.yy.'a ait ME'de fiil işkence etmek, cezalandırmak gibi mecaz anlamlarda kullanılmıştır.

Ör.

Beg anı kınadı. = Bey ona işkence emmi. (DLT, III.C., s.273)

Tengri anı kınadı. = Tanrı onu cezalandırdı. (DLT, III.C., s.273)

Ol bicekin kınadı. = O bıçağını kınladı, bıçağına kın yaptı. (DLT, III.C., s.273)

...kınadı anı (ME, 66.4)

kattı kınadı anı yazuklı tedi anga (ME, 87.4)

söv-, sög-, söy-

²⁸⁹ Bk. Sevortyan, ESTY, 1980, s. 270

²⁹⁰ Bk. Clauson, age., s.634, 630

TT'de söv- ve sög-, AT'de söy- şeklindeki fiilin temel anlamı, onur kırıcı kaba sözler söylemek, küfretmektir. Fiil, aslında anlam bakımından konuşma fiilleri, etki açısından ise duygusal ilişkileri anlatan fiiller grubuna girer.

Ör.

Örpen kulelerden birine bağırarak er dilemiş, cevap alamayınca sövmüştü. (Atsız, BD, 26)

Daha dörm yaşındayken en azılı köy erkekleri gibi sövermiş. (H.E.Adıvar, TS, 1333)

Adam kasıb olanda onu söyərler də döyərlər də. (E.Hagverdiyev, ADİL, IV.C., 103)

TT ve AT'de fiil kınamak anlamında kullanılarak kına- fiiliyle eş anlamlı sıra oluşturuyor.

Ör.

Geride kaldığımız için bizi söverler. (TT)

Səlim öz sadəliyinə zaman zaman söymüşdü. (B.Bayramov, ADİL, IV.C., 103)

Türkçenin eski döneminde fiil sök- şeklinde sövmek anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Ol anı sökdü. = O, onu sövdü. (DLT, III.C., s. 184)

utan-

Her iki lehçede utan- şeklindeki fiilin temel anlamı, bir iş, hareket veya olaydan dolayı mahçup olmak, gülünç duruma düşmekten üzüntü duymak, sıkılmak, çekinmektir.

Ör.

Utandım ağlayarak, ağladım utanmayarak. (M.A.Ersoy, S, 113)

Bir an salonda kendisinden başka dans eden olmadığını, müziğin susmuşunu fark edince çok utanmışım. (TT)

Biri öz dilini bilmədiyindən xəcaləm çekəndə, bizlər də öz dilimizdə danışmaqdan utanırıq. (C.Məmmədquluzadə, ADİL, IV.C., 235)

Ümid yazdığı məktubun cavabını soruşmaqdan utanırdı. (AT)

Fiil etimolojik olarak ek ve kök bakımından kalıplaşmıştır. DLT'de *uwumlan-* (*uman-*), *uwumgar-* (*umandır-*) fiilleri ve *uwum* (haya, ar) ismi geçmektedir. DLT'de *uman* şeklinin Oğuzca olduğu belirtilmiştir.²⁹¹XII.yy.'a ait ME'de de *uvtan-* şekli görülmektedir.

Ör.

Uvtandı andın. (ME, 142.3)

Buna dayanarak uwut isminin Oğuzcada kısaltılarak ut şeklini aldığı ve *uvtan-* fiilinin de daha sonra da *utan-* şekline geçtiği söylenebilir. Zaten *uwum* isminin XVI. yy.'a kadar Osm.'da *ud/ ut* şeklinde, XVII.yy.'a kadar *ut yeri* şeklinde, zaman zaman ikisinin birlikte kullanıldığı, XIX.yy.'a ait yazmalarda geçtiği, *ud* ve *ut* isminin XX.yy.'da ise artık Anadolu'da yerleştiği Clauson tarafından da kaydedilmiştir.²⁹² XIV.yy.'a ait KE'da *uvı* ve *ut* ismi görülmektedir.²⁹³

yer-

TT'de kötülüklerini, kusurlarını alaylı bir şekilde söylemek anlamında kullanılan fiil hicvetmek birleşik fiilinin eş anlamlısıdır.

Ör.

Bir hikayeciyi övebilmek için ötekilerini ulu orta yermeğe başladılar. (S.F.Abasıyanık, TS, 1625)

C.Memmedguluzade "Molla Nesreddin" dergisinde dönemin ikmidarını ve aydınlarını hep yermişti. (TT)

Yer- fiili Türkçenin eski dönemlerinde de kullanılmıştır. ET'de fiilin hiç sevmemek, nefret etmek, beğenmemek, hakir görmek, ayıplamak, eleştirmek anlamı vardır.

Ör.

Oı aşig yerdı. = O, yemeği beğenmedi. (DLT, III.C., s.58)

O, erig yerdı. = O, adamı hicvemmi. (DLT, III.C., s.58)

Kim edgüg yerer erse ısz bolup.= Ey iyi, kötü seni istediği kadar hâkir görsün. (KB,b.922)

AT'de yer- fiili kullanılmamaktadır.

III.10. SES YANSIMALI FİLLER

Ses yansımali fiiller hem *dil* bilgisi yapıları hem anlam özellikleri bakımından dildeki diğer fiillerden ayrı bir grup oluşturur. Doğadaki sesleri, az veya çok derecede andıran, herhangi bir doğal sesle, mecaz olsa bile, ilgisi sezilebilen bu kelimeler, bulundukları sesler bakımından doğal sesleri hatırlatmakta, gösterdikleri karakteristik yapıları, sınırlı anlamları

²⁹¹ Bk. DLT, I.C., s.199

²⁹² Bk. Clauson, *age.*, s. 6-7

²⁹³ Bk. A.Ata, *Kıyasî'l-Enbiya*, s.674

ve taşıdıkları belirli görevleri bakımından öteki kelimelerden ayrılarak değişik bir grup oluşturmaktadır.²⁹⁴

Ses yansımali kelimeler doğal seslerin karşılıkları olup belirli tek heceli köklerden giderek genişleyen ve türetmelerle büyüyen bir yapıya sahiptir. Yapıları bakımından ses yansımali kelimeler birincil ve ikincil biçimlere ayrılır.²⁹⁵

Birincil veya ikincil biçimde kullanılan fiil anlam bakımından farklı gruplarda yer alabilir. Meselâ, etimolojik olarak ses yansımali olan *oku-*, *çağır-* konuşma fiilleri, *yırm-*, *cır-* yıkma anlatan iş fiilleri, *ağla-* psikolojik durum anlatan fiiller grubundadır.

Ses yansımali basit fiillerin anlam bakımından ait oldukları gruplarda incelemesinin daha doğru olacağı uygun bulundu.

Bu bölümde verdiğimiz ses yansımali fiillerin çoğu ikincil biçimler olsalar da anlam bakımından daha küçük parçalara ayrılmıyor.

Bu gruptaki fiillerin diğer gruptakiler gibi teker teker incelenmemesinin sebebi bunların anlam bakımından zengin bir içeriğe sahip olmamalarıdır. Fakat bu fiillerden bazılarının yan anlamları vardır. Meselâ, insan dışındaki canlı varlıkların çıkardıkları seslerden oluşan fiiller benzetmeler yoluyla insan için de kullanılabilir.

Ör.

Ahmem sınıfma bülbül gibi şakıdı. (TT)

Bu cümlede kuşlara özgü bir niteliğin insanlara aktarıldığı görülmektedir . AT'de şakı- fiili bulunmuyor. Bu anlamı ifade etmek için bir başka ses yansımali fiil olan *oxu-* fiili veya yine ses yansımali olan *cəh cəh vurmaq* ifadesi kullanılmaktadır.

Ses yansımali fiillerin kullanımı sırasında da iki lehçe arasında bazı farklılıklar görülmektedir. Meselâ, TT'de *bağır-* fiili sinirli, asabî durumlarda yüksek sesle konuşmak, kızmak anlamında kullanılırken AT'de *bağır-* fiilini kullanmak oldukça kaba ve nezaketsiz bir üslüptür. TT'deki *bağır-* fiilinin tam karşılığı AT'de *qışqır-* fiilidir.

Ör.

Örpenkulelerden birine bağırarak er dilemiş. (Atsız, BD, 26)

²⁹⁴ Bk. Zülfikar, *age.*, s.6

Verdiği ödevi yapmayınca hoca çok kızdı, hepimize bağırdı. (TT)

İçəridən müdürün səsi gəlirdi, Nazlı xanıma qışqırırdı. (AT)

Çağır- fiilinin temel anlamı birisine seslenmek olmasına rağmen fiil TT'de *bağırmaq* çağırmaq şeklinde *bağır-* fiiliyle eş anlamlı olarak kullanılır.

Ör.

İşe zamanında gəlməyincə şef bir süre bağırdı çağırırdı. (TT)

AT'de hıçkırarak ağlamak anlamı *hönkür-* fiiliyle ifade edilir. TT'de ise *hüngür hüngür* ifadesi zarf göreviyle ikileme olarak kullanılır.

Ör.

Sevda əlini üzünə mumb hönkürdü. (AT)

Sınıfı keçəməyincə hüngür hüngür ağladı. (TT)

AT'de yürürken ayakların çıkardığı *map* sesinden geliştirilmiş *mapda-* fiili üzerine basmak anlamını taşır.

Ör.

Düşünün asma asma:küçələr ay küçələr!

Mən sizin sinənizi mapmamışam nə qədər.

(B.Vahabzadə, ADİL, IV.C., 135)

AT'de *pörr-* fiili hem haşlamak hem de mecaz olarak kızarmak anlamını ifade eder.

Ör.

Zəminə xala məmbəxdə moyuqları pörmürdü. (AT)

Gülnar Azərin məkidli baxışları qarşısında pörmüdü. (AT)

IV. BÖLÜM

ART ZAMANLI ve EŞ ZAMANLI METOTLA BASİT FİLLERDEKİ ANLAM OLAYLARI

²⁹⁵ Bk. Zülfikar, age., s.6

Dil olayları incelenirken takip edilen farklı yöntemler vardır. Bunlardan dil olaylarının belirli bir süre içindeki, tarihî değişme ve gelişmelere bağlı olmadan, yalnız belirli bir zaman kesiti içindeki durumlarını inceleme metoduna **eş zamanlı**, dil olaylarının belirli bir süre içindeki tarihî değişim ve gelişmelerini ve zamanla birbirinin yerini alan ögeler arasındaki ilişkilerini inceleyen metoda ise **art zamanlı** metod denir.

Kelimelerin bağlı buldukları kavramlarda ve ifade ettikleri anlamlarda zamanla ve çeşitli sebeplerle gerçekleşen değişimler, aynı ses yapısına sahip bir kelimenin taşıdığı özellikler anlam biliminde bu iki temel metoda göre incelenir.

Eş zamanlı anlam bilimi metoduyla kelimelerdeki eş anlamlılık, eş adlılık, çok anlamlılık ve zıt anlamlılık gibi anlam olayları incelenirken, art zamanlı metotla kelimelerin zaman içinde geçirdikleri değişimler; anlam daralmaları, anlam genişlemeleri, anlam aktarmaları gibi anlam olayları araştırılır.

IV.1. EŞ ZAMANLI METOTLA BASİT FİİLLERDEKİ ANLAM OLAYLARI

IV.1.1. Basit Fiillerde Eş Anlamlılık

Eş anlamlılık Yunanca *sün* "birlikte, eş" ve *onoma* " isim" kelimelerinden kurulu bir ad olarak İngilizce ve Almanca da *synonymy* , Rusçada ve Türkiye Türkçesi hariç diğer Türk lehçelerinde *sinonim*, Türkiye Türkçesinde ise eş *anlamlılık* terimiyle karşılanmaktadır. Bugüne kadar dil biliminde eş anlamlılık için birbirinden farklı birçok tanım yapılmıştır.²⁹⁶ Bu tanımlarda eş anlamlılık "yakın anlamlı"²⁹⁷, "temel anlamına göre aynı, şekil ve yan anlamlarına göre farklı"²⁹⁸, "aynı dilli tercüme"²⁹⁹, "herhangi bir anlamının kesinlikle aynı olan"³⁰⁰ kelimeler gibi tanımlanmıştır.

Yapılan bu tanımlardan hareketle eş anlamlılar şöyle tanımlanabilir : Ortak bir anlamla ilgili olarak, evrenin aynı olayını farklı ses ve şekil yapısıyla anlatan, fakat anlam nüanslarına göre birbirinden ayrılan kelimelere eş anlamlı kelimeler denir.

²⁹⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bk. D. Aksan, *Anlambilim/Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yay., Ankara 1998, s.78, E.M.Demirçizade, *Azerbaycan Dilinin Üslubiyamı*, Bakı 1962, s.121, A.G.Elekberov, "Fe'lerin Sinonimiyi", S.E.Ceferov, *Müasir Azerbaycan Dilinin Leksikası*, Bakı 1958, s. 42-43, A.Gurbanov, *Müasir Azerbaycan Dili*, Bakı 1967, s.171, *Azerbaycan Dilinin Semasiyologiyası*, Bakı 1985, s.76, H.Hesenov, *Müasir Azerbaycan Dilinin Leksikası*, Bakı 1987, s.64

²⁹⁷ Bk. Aksan, *age.*, s.78, Gurbanov, *age.*, s. 171

²⁹⁸ Demirçizade, *age.*, s.121

²⁹⁹ Bk. Elekberov, *agm.*, s.76

³⁰⁰ Bk. Elekberov, *agm.*, s.77'den naklen S.G.Berejan, *O Krimeriyah Sinonimiçnosmi v Leksike, Nauçniye Dokladi Vişşey Şkoli (filol.n.)*, 1967, №4, s.47)

Bazı bilim adamları, eş anlamlıların belirlenmesinde “karşılıklı olarak birbirinin yerine kullanılabilme” ilkesinin temel olarak alınması gerektiğinden bahseder. Bu ilke temel ölçü olarak alındığında dildeki birkaç kelime hariç büyük bir çoğunluk bu ölçünün dışında kalır. Karşılıklı olarak birbirinin yerine kullanılabilme özelliğinin temel ölçü değil de, eş anlamlıların belirlenmesine hizmet eden bir araç, yardımcı öge olması düşünülebilir. Çünkü eş anlamlı sırayı oluşturan kelimeler ortak bir anlamı ifade etseler de birbirinden kullanım yerlerine, kullanıcının üslûbuna ve kelimenin nüanslarına göre birbirinden ayrılır. Bu düşünceden hareketle eş anlamlıları

- a. Kesin eş anlamlılar
 - b. Geçici eş anlamlılar
- olarak ikiye ayırabiliriz.

Kesin eş anlamlılarda iki veya daha fazla kelimenin anlamı aynıdır. Bu çeşit eş anlamlılar dilde daha çok terimler, alınma kelimeler ve şekil bilgisi yoluyla yapılan türemiş kelimelerdir. Söz konusu fiiller olunca sadece şekil bilgisi yoluyla yapılan eş anlamlılardan bahsedilebilir.

Ör.

gönder- / yolla- (TT, AT)

bık- / bez- / usan- (TT, AT)

at- / tulla- (AT)

otur- / əyləş- (AT)

Aslında bu tip eş anlamlılar da başlangıçta tamamen aynı anlamı taşımamış, zaman içinde birbirine yaklaşarak, kesin eş anlamlı olmuş olabilirler. Meselâ, bugün kesin eş anlamlı olarak kabul edilen gönder- ve yolla- fiillerinden gönder- Eski Uygur metinlerinde kön-şeklinde “doğrulmak, düzelmek” anlamında, KB’de ve DLT’de köndür- şeklinde “doğrultmak, yöneltmek” anlamında geçer. Yolla- fiili ise XIII.-XIV. yüzyılda İbn-i Mühenna Sözlüğü’nde “yolcu etmek, uğurlamak” anlamında geçmektedir.³⁰¹

Aynı şekilde bez- fiili de ET’de bugünkünden farklı olarak titremek, ürpermek anlamını ifade etmiştir.³⁰²

Geçici eş anlamlılar ise çok anlamlı kelimelerin yani dilbirimin kullanımı sırasında ortaya çıkar. Dilbirimin bir veya birkaç sözlükbirimi ve her sözlükbirimin de bir veya birkaç anlambirincik demeti ortak bir kavramı adlandırabilir. Ve böylelikle geçici eş anlamlı olan kelimeler eş anlamlı sıralar oluştururlar.

³⁰¹ Bk. İbnü Mühennâ Lûgati, s.92

Ör.

gim- / *öm-* / *geç-*;

gim- / *yürü-* / *adım-la-*;

gim- / *maşın-*;

İrevanda Cəfərabad məhəlləsində omuran kazak qoşunları iyunun ikisində Kəpəgir dağında yaylağa gedəsi idilər. (C.Məmmədquluzadə, ADİL, III.C., 145) (maşınmaq)

Onlar yıllar önce buradan gimmiler. (TT) (maşınmaq)

Teymur xiyabanla gemdi. (H.Seyidbəyli, CC., 67) (geçmək)

Gimmi o günler gelmez bir daha. (TT) (geçmək)

Maşınlar arxa arxaya bizim küçədən gemdi. (AT) (ömmək, geçmək)

Səməd bu sözdən sonra asma asma gemdi. (AT) (yürümək, uzaklaşmaq)

Örneklerde de görüldüğü gibi git- fiili çok anlamlıdır ve birbirinden farklı eş anlamlı sıralar oluşturur.

Eş anlamlı sıra, aynı kelime çeşidine ait kelimelerin ortak bir anlamda birleşerek oluşturduğu sıradır. Bu sıra kelimelerin eş anlamlılığını belirleyen temel faktördür. Sıradaki kelimeler evrendeki bir eşya veya olayın farklı yönlerini değişik açılardan anlatan ortak bir anlamda birleşir. Aynı sırayı oluşturan kelimelerin farklı yönleri de vardır. Bunlar anlamca tamamıyla aynı değildir, üslûp özelliklerine, kullanım alanına ve başka kelimelerle ilişkilerine göre birbirinden ayrılırlar. Eş anlamlı kelimeleri aynı sırada birleştiren ortak anlam her zaman sıradaki kelimelerden birinin temel anlamına göre oluşmaz. Bazen sıradaki kelimelerin ortak anlamının tasvir yoluyla açıklanması gerekebilir.

Ör.

bim- / *müken-* / *qurmar-* (AT)

fiillerinin hepsi için ortak bir anlam *sona ermekdir*,

geç-/ öm-/ aş-/ gim-

fiillerinde ortak anlam *herhangi bir mesafeyi veya zamanı kamemmekdir*. Bu sıra için git-fiilini merkezi kelime kabul etmek yanlış anlaşılmalara sebep olabilir.

Eş anlamlı sırayı oluşturan kelimelerin hepsi aynı kelime çeşidinden olmalıdır. Bir isimle bir fiil eş anlamlı sıra oluşturamaz.

Geçici eş anlamlılığın ortaya çıkması bir anlamda çok anlamlılıktan kaynaklanmaktadır. Çünkü çok anlamlı kelime kavramın en ince ayrıntılarını ortaya koyabilir. Çok anlamlı bir fiil

³⁰² Bk. DLT, III.C., s.8, Clauson, age., s.5

soyut olarak düşünülduğünde, onun kendi içinde birden fazla anlamlarının olabileceği ve bu anlamların da başka fiillerle ortak bir anlamda kullanıldığı ve böylece eş anlamlı sıraların oluştuğu görülür. Meselâ, *al-* fiilinin çok anlamlı olarak kendi içinde sözlükbirimleri ve anlambirimcik demetleri vardır.

al- / *gömür-* / *kaldır-*,

al- / *elde em-* / *kazan-* / *femhem-*,

al- / *kabul em-*, vs

Fiillerin birbiriyle eş anlamlılığı cümle içinde diğer kelimelerle ilişkileri sırasında ortaya çıkar. Yani, sadece anlam bakımından değil, cümle bilgisi (sintaksis) bakımından da aynı olmaları gerekir. Ayır-fiilinin bir anlamı bölmektir. Ayır- fiiliyle böl- fiilinin eş anlamlılığı geçicidir, yani çok anlamlılıktan kaynaklanan eş anlamlılıktır.

Ör.

Odayı ikiye ayırdılar (böldüler) (TT)

cümlesinde eş anlamlı olan fiiller

Kemiği emmen ayırdılar (TT)

cümlesinde eş anlamlılık ilişkisi göstermez. Burada ayır- fiili *копармак* fiiliyle eş anlamlılık ilişkisindedir. Dolayısıyla bu fiiller geçici eş anlamlıdır.

IV.1.2. Basit Fiillerde Eş Adlılık, Eş Adlılığın Ortaya Çıkma Sebepleri

Ses, şekil ve telâffuz bakımından aynı, fakat birbiriyle herhangi bir anlam ilişkisi bulunmayan kelimelere eş adlı denir. Eş adlılık yabancı dillerde Yunanca *homo* “eş, benzer” ve *onomo* “ad” kelimelerinden kurulu olarak İngilizce ve Almancada *homonymous*, Fransızcada *homonyme*, Rusçada ve Türk lehçelerinde *omonim*, Türkiye Türkçesinde ise eş *seslilik*, *sesteşlik* ya da eş *adlılık* gibi terimlerle karşılaşılır. Farklı dil bilimciler tarafından yapılan eş adlılık tanımlarındaki ortak nokta, eş adlı kelimelerin ses, imlâ ve telâffuz bakımından aynı, anlam bakımından farklı olmasıdır.

Eş adlılıktan bahsederken eş adlılıkların çeşitleri ve ortaya çıkma şekillerine ayrıca dikkat edilmelidir. Aksan, eş adlılıkların oluşmasında genel olarak iki türlü etkenin varlığından bahseder. Bunlardan birincisi anlamca farklı iki veya daha fazla kelimenin zamanla ses ya da şekil bakımından değişerek eş adlı duruma gelmesi, ikincisi ise yabancı dillerden kelime alımıdır.³⁰³

³⁰³ Daha fazla bilgi için bk. Aksan, *age.*, s.73

Azerbaycanlı bilim adamlarının üniversitelerin filoloji bölümleri için hazırladıkları dersliklerin de katkılarıyla eş adlılıkların ortaya çıkma yollarını genel olarak üç başlıkta toplayabiliriz:

1. Kelime bilgisi yoluyla ortaya çıkanlar
2. Şekil bilgisi yoluyla ortaya çıkanlar
3. Birleşik yapılar yoluyla ortaya çıkanlar

Bu üç grup içinde, bizi en çok ilgilendiren kelime aracılığıyla ortaya çıkanlardır. Bu yolla oluşan eş adlılıklar daha eskidir. Bunların ortaya çıkmasında dil bilgisi özellikleri görülmez. Bu kelimeler dilde hazır olarak bulunur ve kullanılır. Etimolojik olarak bu kelimelerin nasıl değiştiğini ve ortaya çıktığını anlamak oldukça zor olabilir. Herhangi bir eş adlı kelimenin ortaya çıkmasının kendine özgü niteliği vardır ve bunların her birinin ayrı ayrı incelemesi gerekebilir. Eş adlılıkların ortaya çıkma sürecini izlemek, bu kelimelerin anlamlarındaki değişiklikleri, yeni anlamlar kazanmasını veya anlam daralması olaylarını anlatmak, ayrıca onların ses bilgisi bakımından geçirdiği değişiklikleri incelemek, bu kelimelerin eş adlı olup olmadığı konusunda ipucu verir. Bu bağlamda eş adlılıkların oluş yollarını incelemek oldukça önemlidir.

Farklı bilim adamları tarafından değişik şekillerde sınıflandırılan eş adlılıklar anlam biliminin en çok tartışılan konularından biridir. Bu tartışmalar dil biliminde eş adlılığa benzer birçok dil olayının olmasından kaynaklanmaktadır. Eş adlılıkların kelime aracılığıyla oluşumu yollarından bahsetmeden önce eş adlılıkla karıştırılan dil olaylarına değinmenin faydalı olacağı görüşündeyiz. Dil biliminde şekil ve söyleniş bakımından benzer olduğu için eş eş adlılıkla karıştırılan dil olayları şunlardır:

1. Sadece telâffuz bakımından benzer olanlar, bunlara eş sesli denir. Eş sesliler farklı morfolojik yapısı ve anlamı olan, sadece aynı telâffuza sahip kelimelerdir. Eş seslilerde eş sesliliğe sadece kelime kökleri değil, ekler de dahildir. Dil bilimi terimleri sözlüğünde de *İng. homophone eş seslilik* olarak tercüme edilmiştir.³⁰⁴

Ör.

Bülbül eyler güle nâz

³⁰⁴ Bk. A.Pamir Dietrich, *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual yay., İstanbul, 2001, s.79

Ağlayan çok gülen az (TT)³⁰⁵

El köç eylər bu dağa,

Quşlar qonmaz budağa.

Elə ki mən dözməm,

Heç kəs dözməz bu dağa.

(B., 18)

Eşqin şərbəmini dadmışdı o da

Tumulmuş varlığı yanar bir oda

(S. Vurğun, SE-I, 35)

İncisən incidənsən

Sədəftən incidənsən

Kəsərəm dilim səni

Bilsəm yar incidənsən (B., 18)

2. Ses ve imlâ bakımından benzer olanlar, bunlara eş *şekilli* veya omoform denir. Omoform birbirine benzeyen şekil demektir. Eş şekillilerde karşılaştırılan kelime kökleri değil, morfolojik yapıdır. Dil bilimi terimleri sözlüğünde eş şekilliler yer almamaktadır. Edebî sanatlarda eş şekilliler cinas adlandırılır. Fakat edebî sanatlarda cinâs sadece eş şekillilerle değil, eş adlılar ve eş yazımlılarla da oluşturulur. Dolayısıyla cinâsları eş şekilliler olarak nitelendirmek yanlış olur.

Ör.

İçsen bu sudan bir daha dostum susamazsın

Bir hâl gelir... ağlayamazsın, susamazsın (A.N.Asya)³⁰⁶

Can evimə sığışmayan arzular

Bu dünyada neçə dünya arzular.

(S.Vurğun, SE-I, 18)

3. Eş adlılıkla en fazla karıştırılan dil olayı dil biliminde eş *yazımlı* da denen sadece imlâ bakımından benzer olan kelimelerdir. Eş yazımlı Türkçeye *İng. homograph'tan eş yazımlı oluş* olarak tercüme edilmiştir.³⁰⁷ İlk bakışta ses ve imlâ bakımından aynı görünen bu kelimeler hem anlamca hem telâffuzca birbirinden ayrılırlar. Eş yazımlılar imlâ bakımından eş

³⁰⁵ Bk. Cinâs örneği M.A.Yekta Saraç'ın *Klâsik Edebiyat Bilgisi, Belâgat*, Bilim Evi, yay., İstanbul 2001 kitabından alınmıştır.

³⁰⁶ Bk. Yekta Saraç, *age.*, s.

³⁰⁷ Bk. Pamir Dietrich, *age.*, s.79

adlılarla aynı olsalar da eş adlılar gibi farklı anlamları ifade etseler de vurgu olarak birbirinden ayrılan kelimelerdir. Ayrıca eş yazımlıların oluşumunda şekil bilgisinin önemli yeri vardır. Bunlar da bir çeşit cinâstır. Nitekim Aksan da cinâsta aynı ses izlenimi veren öğeleri eş sesli veya eş yazımlı olarak nitelendirir.³⁰⁸

Ör.

Mehmem çarpma işlemini iyi bilir. (TT)

Dikkam em, kapıya çarpma! (TT)

Hani Şamdan bir şamdan getirecektin.³⁰⁹ (TT)

Üç aydır moy olub gəlin gələli

Gəlin! Gəlin! Muğan sizə çoxdan manışdır.

(S. Vurğun, Aygün Poeması, s12)

Tabaqda yarım alma

Qalıbdır yarım alma

Alırsan al canımı

Əlimdən yarım alma

(B.,12)

Eş adlılıkla karıştırılan dil olaylarından bahsettikten sonra eş adlıların kelime aracılığıyla oluşumunun şu durumlarda ortaya çıktığı söylenebilir.

1. Çok anlamlılıktan türeyenler
2. Ses olayları sonucunda oluşanlar
3. Tesadüfî ses benzerliği ile oluşanlar
4. Yabancı kelime alımı sonucunda ortaya çıkanlar

Eş adlıların kelime aracılığıyla oluşumunu her iki lehçedeki basit fiiller üzerinde inceleyelim.

Öncelikle Türkçede yabancı fiil kökü olmadığı için alınma kelimeler vasıtasıyla ortaya çıkan eş adlı basit fiil yoktur.

IV.1.2.1. Çok Anlamlılıktan Türemiş Eş Adlılar

³⁰⁸ D. Aksan, *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Engin yay., Ankara 1995, s.231

³⁰⁹ Cinâs örneği K.M.Bilgegil, *Edebiyat Bilgisi ve Teorileri 1, Belâgat*, Sevinç yay., İstanbul 1980'den alınmıştır.

Çok anlamlılıktan türemiş eş adlılar eskiden anlam bakımından bütün olan bir kelimenin herhangi bir sebepten anlam bakımından çözülmesi veya çok anlamlı kelimenin (dilbirimin) sözlükbirimleri arasındaki anlam ilişkisinin tamamen kaybolması sonucu ortaya çıkar. Bu durumda çok anlamlılıkla eş adlılığın sınırının belirlenmesi problemi doğar. Bu da anlam biliminin tartışmalı konularından biridir.

Rus bilgin Bulahovski bu konuda şöyle der: “Çok anlamlılıkla eş adlılık arasında kesin bir sınır yoktur. Çünkü çok anlamlı kelimelerin zamanla konuşan kişiler tarafından anlamları arasındaki ilişki unutulmuş, eş adlı olabilir”.³¹⁰

Ahmanova ise bu konuda Goden'in görüşüne dayanarak, “iki kelimenin eş adlı sayılabilmesi için onlar hem ses ve şekil bakımından aynı olmalı hem de yeni kelime veya kelime grupları oluşturma yeteneğine sahip olmalıdır”³¹¹der. Azerbaycanlı bilim adamı Gurbanov da bu görüşe katılarak şöyle der: “Eş adlıları çok anlamlılardan ayırmak için aynı ses yapısına sahip kelimelerin yeni kelime türetme imkânına dikkat edilmelidir.”³¹²

Burada E.M.Galkina-Fedoruk'un ileri sürdüğü ve Fransız dil bilimcilerin de uyguladığı *anlamsal karşılık* metodundan bahsedilmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Bu metotta çok anlamlılığı eş adlılıktan ayırmak için eş adlı kelimelere uygun eş anlamlı sıralar oluşturmak tavsiye edilir. Eğer seçilmiş kelimeler kendi aralarında anlam yakınlığı gösterirse bu kelimeler çok anlamlıdır. Anlamsal karşılık metodunda iki ve daha çok anlamı olan kelimenin bir eş anlamlısı varsa bu eş adlı değil, çok anlamlı kelimedir; tam tersi, iki ve daha çok anlamı olan kelimenin bir eş anlamlısı olmadığı takdirde kelime eş adlıdır.

Ör.

1. *otm, buğdayı*

biç- *kesmek*

2. *kumaşı*

biç- fiilinin her iki anlamı da kesmekle ilgili olduğu için fiil çok anlamlıdır.

AT'deki dolan- fiilini inceleyelim.

1. *fırlanmak, dönmek*

dolan-

³¹⁰ Bk. Elekberov, “Fe'llerin Omonimiyi”, *Azerbaycan Dilinin Semasiyologiyası*, Bakı 1985, s.110'den naklen L.A.Bulahovskiy, *Vvedeniye v yazıkoznaniye*, ç.2, Moskva1953,s.39

³¹¹ Bk. Elekberov, agm., s. 110'den naklen O.S.Ahmanova, *Osnovi komponentnogo analiza*, Moskva 1969,s.67

³¹² Gurbanov, age., s.76

2. yaşamak

dolan- fiilinin anlamlarının kesiştiği ortak bir anlam birimcik olmadığı için fiil eş adlıdır.

AT'deki kız- / kız- fiiline bu metotta yaklaşalım.

1. sıcaklığı artmak, çok ısınmak. Ör.

Havalar gemdikcə qızır.

qız- 2. mec. Sinirlenmek. Ör.

Əşrəf anasının bu böyük xəbəri e'minasızlıqla qarşılmasına qızdı. (ADİL, I.C. 509)

3. mec. İnanmak, imibar etmek, ısınmak. Ör.

Hacı ilk dəfə bu məsələni ürəyi qızan adamlara açdı. (ADİL, I.C. 509)

Burada önemli olan ısın- fiilinin eş anlamlısı olan kız-/qız - fiilinin eş anlamlı olup olmadığını belirlemektir. Anlamsal karşılık metoduna göre kız-/qız- fiilinin anlamları ısın- fiilinin anlamlarıyla kesişir. Bu yüzden AT'deki kız- fiili çok anlamlıdır.

Ör.

Su qızdı = Havalar isindi.

Uşaq yad evə isinmədi. = Ona ürəyim qızmadı.

Fakat bu metodu bütün fiillere uygulamak mümkün değildir.

Çok anlamlılıkla eş adlılığın sınırını belirlemek bazen oldukça güç olabilir. Çok anlamlı kelimenin ayrı ayrı anlamlarını birleştiren herhangi bir ortak özellik yoksa, kelime eş adlıdır. Eş adlılıkta anlam farklılığı, kelimenin sözcük anlam yapısındaki ilişkinin kopmasıyla ortaya çıkar.

Çal- fiilinin anlamları TS'de 14 madde başı olarak verilmiştir. Aslında bu 14 anlamı şöyle genelleştirilebilir:

1. Hırsızlık yapmak
2. Bir müzik alemine kullanmak
3. Ses çıkarmak, vurarak ses çıkarmak,

Ör.

İngiliz cephesinden am kaçırıp bize saman bedeviler dönüşlerinde bizim amlarımızı çalıp İngilizlere samarlardı. (1) - F.R.Atay, TS, 274

Feride piyanonun arkasına geçip çalmaya başladı. (2)

Muayene odasının yanındaki yazıhanede melefona çalıyordu. (3) - TS, 274

Birisi ara vermeden kapıyı çalıyordu. (3)

Bir yandan mızıka ismıklâl havasını çalıyordu. (3) - TS, 274

Aslında çal- fiilinin 2. ve 3. anlamlarındaki ortak anlambirimcik “dokunarak ses çıkarmak”tır. 1.anlamla diğerleri arasında ise herhangi bir bağlantı kurulamıyor. Bu yüzden TT’deki çal- fiili eş adlıdır. DLT’de de fiil, yere vurma, yenmek ve işitmek gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır.

Ör.

Ol anı yere çaldı. = O, onu yendi. (DLT, II.C., s.23)

Tonug maş üze çaldı. = Elbiseyi maşa vurdu. (DLT, II.C., s.23)

Ol sözüg mening kulakka çaldı. = Onun söylediği sözü duydum. (DLT, II.C., s.23)

İşim- fiilinin bu anlamı hâlâ AT’de ve TT’de ağızlarda *gulağı cal-* (*duy-*) deyimde yaşamaktadır.

TT ve AT’deki değ-/ dəy- fiilinin anlamını inceleyelim:

1. *dokunmak, temas etmek (TT, AT)*

değ- 2. *değerinde olmak, hak etmek (TT, AT)*

3. *olgunlaşmak (meyve için) (AT)*

değ- fiilinin 1.anlamından ulaşmak, erişmek, *isabet etmek* gibi yan anlamlar ortaya çıkmıştır.

Ör.

Kapıdan bir an birbirimize değerek girdik. (TS, 347)

Mektup elime değmedi. (TS, 347)

Kurşun hedefe değdi. (TS, 347)

Bu manzara görülmeye değer. (TS, 347)

Onun için yaptıklarına değer. (TT)

Bu tablo verdiğim paraya değer. (TT)

Fiil AT’de eş adlıdır. Fiilin AT’deki 3. anlamı meyvelerin olgunlaşmasıdır.

Ör.

Bu meyvələr hələ dəyməyib.

Fiilin 1. anlamına bağlı yan ve mecaz anlamları TT’dekiyle aynıdır.

Ör.

Kimablara dəymə (dokunmak).

Top uşağa dəydi (isabet etmək).

Onun sözü mənə dəydi (mec. dokunmak).

Həsən kişinin gözünə bir qaralmı dəydi (mec. görünmək).- ADİL, II.C., 60

Bayramın qulağına am ayaqlarının mappılmısı dəydi (mec. işimmek).- ADİL, II.C., 60

Əhmədə soyuq dəyib (mec. üşümmek).

Fiilin TS'de eş adlı olarak gösterilen *değerinde olmak* anlamı, aslında temel anlamın mecaz kullanımından başka bir şey değildir. Aynı anlam ADİL'de de dəy- fiilinin mecaz anlamı olarak gösterilmiştir.

Ör.

Belə bir gözəllik uğrunda vuruşmağa dəyərdi. (ADİL, II.C., 60)

DLT'de teg- şeklindeki fiilin temel anlamı bugünküyle aynı olup, *değerinde olmak* anlamı da mecaz olarak kullanılmıştır.

Ör.

İm çakırı amka megir, am çakırı imka megmes. = Çakır gözlü köpek amman üsmündür, amın çakırı ise bir köpeye değmez. (DLT, I.C., s.363)

1. herhangi bir bimkiyi moprağa yerleşmirmek (TT)

dik- 2.aşağıya doğru bakmak veya kafasını
sallamak(AT)

3.biçilmiş, yırmılmış veya kesilmiş kumaş, deri, yara vb. şeyleri iğneye geçirilmiş
iplikle mummurmak (TT)

Ör.

Yaz geldi, bağcılar bağlarda ağaç dikmiler. (1)(TT)

Arif susdu ve başını aşağı dikdi. (2) (AT)

Kardeşi güzel giysiler dikerdi. (3) (TT)

AT'de fiilin **ṭ**'li şekli de vardır.

mik- 1. inşa etmek, yapı kurmak

2.biçilmiş, yırmılmış veya kesilmiş kumaş, deri, yara vb. şeyleri iğneye
geçirilmiş iplikle mummurmak.

Quşlar eyvanımızda yuva mikdilər.(1)(AT)

Mən körpə ikən anam özü biçmiş mikmiş palmarlarımı. (2)(AT)

tık- fiilinin iki anlamı arasında aynı anlamsal grupta yer alma dışında, başka ortak nokta yoktur.

Aslında Türkçenin eski dönemlerinde fiil sadece tık- şeklinde eş adlı olarak hem bir şeyi dikey hale getirmek, hem dikiş dikmek, hem de sokmak anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Er mon mikdi. = Adam elbise dikmi. (DLT, II.C., s.20)

Amıg yılan mikdi. = Amı yılan sokmu. (DLT, II.C., s.20)

Er yıgaç mikdi. = Adam ağaç mikmi. (DLT, II.C., s.20)

Bugün TT'de fiil bütün anlamlarıyla d'li şekilde kullanılırken, AT'de *mikiş mikmek* anlamında fiil eski şeklini korumuştur. Fiilin diğer anlamları ise d'li olarak kullanılmaktadır.

Sonuç olarak, dilde çok anlamlılığın parçalanması yani fiilin farklı anlamları arasındaki ilişkilerin kopmasıyla eş adlılığın ortaya çıktığı söylenebilir.

IV.1.2.2. Ses Olayı Sonucunda Ortaya Çıkan Eş Adlılar

Türkçedeki eş adlıların bir kısmı ses olayı sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunlar, genellikle kelime kökünden ses düşmesi, ses türemesi veya seslerin yer değiştirmesi sonucunda oluşmuştur. Bu tip eş adlılar daha eski dönemlerde ortaya çıkmıştır. Günümüzde artık bu yolla eş adlı oluşmamaktadır. Bu usulle ortaya çıkan eş adlılarda ses düşmesi veya ses türemesi sonucunda kelimenin şekli ve ses yapısı değişir, fakat anlamı olduğu gibi kalır. Bu bağlamda AT'deki ud- ve yüz- fiillerini inceleyelim:

1. herhangi bir şeyi ağız boşluğundan yemek

ud- borusuna veya mideye geçirmek.

2. oyunda, yarışmada, bahiste vs. üstün gelmek, kazanmak.

Ör.

Qoca hulqumunda düyünlənən iri bir mikəni uddu. (H.Mehdi, ADİL, IV.C., 222)(1)

Milləmin malını udub, üsmündən su içirlər. (1)

Komanda 3:1 hesabıyla rəqibini uddu.(2)

Siyasəm hər zaman bir oyuncaqdır.

Kim usma mərpənsə o udacaqdır.(2)

(S.Vurğun, SE-1,23)

Türkçenin eski dönemlerine baktığımız zaman bu iki anlamın iki farklı kelimeyle anlatıldığını görüyoruz. DLT'de herhangi bir şeyi ağız boşluğundan mideye geçirmek anlamındaki fiil yut- şeklindeyken (Ör. *OI yumurmganı yumdı = O, yumurmayı yummu*); yenmek, kazanmak anlamı ut- şeklindeki fiille karşılanıyor.(Ör. *OI anı ummi = O, oyunda kazandı.*)

TT'de ise fiilin her iki anlamı yut- şekliyle karşılanır.

Ör.

Ağzındaki lokmayı yummu.

Ben bu ağır sözleri yumamam. (TS, 1648)

O bu oyunu benden önce öğrendiği için beni yummu.

Yüz- fiili ET'de hem suda yüzmek hem kesmek, soymak anlamında kullanılmıştır. Fiilin birinci anlamı her zaman yüz- şeklinde anlatılırken, ikinci anlamı hem yüz- hem üz- şeklindedir. TT'de fiilin her iki anlamı için yüz- fiili kullanılırken, AT'de suda yüzmek anlamındaki yüz- fiilinden y düşmesi sonucu her iki anlam için üz- şekli kullanılmaktadır.

Türkçe kelimelerin ses benzerliği açısından eş adlı olabilmeleri için bazı özellikleri taşımaları gerekir. Bu kelimelerin, eş adlı olabilmeleri için öncelikle ses ve telâffuz uygunluğu olmalı, dilin kelime hazinesinde bulunmalı ve en önemlisi farklı anlamları ifade etmelidirler.

IV.1.2.3. Tesadüfî Ses Benzerliği ile Oluşan Eş Adlılar

Tesadüfî ses uygunluğu olan kelimelerin eş adlı olabilmeleri için onların farklı anlamlara sahip olmaları, imlâ, telâffuz ve vurgu farklarının olmaması ve dinin kelime hazinesine yerleşmiş olması gerekmektedir. İkili kökleri bu çeşit eş adlılardan ayıran en önemli özellik de tesadüfî ses benzerliği ile oluşan eş adlıların anlam bakımından farklı olmalarıdır. Bu çeşit eş adlıları eş yazımlılardan ayıran özellikler ise bu eş adlılarda vurgu farkının ve şekil bilgisi belirtilerinin bulunmamasıdır. Bu kelimeler arasında herhangi bir anlam yakınlığı olmadığı gibi etimolojik olarak da farklı köklere aittirler. Korkmaz, bu çeşit eş adlıların anlam ve yapı bakımından birbirleriyle ilişkisiz kelimeler olduğunu belirtir.³¹³ Bu gruptaki eş adlılar etimolojik olarak farklı dillere ait olabildikleri gibi farklı kelime çeşidine de ait olabilirler.

Ör.

Al “kırmızı” (isim), *al-*(fiil);

Art “arka” (isim), *art-* “çoğalmak” (fiil);

At “hayvan” (isim), *at-* (fiil);

Az (isim), *az-* (fiil);

Boz “renk” (isim), *boz-* (fiil);

Gül “çiçek” (isim), *gül-*(fiil);

Yaz “mevsim” (isim), *yaz-*(fiil);

Yüz “çehre, sayı” (isim), *yüz-* (fiil) vs.

Aralarında akrabalık olmadan, tesadüfen benzeyen eş adlılardan *gül* ve *gül-* gibi biri Türkçe, diğeri alıntı olanlar hariç, Türkçe kökenliler Türkçenin eski dönemlerinde anlam bakımından olduğu gibi ses bakımından da birbirinden ayrılmıştır. Bugün eş adlı

³¹³ Bk. Korkmaz, *age.*, s.14

görünümündeki isim ve fiil kök veya gövdelerinden isimler Ana Türkçede uzun ünlüdür. Bilindiği üzere Ana Türkçedeki uzun ünlüler Türkmen ve Yakut Türkçelerinde sistemli olarak korunmaktadır. Ana Türkçedeki bu ünlü uzunluğu aynı zamanda anlam farklılığının da bir göstergesidir.³¹⁴ TT ve AT'de Ana Türkçedeki uzun ünlüler kaybolduğundan bu isimlerle fiiller eş adlı duruma düşmüşlerdir.

Ör.

Ā rt (isim), art- (fiil);

Ā ş “yemek” (isim), aş- (fiil);

Kā n (isim), kan- (fiil);

Kē ç “geç” (isim), keç- “geç-” (fiil);

Kī z (isim), kız- (fiil) vb.³¹⁵

Sonuçta, bir kelimenin eş adlı olabilmesi için şu özellikleri taşıması gerekir:

1. Eş adlı sırayı oluşturan kelimelerin ses yapısı aynı olmalı.
2. İmlâ, telâffuz ve vurgu bakımından birbirinden ayrılmamalı.
3. Aralarında herhangi bir anlam ilişkisi bulunmamalıdır.

IV.1.3. İKİLİ KÖKLER

Türkçede bazı kelimeler, hem isim hem fiil kökü olarak kullanılır. İkili kök veya kökteş de denilen bu kelimeler eski dil bilgisi kitaplarında *muhtemelim (karma) kök, karışık kök* terimleriyle karşılanmıştır. Bu kökler şimdiye kadar yeterince incelenmemiş, çoğu dil bilimci tarafından eş sesli olarak kabul edilmiş³¹⁶, bazen de sadece birkaç örnek verilerek ayrırıntısına girilmemiştir. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri* adlı eserinin *Eş sesli Ad ve Fiil Kökleri* bölümünde ikili kökleri “aralarında anlam koşutluğu da bulunan hem ad hem fiil kökü durumunda eş sesli sözler”³¹⁷ olarak tanımlar.

Bu kökler eş adlı veya eş sesli sayılmazlar. Çünkü eş adlılığın temel ilkesi olan anlam farklılığına uymazlar. İkili kökler, ses ve şekil yapısı bakımından aynı olduğu gibi anlam bakımından da aynıdırlar. Ayrıca bu kök veya gövdelerin çoğu bir tek fiil kökünden türemiştir.

³¹⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. T.Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg yay., Ankara 1995, F. Kirişcioğlu, *Yakut (Saka) Türkçesi Grameri*, TDK yay., Ankara 1995, T. Tekin, *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg yay., Ankara 1997, s.58-59 ve.

³¹⁵ Örnekler için bk. Tekin, *age.*, 1997, s.51- 65

³¹⁶ Bk. Hesenov, *age.*, s.45- 54, Korkmaz, *age.*, s.13-14

³¹⁷ Bk. Korkmaz, *age.*, s.14

Bu özelliklerinden dolayı bu köklerin anlam bilimi çalışmalarında ayrı bir başlık altında incelenmesi gerektiği görüşündeyiz.

Ör.

Acı (isim), acı- (fiil);

Ağrı (isim), ağrı (fiil);

Arı "temiz" (isim), arı- (fiil)" temizlemek anlamında kök; arıt-, arın- fiillerini kökü";

Boya (isim), boya- (fiil);

Ekşi (isim), ekşi-(fiil);

Göç "mühaciret, taşınma, taşınan eşyalar" (isim), göç- (fiil)-TT

Köç "bir yerden başka yere taşınan insan, kabile" (isim), Köç- (fiil)- AT

Kuru (isim), kuru- (fiil);

Sancı (isim), sancı- (fiil);

Yama (isim), yama- (fiil)- TT

Ör.

Her sene, zamanı gelince, İsmambul'un mahallelerinde Boğaz'ın köylerine göçler başlar.(A.Ş.Hisar, TS, 556)

Göçünü moplayıb gimmi.(TT)

Köç, menzil eyleyib, heyvanları düzə buraxmışdı. (Ə. Haqverdiyev, ADİL, III.C., 116)

Quşlar ismi ölkələrə köçdü.(ADİL, III.C., 116)

Bülbüller kışlamak için Afrika'ya göçer. (TT)

Bugün imlâ bakımından aynı olan ikili köklerin büyük bir kısmının yazımı ET'de birbirinden farklı şekilde olmuştur. "Bazı isim ve sıfat köklerinin anlam bakımından yakın olan fiil kökleriyle aynı olduğu görülür. Bu hâllerin çoğunda onları daha önce birbirinden ayıran bir fonemin bulunduğu ve bu fonemin düşmesiyle tali ayniyet kazandıkları tespit edilebilir."³¹⁸ Bu kelimelerin kökleri aslında fiil olmuştur. İsimler ise fiil köklerine –ğ /-g ekinin gelmesiyle türetilmiştir. Fakat ET'den Oğuz Türkçesine geçilirken –ğ /-g ekinin düşmesi sonucu isimlerle fiiller aynı şekli almıştır. Meselâ, *boya* ismi DLT'de *boda-* "boyamak, yarıştırmak" fiilinden yapılmış *bodug* "boya, reng" şeklinde geçmektedir.³¹⁹

³¹⁸ Bk. Tietze, *age.*, I.C., s.86

³¹⁹ Bk. DLT, I.C., s.175

Örneklerin sayısını artırabiliriz. Bugün AT ve TT'de *acı-* / *acı-* "ekşimək" kökünün isim şekli DLT'de *acığ*, fiil şekli *acı-*, aynı şekilde *mamıg* (*mam*) isim, *mam-* fiil; kuruğ isim, *kuru-* fiil şeklinde kullanılmıştır.³²⁰

Fakat ET'de de hem isim hem fiil şekilleri aynı olan kökler de çoktur. Bu köklerin eldeki verilerle açıklanamamasının sebebi de Türk dilinin yaşı ve yazılı eserlerin geç zamanlara ait olması olabilir. ET'de de bu kelimelerin kullanılmış olması bu kelimelerin daha erken bir dönemde şekil bakımından farklı olabileceği ihtimalini doğurur.

Ör.

Aç /ac "mök olmayan", aç-(Uyg), ac-(AT) "acıkmış olmak" ;

Bağır "göğüs boşluğu, karaciğer", bağır-" göğüsmen çıkarılan ses"

don "buz kırağı", don-"buz mummak" ; Meselâ, to- kökünden to-n "isim", to-n- "fiil"

Düz "gerçek, doğru, pürüzsüz, kusursuz" (Uyg.,AT), düz- "düzelmek, dizmek"(Uyg.,AT)

Gerek "lüzumlu, ihmiyaç", gerek-"lazım olmak, icap etmek".

Sık "seyrek olmayan", sık- "sık bir duruma gemirmek" ; sı- kökünden hem isim, hem fiil yapılmıştır.

Sin "mezar, çukur", sin- "çukura girmek, saklanmak"

Yer "bir şeyin bulunduğu bölge veya parça, aşağı", yer-"aşağılamak, kömülemek vs."³²¹

Ergin, fiil ve isim şekilleri aynı olan köklerin de daha eski dönemlerde birbirinden ayrılacaklarına muhakkak gözü ile bakılması gerektiğini ve Türkçede aynı kökün hem isim hem fiil olamayacağını söyler.³²² Korkmaz da bu köklerin aynı zamanda hem isim hem fiil olamayacağını, bunların iki ayrı kök gibi ele alınması gerektiğinden bahseder ve öncelikle fiil kökleri olduklarını belirtir.³²³ Sevortyan, etimolojik sözlüğünde Türkolojide hem isim hem fiil anlamları olan tek heceli köklerin uzun süreden beri dikkati çektiğini söyler ve bu konuda şöyle der: "Ekler aracılığıyla kelime türetme yoluna gidilmeden önceleri ve sonraları, bu usulle birlikte farklı bir kelime türetme usulü - kök fiil isim eş adlılığı de mevcut olmuştur."³²⁴

Azerbaycanlı bilim adamı Elekberov'a göre ise bu kökler ne isim ne fiildirler. Çünkü dil bilgisi açısından bu köklerde henüz ne isim ne de fiil belirtisi vardır. Bunlar sadece durum bildirir, durum ise hiç de özellik veya eylem, süreç anlamına gelmez.³²⁵

³²⁰ Bk. DLT, I.C., s.163, II.C., s.299, III.C., s.82, I.C., s.408

³²¹ Ör.için bk. Hatipoğlu, agm., s.161

³²² Bk. Ergin, age., s.105-106

³²³ Bk. Korkmaz, age., s.14

³²⁴ Bk. Sevortyan, ESTY, 1974, s.33

³²⁵ Bk. Elekberov, agm., s.115-116

Sonuç olarak, bu köklerin eş adlı veya eş sesli olmadığını, bazılarının ses olayları sonucu aynı şekle düştüğünü, bazılarının ise Türkçede sonradan türetildiğini söyleyebiliriz.

Ör.

barış (isim), barış- (fiil); güven (isim), güven- (fiil); imren (isim), imren-(fiil); özen (isim), özen- (fiil); savaş (isim), savaş- (fiil); manış (isim), manış- (fiil), yarış (isim), yarış- (fiil) vs.

IV.1.4. Basit Fiillerde Çok Anlamlılık

Eş zamanlı anlam biliminin asıl araştırma konularından biri çok anlamlılıktır. Dilde kavramların sınırsız, kelime köklerin ise sınırlı olması anlamın genişlemesine sebep olur. Bu ise kelimelerin çok anlamlılığa meyletmesine yol açar. Çok anlamlı her kelimenin bir temel, birkaç da yan ve mecaz anlamı vardır. Bu anlamlar daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi birbiriyle karşılıklı ilişkidir.

Daha önceki bölümlerde, özellikle fiillerin anlam incelenmesinde sık sık fiillerin çok anlamlılığından bahsedildiği için bu bölümde çok anlamlılığın ne olduğu konusunda uzun uzadıya durmadan, fiillerde çok anlamlılığın ortaya çıkma sebepleri üzerine durulacaktır.

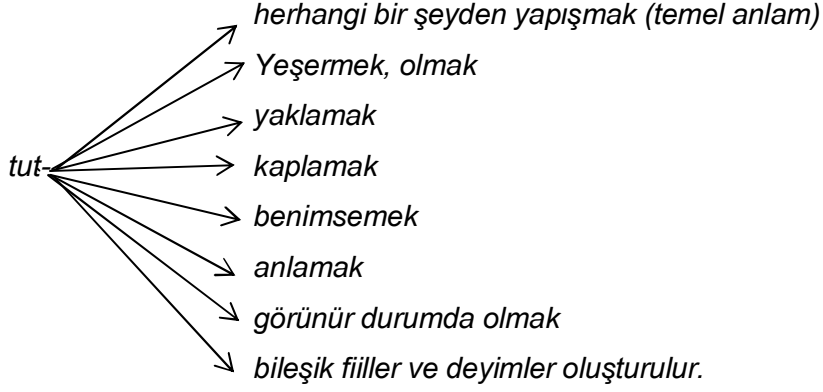
Fiillerin çok anlamlılığı onların eylemi yansıtmasıyla ve farklı nesnelere birbirine benzer eylemlere sahip olmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla fiillerin yansıttığı eylemler, soyutlaştırma ya da somutlaştırma yoluyla anlam bakımından zenginleştirilir. Böylece fiilin temel anlamının yanı sıra bir sürü yan ve mecaz anlamı ortaya çıkar.

Fiillerin çok anlamlılık kazanmasında deyimlerin önemli rolü vardır. Dildeki yeni kavramları, ortaya çıkan yeni ihtiyaçları karşılamak ve kelime hazinesini zenginleştirmek için başvurulan yollardan biri de deyimleşmiş kelimelerdir. Genellikle anlatıma zenginlik ve güzellik katmak için mecazlı bir şekilde ve yeni bir anlam oluşturmak amacıyla, kelimelerin anlam kayması veya kalıplaşması sonucu ortaya çıkan deyimlerin oluşumunda fiillerin önemli yeri vardır. Edebî sanat çeşitleri olan aktarmalar, benzetmeler kolay ve etkili bir anlatım eğilimi ve kullanım sıklığının artması fiillerin çok anlamlılık kazanmasının sebepleri arasında yer almaktadır.

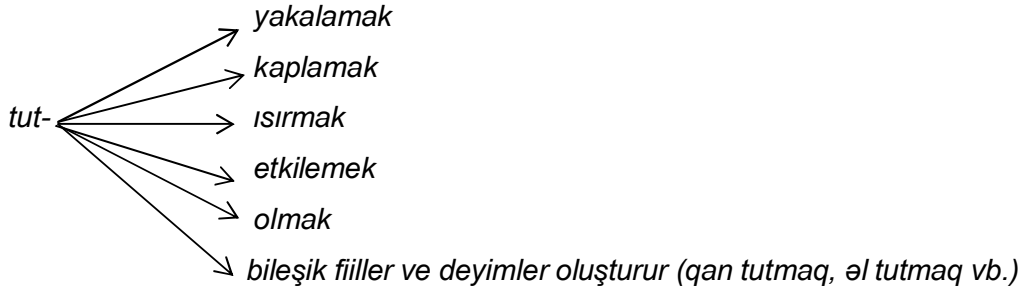
Önceki bölümlerde çok anlamlılığın eş adlılık ve anlam genişlemesiyle olan ilişkileri örneklerle incelenmiş, fiillerin anlam özellikleri örneklerle gösterilmiş ve Türkçedeki fiillerin büyük bir çoğunluğunun çok anlamlı olduğu anlaşılmıştır.

Ör.

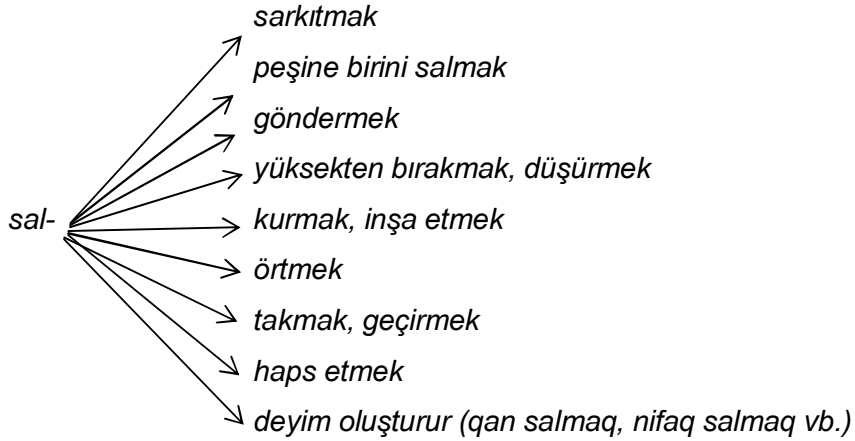
tut- fiilinin TS'de 53 başlıkta verilen anlamlarından bazılarını şöyle sıralayabiliriz.

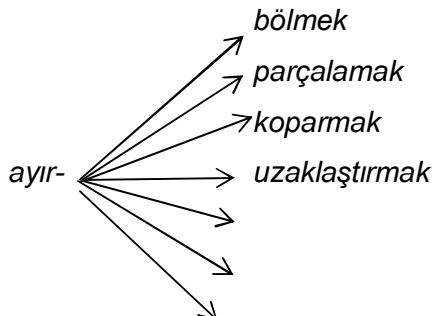
AT'deki tut - fiilinin anlamlarından bazıları ise şunlardır:

sal- fiili AT'de TT'den daha fazla anlama sahiptir. Fiilin AT'deki anlamlarından bazılarını göz atalım:

Çok anlamlı fiillerden olan ayır- fiilinin TT ve AT'deki ortak anlamlarından bazıları şunlardır:

ilişkiyi kesmek
fark gözetmek
kullanıma vermek, tahsis etmek vb.

not: Yukarıda gösterilen fiillerin anlamlarına ilişkin örnek cümleler fiillerin anlam incelenmesi bölümünde verilmiştir.

IV.1.5. Basit Fiillerde Zıt Anlamlılık

Aynı anlamsal sahaya ait kavramların birbiriyle tezat oluşturmasına zıt anlamlılık denir. Fakat, dildeki bütün kelimelerin zıt anlamlısının olması beklenemez. Zıt anlamlılar metinde veya konuşma sırasında ortaya çıkar. Fakat bazı zıt anlamlılar metin veya konuşma dışında da her zaman zihnimizde karşıtlığını korumaktadır. Bir olgunun bir kutbu duyulduğunda öteki de zihnimizde canlanır. Evrendeki aynı olgunun, sürecin veya olayın farklı, birbirine zıt iki yönünü gösteren eylemlere de zıt anlamlı fiiller denir.

Ör.

yaşa-/öl-, ağla-/gül-, savaş-/barış- vs.

Dil bilimi terminolojisinde zıt anlamlılık İngilizce ve Almancada Yunan menşeli *anti* "ters, karşıt" ve *onoma* "ad" kelimelerinden kurulu *antonymy*, Rusça ve Türk lehçelerinde *antonim*, TT'de ise *zıt anlamlılık*, *ters anlamlılık* gibi terimlerle karşılanmaktadır.

Dil bilimciler tarafından zıt anlamlılığın birçok türü belirlenmiştir. Parmer, Leech, Lyons, Hofmann, Gruse gibi Batılı dil bilimcilerin sınıflandırmasında fiiller ilişkisel zıt anlamlılar (*al-/sam-*, *gir-/çık-*), biçimsel-ilişkili zıt anlamlılar (*ver-/verme-*, *gör-/görme-*) ve kutupsal zıt anlamlılar (*sev-/nefret em-*) olarak üç grupta yer almaktadır.³²⁶

Azerbaycanlı bilim adamı K.A.Talıbov, AT'deki zıt anlamlılar üzerine yaptığı doktora tezinde zıt anlamlıları dört gruba ayırmıştır. Bu dört gruptan ikisinde, insanın hareket ve davranışlarıyla ilgili olanlar da (*vuruş- / barış-*) ve tarihî, siyasî vs. olayları anlatanlar da (*işgal em-/merk em-, ileri gim-/geri dön-, vs.*) fiillere yer verilmiştir.³²⁷

Bir başka sınıflandırma Azerbaycan Türkçesinin sözlük bilimini inceleyen H.Hesenov'a aittir. Hesenov'un altı grupta sınıflandırmasında fiiller, insanın çalışmasıyla ilgili kavramları

³²⁶ Bk. Aksan, *age*, s.81

³²⁷ Bk. K.A.Talıbov, *Anmonimi v sovremennom Azerbaydjanskom yazıke*, (avmoref. Kand. Diss), Baku 1971, s.133

anlatanlar (*mik-/sök-*) ve durum anlatanlar (*omur-/dur-, ağla-/gül-*) olarak iki grupta yer almaktadır.³²⁸

Azerbaycanlı dil bilimci A.G.Elekberov fiiller üzerine yaptığı anlam incelemesinde ise zıt anlamlı basit fiilleri, *konversiv (ilişkili)* ve *mutlak (kesin) zıt anlamlılar* olarak iki gruba ayırmıştır.³²⁹

Mantık açısından kelimelerin anlamlarına göre nesnelere ve eylemler olarak iki ana sınıfa ayrıldığı düşünüldüğünde, nesnelere yani tüm maddî, fizikî şeylerin zıtlık, tezat oluşturmadığı görülebilir. Tezat oluşturabilecek olanlar yukarıdaki sınıflandırmalar da göz önünde bulundurularak şöyle sıralanabilir:

- a. Nitelik bildirenler
- b. Mekân bildirenler
- c. Zaman bildirenler
- d. Olay, hareket, süreç bildirenler.

Bu gruptakilerden olay, hareket ve süreç bildirenler eylemler olduğuna göre dildeki zıt anlamlıların büyük bir kısmını fiiller oluşturmaktadır. Basit fiillerde zıt anlamlılık incelendiğinde bu fiillerdeki tezat ilişkisinin farklı şekillerde ortaya çıktığı görülmektedir. Meselâ, hareket fiillerinde tezat ilişkisi eylemin yerini, yönünü anlatırken; olay ve süreç bildirenlerde ise eylemin başlangıç ve sonuç noktalarının ya da olayın tamamının karşılaştırılması sırasında ortaya çıkar.

Basit fiillerdeki zıt anlamlılığı bu doğrultuda inceleyen Elekberov'un doğru olarak kabul ettiğimiz sınıflamasına dayanarak zıt anlamlı basit fiilleri iki gruba ayırabiliriz:

1. Kesin zıt anlamlılar
2. Geçici zıt anlamlılar

Kesin zıt anlamlılarda, iki fiil tam anlamıyla tezat oluşturur. Dolayısıyla bu zıt anlamlılarda karşıtlık güçlüdür. Metne veya konuşmaya bağlı olmaksızın, zıt anlamlı kelimenin biri duyulunca veya görülünce öteki zihinde, düşüncede varlığını gösterir. Kesin zıt anlamlılarda hareketin tamamı karşılaştırılır.

Ör.

³²⁸ Bk. Hesenov, *age.*, s.80-91

³²⁹ Bk. Elekberov, "Fe'lerin Antonimiyi", *Azerbaycan Dilinin Semasiyologiyası*, Elm, Bakı 1985, s.99

ağla-/ gül-, yaşa- / öl-, küs-/ barış-, uyu-(TT) , yam-(AT) / kalk-, eri- / don-, yan- / sön-, vs.

Geçici ZIT anlamlılarda tezat zayıftır. Dolayısıyla karşıtlık metne veya anlatıma bağlıdır. Geçici zıt anlamlılık oluşturan basit fiiller farklı anlam inceliklerine ve kullanım alanlarına sahip çok anlamlı fiillerdir. Geçici ZIT anlamlılar farklı ZIT anlamlı sıralar oluşturabilirler.

Ör.

Odadan çıkmım. – Odaya girdim.

cümlesinde çık- fiili gir- fiiliyle ZIT anlamlıyken,

Gece ay çıkmı.

cümlesinde bat-;

Merdivenleri çıkmı.

cümlesinde in- fiiliyle ZIT anlamlılık ilişkisi oluşturur.

Bu fiillerde tezat ilişkisi eylemin yerine, yönüne, başlangıç ve son noktalarına göre belirlenir.

Ör.

gir-/ çık-, in-/ çık-, omur-/ dur- / kalk-, aç- / örm-, am- / mum-, vs.

Yukarıdaki örneklere dikkat edildiğinde bu fiillerdeki tezatın geçici olduğu, fiillerin kullanıldıkları anlama göre farklı zıt anlamlı sıralar oluşturabilecekleri görülmektedir. Bu fiillerde eylemin yönü konuşana göre belirlenmemektedir. Fakat aşağıdaki zıt anlamlı fiillerde eylemin yönü konuşana göre belirlenmiştir.

Ör.

gim-/ gel-, gömür-, apar-(AT) / gemir-, al- / ver-, al- / sam-, vs.

IV.2. ART ZAMANLI METOTLA BASİT FİİLLERDEKİ ANLAM OLAYLARININ İNCELENMESİ³³⁰

Anlam biliminde anlam olaylarının kelimelerin tarih içindeki değişim ve gelişimleri göz önünde bulundurularak incelenmesinin art zamanlı metodun kapsam alanına girdiğine daha önce değinilmişti. Burada art zamanlı metotla yaklaşıldığında hangi anlam olaylarının incelendiği üzerinde durulacak ve bu anlam olayları basit fiillere uygulanmaya çalışılacaktır.

³³⁰ Bu bölümün hazırlanmasında aşağıdaki kaynaklardan yararlanılmıştır: D.Aksan, *Her Yönüyle Dil.*, TDK, Ankara 1995, Z.İ.Budagov, *Azerbaycan Dilinin Semasiyolojyası*, Maarif, Bakı 1979, s.65, P.Guiraud, *Anlambilim*, çev.B. Vardar, Multilingual yay., İstanbul 1999, W.Porzıg, *Dil Denen Mucize*, çev. Vural Ülkü, TDK yay., Ankara 1995, B. Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, ABC yay., Ankara 1998, Z. Verdiyeva, F.Ağayev, M. Adilov, *Azerbaycan Dilinin Semasiyolojyası*, Elm, Bakı 1985

Art zamanlı metot öncelikle dildeki değişimi inceler. Dildeki değişimin incelenmesi bizi dilin değişmesindeki sebeplerin neler olduğu sorusuna yönelir. Dil bilimciler, eskiden beri bu soruya cevap aramışlar ve bu arayışlar çeşitli teorileri ortaya çıkarmıştır. Bu teoriler arasında M.Müller'in dildeki değişimin tabiat kanunları türünde olduğu görüşü, Rus dil bilimci N.Marr'ın 1920'lerin başında öne sürdüğü dilin, onu konuşan topluluğun sosyal durumuna paralel olarak değiştiği yönündeki görüşü ve W.Whitney'in, dil değişmelerinin bireylerin kendi dil topluluğu ile etkileşiminden kaynaklandığı yolundaki görüşü vardır.³³¹

Dilde kelimenin yeni anlamlar kazanması konusunda farklı görüşler olsa da dil biliminde şu ana kadar kabul görmüş iki teori vardır:

1. Mantıksal yaklaşım
2. Psikolojik yaklaşım

Psikolojik yaklaşımın temelini Wundt atmıştır. Ona göre, kelimenin yeni anlamları çağrışımsaldır. Zihnimizde canlanan farklı düşünceler arasındaki karşılıklı ilişki bu çağrışımsal yaklaşımın temelini oluşturur.

Mantıksal yaklaşımın temelini XIX. yy.'in sonlarında G.Paul ve M.Breal atmıştır. Onlara göre, kelime genel anlamdan özel anlama geçiş sürecinde kısmen anlam değişimine uğrar. Bu ise anlam daralması, anlam genişlemesi veya anlam aktarması şeklinde gerçekleşir.

Anlam değişmelerini anlatan mantıksal yaklaşım dil biliminde daha çok tutulmuştur.

Kelime hazinesindeki ve kelime kullanımındaki değişiklikliğin daha farklı sebepleri de vardır.

Her dil, gelişimi sırasında başka dillerle karşılıklı etkileşimde bulunarak kelime hazinesine yeni kelimeler ekler. Bazen de dildeki kelimelerin anlamsal alanlarının sınırları değişir. Fakat bütün bu değişim ve yenilikler birbiriyle içten bağlı olur.

Bu durumda devreye Saussure'in dilde bütünlük teorisi girer. Saussure, bunu anlatmak için, dili satranç tahtasına benzetir. Her hamle sadece bir taşın yerini değiştirmekle kalmaz, oyun alanındaki diğer taşların da durumunun anlamını değiştirir.

³³¹ Daha fazla bilgi için bk. Z.İ.Budagov, *age.*, s.65

B.Vardar anlam değişmelerinin genellikle tarihsel, dil bilimsel, toplum bilimsel ve ruh bilimsel sebepleri olduğunu belirtir. Bilimlerde, kurumlarda, törelerde görülen değişimler nesnelere değiştirerek dil sistemini dolaylı olarak etkiler ve bu etkileşim tarihsel sebep olarak değerlendirilir.³³²

Seslere, şekillere, söz dizimine ilişkin sebepler bulaşmaya, köken yakıştırma ya da yerleştirmeye, eş adlı çatışmasına yol açan sebepler dil bilimseldir.³³³

Kelimenin dar bir toplumsal kesimden geniş bir kesime aktarılmasıyla anlamca genişlemesi ya da bunun tersi bir süreç sonunda anlamca daralması içerik alanını etkiler ve bu toplum bilimsel sebeptir.³³⁴

Ruh bilimsel sebep anlatımlılığı artırma çabaları sonucundaki anlam değişmeleridir.³³⁵

S.Ullmann anlam değişmelerini;

1. Dilsel tutuculuktan doğan değişimler : tarihsel ve dil dışı değişimler
2. Dilsel yenileştirmeden doğan değişimler : ad aktarmaları
3. Anlam aktarmaları : adlar arasındaki benzerlik ve bitişiklikten oluşan değişmeler, karma değişmeler şeklinde değerlendirir.³³⁶

IV.2.1. Basit Fiillerde Anlam Değişmesi

Kelimelerin tarihsel gelişimini art zamanlı metotla incelerken, Türkçenin eski dönemlerine uzanan bir araştırmayla, o günden bugüne anlam değişmelerinin birçok örneği ile karşılaşılır. Basit fiillerde anlam değişmelerinin genellikle üç şekilde ortaya çıktığı görülmektedir:

1. Başka anlama geçiş
2. Anlam genişlemesi
3. Anlam daralması

Anlam aktarması anlam genişlemesi yoluyla gerçekleşir, anlamın mecazlaştırılması yoluyla edebî sanatları ortaya çıkarır. Buraya mecazlar, istiareler, mecaz-i mürsel vs. dahildir.

Kelimelerde anlam genişlemesi, anlam daralması görüldüğü gibi tamamen başka anlama geçiş örnekleri de vardır.

³³² Bk. Vardar, *age.*, 1998, s.23

³³³ Bk. Vardar, *age.*, 1998, s.23

³³⁴ Bk. Vardar, *age.*, 1998, s.23

³³⁵ Bk. Vardar, *age.*, s.23

³³⁶ Bk. Vardar, *age.*, s.24

IV.2.1.1. Basit Fiillerde Başka Anlama Geçiş

Fiilin başka anlama geçmesi için uzun yıllar gerekir. Fiil kendi potansiyeline dayanarak zamanla başka hareket ve olayları anlatır duruma gelebilir.

Alış-fiili Türkçenin eski dönemlerinde karşılıklı olarak alıp vermek, yardımlaşmak, takas etmek anlamında kullanılırken, bugün TT ve AT'de bir şeyi alışkanlık hâline getirmek, adet edinmek anlamında kullanılır.

AT'deki axtar- fiilinin de anlamı değişmiştir. Türkçenin eski dönemlerinde devirmek, çevirmek ve yer sürmek anlamını taşıyan fiil, AT'de tek anlamlı olarak, aramak anlamını ifade eder.

Ör.

Ol yer axmardı. = O, yer sürdü. (DLT, I.C.,s.219)

Tüpi yıgaçığ axmardı. = Tipi ağacı devirdi. (DLT, I.C.,s.219)

Nazlı nənə müharibədə imgin düşən gardaşını axmarırdı. (ADİL, I.C.,150)

Aynı şekilde barış- fiili ET'de bar-(var-) fiilinden -ş- işteş ekiyle fiil yapılarak, karşılıklı şekilde birbirine gitmek anlamında kullanılırken, bugün her iki lehçede fiilin anlamı değişerek iki taraf arasındaki dargınlığı kaldırmak, uzlaşmak, anlaşmak olmuştur.

Ör.

Olar birbirge barışdı. = Onlar birbirine gimmiler. (DLT, II.C., s.94)

Müharibə edən dövləmlər barışdılar. (AT)

Dedem her bayram köydeki küsleri barışmırdı. (TT)

Bez- fiilinin de anlamı değişmiştir.

AT ve TT'de bıç-, usan- fiillerinin eş anlamlısı olan fiil, DLT'de titremek, tüyleri ürpermek anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Er mumlıgın bezdi. = Adam soğukman mimredi. (DLT, III.C., s.8)

Canı mərk eylədim, bezdim cahandan. (Nesimi)

Çoğu insan bu işmen çarçabuk bezmiş, çəkib gimmişmi. (TT)

Türkçede anlamı değişen fiillerden biri de bula- fiilidir. Türkçenin eski dönemlerinde pişirmek anlamında kullanılan fiil, bugün TT'de kirletmek, AT'de ise hem kirletmek, hem sallamak, hem de ET'deki anlamına yakın bir kullanımla, karıştırarak pişirmek anlamını taşıyor.

Ör.

Kuzı buladı. = Kuzu pişirdi. (DLT, III.C., s.270)

Kardeşim üsm başını çamura bulamışmı. (TT)

Əllərimi mürəkkəbə buladım. (AT)

Alabaş məni görüb quyuğunu buladı. (AT)

Nisə xala məmbəxdə dovğa bulayırdı. (AT)

Bir başqa örnek olaraq üz- fiilini gösterebiliriz. Üz- fiili ET'de ip veya benzeri şeyleri kesmek anlamında kullanılırken, TT'de sadece üzüntü vermek anlamını ifade eder. AT'de ise fiil ET'deki anlamını koruyarak, kesmek, koparmak ve yüzmek anlamında eş adlı olarak kullanılır.

Ör.

Oı yip üzdi. = O, ipi kesmi. (DLT, I.C., s.165)

Babam annemi hiç üzmemişmi. (TT)

Çəməndəki o güllərin;

Ən gözəlin üzərəm. (koparmak)

(Ü.Hacıbəyov, ADİL, IV.C.)

Nə söyləyim, gəlməz dilə,

Məni üzər fırınalar. (mec. Sıkınmı vermek)

(H.Cavid, IV.C.)

Mişar barmağını üzdü. (kesmek)

Qızı qucaqlayıb ayağını yerdən üzdü. (ayırmaq) - M.İbrahimov, ADİL, IV.C,

Bir başqa ilginç örnek AT'deki karıx- fiilidir. TT ve ET'de karıx- şeklinde, kardan etkilenmek, mütessir olmak, gözleri kamaşmak anlamında kullanılan fiil, AT'de şaşırmaq, ne yapacağını bilememek anlamında kullanılır. AT'deki karıx- fiili anlam genişleterek anlamsal alanını değiştirmiştir.

Ör.

Er közi karıxdı. = Kar adamın gözünü kamaştırdı. (DLT, II.C.,s.116)

Nəsrin onu evlərində görüb karıxdı.(AT)

İsim sifət döyüşlərdə

Çox zaman karıxır.

(B. Vahabzadə, Fe'l)

Bugün TT ve AT'de herhangi bir yerden su damlamak anlamında kullanılan sız- fiili Türkçenin eski dönemlerine ait metinlerde zayıflamak, erimek, belirlemek anlamlarında geçmektedir.

Ör.

Yağ sızdı. = Yağ eridi. (DLT, II.C.,s.9)

Sökel sızdı. = Hasma zayıfladı. (DLT, II.C., s.10)

Kün sızdı. = Güneşin ucu göründü. (DLT, II.C., s.10)

Fiil TT ve AT'de anlamsal alanını tamamen değiştirmiştir.

Ör.

Divarlardan su sızır. (AT)

Musluklar bozulduğundan sürekli su sızıyordu. (TT)

Çal- fiili DLT'de işitmek, yenmek, yanmak anlamlarında kullanılır.

Fiilin ET'deki yenmek anlamı AT'de kullanılan *qələbə çal-*, işitmek anlamı ise *qulağı çal-* birleşik fiillerinde korunmuştur.

Ör.

Oı anı çaldı. = O, onu yendi. (DLT, II.C., s.23)

Ordumuz qələbə çaldı. (AT)

Çaksa mümnür, çalsa bilnür. = Ameş yansa duman mümer, söz duyulsa anlaşılır. (DLT, II.C., s.23)

Onun baresində danışdıqlarını uzaqdan qulağı çalmışdı. (AT)

AT'de fiil ET'deki anlamlarını korumakla birlikte anlam genişleterek yeni anlamlar kazanmıştır. TT'de ise fiilin, ET'deki anlam yükü tamamen değişmiştir.

Türkçede anlam değiştiren fiillerden biri de kop- fiilidir. ET'de ayağa kalkmak, yukarı çıkmak, yükselmek, uçmak anlamında kullanılan fiilin TT ve AT'deki temel anlamı kırılmak, ayrılmaktır.

Ör.

Er yokarı kopdı. = Adam ayağa kalktı. (DLT, II.C., s.4)

Kişi söz bile koptı boldı mē lik. = İnsan söz ile yükseldi ve sultan oldu.(KB,b.173)

Ceketin düğmesi koptu. (TT)

Qazanın qulpu qopub. (AT)

Fiilin ET'deki yükselmek anlamı AT'de sadece *Qaya uçanda toz qopar* atasözünde yaşamaktadır.

Konuş- fiili de TT'de anlam değiştirmiştir. ET'de komşu olmak anlamında kullanılan fiil TT'de bir konudan söz etmek anlamını ifade etmektedir.³³⁷

IV.2.1.2. Basit Fiillerde Anlam Genişlemesi

Dildeki kelimelerin sözcük anlam yapısının gelişimi, o dili konuşanların sosyal hayatı, tarihi, kültürü, ekonomisi, uğraşları ve gelenek görenekleriyle ilgilidir. Bu gelişimde ortaya çıkan anlam değişimlerinde dilin iç ve dış etkenleri önemli rol oynar. Hem iç hem dış etkenler kelimenin anlam bakımından değişmesine ve çok anlamlı olmasına sebep olabilir.

Kelimenin anlam genişlemesine sebep olan dil dışı etkenleri şöyle sıralanabilir:

- a. Tarihsel olaylar,
- b. Sosyo - politik sistemdeki değişimler,
- c. Bilimsel teknolojik gelişmeler,
- ç. Dillerin karşılıklı ilişkisi.

Kelimenin anlam yükünün artması anlam genişlemesine sebep olur. Meselâ, *gel-* fiilinin temel anlamı konuşana doğru yürümek, hareket etmektir. Fakat toplumun, bilim ve teknolojinin gelişmesine bağlı olarak fiilin anlam yükü artmış, fiil yeni anlamlar kazanmıştır. Böylece bugün fiilin anlamları TS'de 38, ADİL'de 29 başlık altında verilmiştir.

Kelimenin anlam yükünün artması anlam genişlemesini, anlam genişlemesi ise çok anlamlılığı doğurur. Anlam genişlemesinde mecazların ve aktarmaların önemli bir yeri vardır.

Kelimenin yeni anlamlar kazanmasında dilin iç potansiyali önemli rol oynar. İnsan, tahayyülü sayesinde dilin bu potansiyalinden yararlanarak kelimeye yeni anlamlar katar. Kelimenin anlam yükü artırılırken bazı yollara başvurulur. Bunlar,

- hareket benzerliği
- görev benzerliği
- süreç benzerliğidir.

Herhangi bir eşya veya insana ait hareketin özelliklerinin başkasına aktarılmasına hareket benzerliğine göre anlam aktarması denir. Kelime temel anlamını koruyarak ait olduğu eşyadan ayrılır, soyutlanır ve hareketin özelliğine uygun olarak başkasına aktarılır.

³³⁷ Konuş- fiilinin eski anlamı için bk. Clauson, age., s.640, Radloff, age., II.C., s.543, 535

Böylece kelimenin temel anlamına bağlı yan ve mecaz anlamları ortaya çıkar. Meselâ, *mum-* fiili

Ahmem çekine çekine Ayşe'nin elini mummu . (TT)

cümlesinde temel anlamıyla kullanılırken,

Ermənilər Qarabağı mummu. (AT)

cümlesinde zorla bir yeri almak, işgal etmek,

Çiçəklərin çoxu mummu. (AT)

cümlesinde yeşermek,

Oğruları mumdular. (AT)

cümlesinde yakalamak vs. anlamlarında kullanılarak, "el ile bir şeye yapışmak, bir şeyi yakalayıp bırakmamak" genel anlambirimciğine bağlı kalmış ve kelime anlamsal alanını genişletmiştir.

Fiillerde süreç benzerliğine dayalı anlam genişlemesi kelimenin anlamına daha çok bağlıdır. Meselâ, *gör-* fiili temel anlamıyla insana ait psikolojik durum anlatan görme fiili olup herhangi bir şeyi gözleriyle görmek demektir.

Şah öz özünə dedi: Mən bu filosofun haqlı mələblərinə e'mina emməməklə yaxşı iş görmədim. (N, 75)

cümlesinde haksızlık etmek,

Qızına moy mədarükü görür. (AT)

cümlesinde hazırlık yapmak,

Amana de gəlip məni görsün. (AT)

cümlesinde görüşüp konuşmak,

O, üç devri de gördü. (TT)

cümlesinde yaşamak,

Oda güneş görmüyordu. (TT)

cümlesinde yüzü bir yöne dönük olmak anlamını taşıyarak kendi anlam yükünü genişletir. Aynı şey *yam-*, *soğu-*, *yan-* fiilleri için de geçerlidir.

Görev benzerliğine dayalı anlam aktarması farklı eşyaların aynı veya benzer görev taşımasıyla ilgilidir. Fiillerde görev benzerliğine dayalı anlam genişlemesi aslında işlevsel aktarmadır. Meselâ, eskiden yemek yapmak için tencere ateşin üzerine yukarıdan aşağıya sarkıtılarak asılıyordu. Bu yüzden bu eylem *yemek as-* şeklinde *as-* fiiliyle anlatılıyordu. Aynı durum *Telefonun desteğini astı* ifadesinde de görülmektedir.

Görev benzerliğine dayalı anlam genişlemesi daha çok iş fiillerini kapsar.

Toplumun sosyo ekonomik, teknolojik gelişimleriyle ilgili eski eşyalar yenilense bile, eşyaya ait hareketin kaybolmadığını, anlam bakımından kendine yeni alanlar bulduğunu ve değiştiğini söyleyebiliriz. Meselâ, *koş-* fiili Türkçenin eski dönemlerinde *κουμακ*, *катмак* ve *türkü dizmek* anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Ol коука еçкү қошты = O, koyuna keçi kattı. (DLT, II.C.,s.14-15)

AT'de fiil Türkçenin eski dönemlerindeki anlamıyla birlikte

Qamara əlavə vaqon qoşdular. (ADİL, I.C., 557)

cümlesinde bağlamak;

O, Süleyman adlı bir nəfəri bizə qoşdu. (ADİL, I.C., 557)

cümlesinde *катмак*, yanınca göndermek;

İgimlərə dasman qoşdu. (AT)

cümlesinde *türkü dizmek*, şiir yazmak anlamlarında kullanılarak anlam yükünü genişletmiş.

TT'de *koş-* fiili Türkçenin eski dönemlerinde temel anlamından ayrılmış, yeni anlam alanına girerek eş adlı duruma düşmüştür.

Fiil TT'de hızla gitmek, süratle adımlamak anlamını kazanmıştır.

Ör.

Adam otobüsmen amlayıp қошму. (TT)

ET'de sadece hayvanlar için kullanılan *bağır-* fiili TT ve AT'de insanların yüksek sesle konuşması anlamını ifade ederek anlam aktarması yoluyla anlam genişletmiştir.

Ör.

Tevey bakırdı. = Deve kükredi. (DLT, III.C., s.186)

IV.2.1.3. Basit Fiillerde Anlam Daralması

Dil biliminde anlam daralması tabiri yerine, bazen anlam özelleşmesi terimi de kullanılmaktadır. Tarihî gelişim süreci içinde kelime önceki anlamlarından birini veya birkaçını zamanla kaybeder. Bu durum kelimenin anlam bakımından daralmasına sebep olur. Eskiden

çok anlamlı sayılan bir kelime zamanla herhangi bir anlamını terk eder. Anlam daralması kelimenin anlam yükünün azalması sonucu gerçekleşir. Türkçede eskiden bugüne anlam daralmasına uğramış pek çok fiil vardır.

Türkçenin eski dönemlerinde *oku-* fiili hem çağırma, davet etmek hem de herhangi bir yazıyı çözmek, kıraat etmek anlamında kullanılmıştır.

Ör.

Oı meni okıdı. = O, beni çağırdı. (DLT, III.C., s.254)

Ayna günü okıyanda kumbe görklü. (DKK, s.6-10)

Fakat, fiil zamanla edebî dilde çağırma, davet etmek anlamını kaybederek, kıraat etmek ve buna bağlı olarak geliştirdiği yan ve mecaz anlamlarda kullanılarak, anlam daralmasına uğramıştır. Fiil TT yazı dilinde kullanılsa da hâlâ ağızlarda davet etmek anlamını koruyor.

Ör.

Düğüne bizi okumadı.

Bir başka ilginç örnek de *kon-* / *qon-* fiilidir. Eskiden ikamet etmek, yerleşmek anlamında kullanılan fiil, günümüz AT ve TT'de anlam yükünü azaltarak, sadece kuşların yukarıdan aşağıya inmesi anlamında kullanılır.

Ör.

Biriye Çogay yış Tögülmün yazı konayın miser Türk budun ölsigig. = Türk millemi güneyde Çogay ormanına, Tögülmün ovasına yerleşeyim dersen öleceksin. (Kül Tigin, Güney Cephesi, sm.7)

Budun kondı. = Halk, göçmükmen sonra yerleşti. (DLT, III.C., s.185)

Serçeler kavak ağacının dalına kondu. (TT)

Bir qaya başına qarmal qonaraq,

Dayanmış yenə də sakim, vüqarla.

(S.Vurğun, ADİL, I.C., 545)

Ses yansımali *böğür-* fiili DKK'da

Gadın ana, ne ağlarsan, garşım alıb ne böğürsün? (DKK, s 54-9)

cümlesinde olduğu gibi XV. yy.'dan önce insanlar için de kullanılmıştır. Fakat fiil bugün sadece hayvanlar için kullanılarak anlam yükünü azaltmıştır.

Az- fiili ise sadece TT'de anlam daralması yaşarken, AT'de ET'deki kaybolmak anlamını da korumuştur.

Ör.

Ol yol azdı. = O, yolu şaşırđı. (DLT, I.C.,s.172)

Karasu dün içre yol azsam umum Allah. (DKK, s.231-12)

Amlılar yolu azdılar. (AT)

Yap- fiili ET ve TT'nin temel fiillerinden biri olmasına rağmen, AT'de anlam daraltarak sadece tandırda ekmek pişirmek anlamında kullanılmaktadır.

Biz almışiq arvadı əppək yapa. (Ə. Nəzmi, ADİL, II.C., 494)

ET'de küt- fiili hem insanları hem hayvanları gözetlemek, beklemek anlamında kullanılırken TT ve AT'de anlamsal alanını daraltmıştır.

Ör.

Küdügli ertiniz? = Bekliyor muydunuz?(VIII. yy. Mani metinleri)³³⁸

Ol meni küdti. = O, beni bekledi. (DLT,III.C., s.441)

Çocukluğunda çobanlık yapar, koyun güderdi. (TT)

Yine ET'de çok anlamlı olarak kullanılan çap- fiili yüzmek, vurmak, çarpmak, sıvamak, acele etmek, dayak atmak gibi pek çok geçişli ve geçişsiz anlama sahip olmuştur.

Ör.

Er suvda çapdı. = Adam suda yüzdü. (DLT,II.C., s.3)

Ol atnı çıbık birle çapdı. = O, atını çubukla vurdu. (DLT, II.C., s.4)

Çomak tat boynın çapdı.= Müslüman gavurun boynunu vurdu. (DLT, II.C., s.4)

Er evin çapdı.= Adam evini sıvadı.(DLT, II.C., s.4)

Kayusı çapar. = Bazısı yüzer, (bazısı su içer). (KB,b.73)

TT'de fiil anlamsal alanını daraltarak değiştirmiştir. TT'de hareket fiili olan çap- at koşturmak ve akın etmek anlamında kullanılırken, AT'de hem TT'deki gibi hareket, hem yıkma anlatan iş fiili olarak kullanılmaktadır.

Ör.

Atını çaparak gitti. (TT)

Düşman üzerine çaptılar. (TT)

Kerem bu yerlerde çok at çapmışdı. (H.Mehdi, GK, 187)

Atlılar onları çapıp taladılar. (AT)

Selim kişi ağaçdan sallanan heyvanı çapdı. (AT)

Art zamanlı metotla incelediğimiz bu anlam olayları Türkçenin bütünlüğü içinde değerlendirildiği zaman daha farklı bir tablo ortaya koyabilir. TT ve AT arasında bile değişebilen bu tablo diğer Türk lehçeleriyle kıyaslandığında da farklı olacaktır. Birisinde anlam daralması yaşarken diğerinde anlam genişletebileceği gibi başka anlama da geçebilir.

SONUÇ

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi yazı dilindeki basit fiiller üzerine yaptığımız araştırmaya dayanarak Türkolojide fiillerin genellikle sözlük anlam yapısı ve dil bilgisi olmak üzere iki temel açıdan incelenmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Her iki lehçedeki basit fiiller üzerine yaptığımız anlam incelenmesinden aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir:

1. Kelimenin temel ve yan anlamları metinde (kontekst) ortaya çıkmaktadır. Metin kelimenin somutluğunu yok ederek anlamı somutlaştırır. Ayrıca metin fiilin birçok gizli kalan yan anlamlarının dilde yaygınlaşmasını sağlar ve kelimeye yeni anlamlar kazandırabilir.

2. Kelimenin yan anlamları ayırıcı anlambirimcikler vasıtasıyla ortaya çıkar.

³³⁸ Ör. için bk. Clauson, age., s. 701

3. Çalışmamıza dayanarak TT ve AT'deki basit fiillerin temel anlamlarının genelde aynı olduğunu, fakat bazen bir lehçedeki temel anlamın diğerinde yan anlam olduğunu söyleyebiliriz. Aşağıdaki fiillerde bu durum gözlenmektedir:

az- AT'de mecaz anlam TT'de temel anlamdır.

boz- TT'deki temel anlam AT'de yan anlamdır.

çek- TT'deki temel anlam AT'de yan anlamdır.

dur- TT'deki temel anlam AT'de yan anlamdır.

düş- TT'deki temel anlam AT'de yan anlamdır.

kavra- TT'deki mecaz anlam AT'de temel anlamdır.

sal- AT'deki temel anlam TT'de yan anlamdır.

sançı/sanç- AT'deki yan anlam TT'de temel anlamdır.

yık- TT'deki temel anlam AT'de yan anlamdır.

4. Bazı basit fiillerin temel anlamları iki lehçede birbirinden farklılık göstermektedir. Dolayısıyla fiillerin temel anlamına dayanarak yaptığımız anlamsal sınıflamada bu fiiller birbirinden ayrı gruplarda yer alırlar.

aktar-

bit-

çat-

dur-

duy-

kan-

kavra-

kayır-

okşa-

tap-

tart-

uy-,

5. Bu fiillerin yanı sıra temel anlamı aynı olup yan anlamlarında farklılık görülen basit fiiller de vardır. Dolayısıyla sözlükbirimi oluşturan anlambirimcikler arasında farklılıklar olduğu gözlenmektedir. Meselâ iki lehçedeki yat-, kırk- vb. sözlükbirimlerinin anlambirimcikleri arasındaki farklılıkların metne bağlı olduğu söylenebilir. Ayrıca dilbirimi oluşturan sözlükbirimlerde de iki lehçe arasında farklılık görülmektedir. Meselâ, çek- dilbiriminin sözlükbirimi olan tartmak TT’de kullanılmamaktadır. Örneklerin sayısını çoğaltabiliriz.:

becer-

boz-

bula-

danış-

götür-

otur-

sök-

yık-

6. Çalışmada dilin sözlük anlam yapısını inceleyerek kelime hazinesindeki anlam bakımından birbirine yakın ve ortak anlambirimcikte kesişen, birbirine bağlanan basit fiiller belirli anlamsal gruplarda toplanmıştır. İki lehçedeki basit fiillerin 4. maddedeki temel anlamları ayrı olanlar dışında, aynı anlamsal gruplarda yer aldığı görülmektedir.

7. Fiilleri anlamsal gruplara ve alt gruplara ayırırken öncelikle onlarda yansıtılan hareketin süreç ve olayların durumlarına, özelliklerine dikkat edildi. Dolayısıyla anlamsal sınıflama ve basit fiillerin sözcük anlam yapısının incelenmesi onun genel anlam özelliklerinin TT ve AT için ortak olduğunu ortaya çıkardı.

8. Bazı fiillerin yan ve mecaz anlamda kullanıldıkları zaman genellikle ait oldukları anlamsal grupları değiştirdikleri görüldü. Özellikle çok anlamlı basit fiiller kullanım yerine ve kullanıldıkları metne bağlı olarak farklı anlamsal gruplarda yer alabilirler.

9. Bazı fiillerin ET’deki temel anlamıyla TT ve AT’deki temel anlamları arasında farklılık vardır. ET’deki temel anlam bazen yan anlam durumuna geçmiş, bazen de tam

tersi durum söz konusudur. Mesela ör- fiilinin ET'deki yan anlamı olan dokumak TT ve AT'de temel anlam olmuştur. Aşağıdaki fiillerde bu özellikler görülmektedir:

bul- ET'de erişmek, ulaşmak, elde etmek.

bula- ET'de bula-piştirmek, bulga-karıştırmak.

der- ET'de biriktirmek.

kır- ET'de bir şeyi kökünden çıkarmak ve kazımak.

kon- ET'de temel anlam ikamet etmek, yurt edinmektir.

tut- ET'de benimsemek, korumak.

10. ET'de *alış-*, *barış-*, *değiş-*, *yarış-* gibi fiillerde işteşlik görevi gören *-ş-* eki bugün TT ve AT'de kalıplaşmış ve görevini yitirmiştir. Bu fiillerin anlamsal grubunda ET ile TT ve AT arasında farklılık vardır.

11. Her iki lehçedeki basit fiillerin eş anlamlılık ilişkisi incelenerek bu fiillerde eş anlamlılık ilişkisinin kesin ve geçici olmak üzere iki şekilde ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

Basit fiillerde geçici eş anlamlılık ilişkisi daha çok görülmektedir. Bunun sebebi basit fiillerin genellikle çok anlamlı olmasıdır. Dolayısıyla dilbirimin bir veya birkaç sözlükbirimi ve her sözlükbirimin de bir veya birkaç anlambirimcik demetinin ortak bir kavramı yansıtması, bu fiilleri geçici eş anlamlı yapar. Geçici eş anlamlı basit fiillerin ortak bir anlamda birleşerek eş anlamlı sıralar oluşturduğu görülmektedir:

al- / elde et- / kazan- / fethet-

al- / götür- / kaldır-

al- / kabul et- / vb.

12. Çalışmada basit fiillerdeki eş adlılığın üç yolla ortaya çıktığı tespit edilmiştir:

1. Çok Anlamlılıktan Türeyenler
2. Ses Olayları Sonucunda Oluşanlar
3. Tesadüfi Ses Benzerliği İle Oluşanlar

13. Çalışmada hem isim hem fiil şekli olan kelimelerin ayrı bir başlıkta incelenmesinin daha doğru olacağı düşünülmüş, bu kelimelerin bir kısmının bir tek fiil

kökünden türedikleri, bir kısmının ise Ana Türkçedeki uzun ünlülerin TT ve AT’de kaybolması sebebiyle aynı şekli aldıkları örneklerle savunulmuştur.

14. Basit fiillerdeki çok anlamlılığın sebebi anlam genişlemesi ve aktarmalar, benzetmeler, kolay ve etkili bir anlatım eğilimiyle kullanım sıklığının artması olarak tespit edilmiştir. Ayrıca farklı nesnelerin birbirine benzer eylemlere sahip olmaları, eylemlerin somutlaştırma ve soyutlaştırma yoluyla anlam yönünden zenginleştirilmesi de çok anlamlılığı doğurur. Deyimler de fiillerin çok anlamlılığını gösteren en önemli dil birimidir.

15. Basit fiillerdeki zıt anlamlılık ilişkisi de eş anlamlılıkta olduğu gibi kesin ve geçici zıt anlamlılık olarak tespit edilmiştir. Kesin zıt anlamlılarda eylemin tamamı karşılaştırılır ve tezat tamdır.

Ör. ağla- / gül-, yaşa- / öl-, küs- / barış- vb.

Geçici zıt anlamlılarda karşıtlık metne bağlıdır. Bu fiillerde tezat ilişkisi eylemin başlangıç ve son noktalarına göre belirlenir.

Ör. gir- / çık-, in- / çık-, otur- / kalk-, dur- (AT), aç-, / ört-, vb.

16. Art zamanlı metotla yaklaşıldığında basit fiillerde şu anlam olayları görülmektedir:

1. Başka Anlama Geçiş: Aşağıdaki fiiller TT ve AT’de başka anlama geçmiştir.

alış- (TT, AT)

barış- (TT, AT)

bez- (TT, AT)

bula- (TT)

çal- (TT)

değiş- (TT, AT)

karıx- (AT)

konus- (TT)

kop- (TT, AT)

sanç- (TT’de sancı-)

sız- (TT, AT)

sön- (TT, AT)

üz- (TT)

2. Anlam Daralması: Anlam daralması olayı şu fiillerde görülmektedir:

dur-

kına-

kon-

okşa- (TT)

oku- (AT)

sız-

tap-

tart-

yala-

yan-

3. Anlam Genişlemesi: Sosyo-ekonomik ve teknolojik gelişmeler, tarihî olaylar bazı basit fiillerin anlam yükünü artırmıştır. Meselâ bugün *gel-* fiilin anlamları TS’de 38, ADİL’de 29 başlık altında verilmiştir.

Yukarıdaki iki maddede yer alan basit fiillerin büyük bir çoğunluğunda bu durum gözlenmektedir: *tut-*, *al-*, *gör-*, *at-* vb.

Sonuç olarak her iki lehçedeki basit fiiller eş zamanlı ve art zamanlı yöntemlerle incelenerek karşılaştırılmalı bir anlam bilimi çalışması yapıldı. Ayrıca anlambirimcik incelemesi, etimolojik inceleme ve dağılımsal inceleme metotları basit fiiller üzerine uygulanmaya çalışıldı.

TT ve AT’deki basit fiillerin hemen hemen hepsi Türkçenin eski dönemlerinden beri kullanılan ve dilin millî özgünlüğünü, anlam zenginliğini en iyi şekilde koyan kelime çeşididir. Basit fiillerin anlamsal sınıflandırması kelime hazinesinin sistemliliğini ortaya

çıkardı. Kelime hazinesindeki kelimelerin rastgele dizilmediğini, birbiriyle ilişkili olduğunu ve bizim düşüncemiz dışında farklı gruplarda birleştiklerini gösterdi.

DİZİN

A

acı- 41, 184, 214

aç- 36

ağla- 42,215

ağna- 37

ağrı- 38, 41, 185

ak- 38, 126

aktar- 34, 36, 45 253

al- 36, 233

alış- 39, 42, 158

an- 42, 209

anır- 44

apar- 37, 103

ara- 34, 45

art- 38, 141

as- 35, 68

asgır- 44

aş- 37

at- 36, 96

avun- 42

ayır- 35, 69, 233, 247

az- 39, 159, 259

B

bağır- 43, 229, 258

bak- 41, 191

banla- 44

barış- 42, 216, 253

bas- 38

bat- 37, 40, 159

becer- 34, 48

beğen- 43, 220

bele- 34, 49

belir- 38, 142

bez- 42, 216, 253

beze- 39, 91

bık- 42, 216

biç- 35, 71, 237

bil- 42, 206

bin- 38, 127

bit- 39

boğ- 35, 72

boya- 36, 92

boz- 35, 73

böğür- 34

böl- 34, 75

bul- 34, 49

bula- 36, 93, 254

buyur- 40, 174

bük- 34

büyü- 38, 142

büz- 34

C

coş- 42, 172, 217

cum- 37

cır- 35, 90

Ç

çağır- 40, 43, 175, 229

çak- 40, 171

çal- 34, 238, 255

çalış- 34

çalka- 34

çap- 35, 37, 260

çarp- 41, 198

çat- 139

çek- 36, 98

çemkir- 44

çert- 35

çevir- 37

çığır- 43

çık- 38, 40, 128

çırp- 34

çirt- 35

çiğne- 37, 112

çim- 39

çise- 172

çiz- 35

çürü- 38, 143

D

dal-

dala- 41, 186

dam- 44

danış- 40, 176

dart- 37, 107

daşı- 37

dayan- 42

de- 40, 178

değ- 41, 198, 239

değiş- 36, 39, 143

del- 35

dene- 34

der- 35, 76

deş- 35

dik- 34, 240

din- 39, 40

dinle- 41, 193

dire- 34, 99

diz- 34

doğ- 39, 40, 145

doğra- 35, 77

doku- 34

dokun- 41, 200

dol- 39, 146

don- 39, 41, 147

dök- 37, 100

dön- 38, 129

döv- 224

döz-

dur- 39, 160

duy- 41, 187

düş- 38, 130

düşün- 42, 202

E

eğ- 37, 77

ek- 34

em- 37, 112

eri- 39, 148

erin- 39

es- 40, 172

eş- 34

et- 34, 51

eyleş- 39, 163

ez- 35, 78

F

fışkır- 44

G

geç- 38, 131

geğir- 44

gel- 38, 133

gerek- 39

getir- 37, 101

gir- 38, 134

gıt- 38, 135, 232

giy- 36, 94

göç- 17, 38, 136

göm- 34

gör- 41, 190, 257

götür- 37, 103

gül- 42, 218

güt- 35, 53, 260

H

hapşır- 44

havla- 44

haykır- 44

hıçkır- 44

hönkür- 44

hür- 44

I

ısrır- 37, 117

İ

iç- 37, 113

imren- 42

in- 38, 137

inan- 42, 204

inci- 42, 218

iste- 42, 213

işit- 41, 195

it- 37, 107

K

kabar- 39, 148

kaç- 37, 120

kal- 39, 162

kalk- 37, 119

kan- 42, 150, 207

karı- 39, 150

karık- 254

kaşı- 18, 41, 188

kat- 35, 54

kavra- 42, 208

kay- 37

kayır- 35, 43, 55

kayna- 39

kaz- 36, 79

kazan- 36

kazı-36, 79

kert- 36

kes- 36, 80

kımılđa- 38

kına- 43, 225

kır- 36, 81

kırk- 35, 82

kız- 41, 219, 238

kişne- 44

koca- 39, 150

kok- 41

kon- 38, 138, 259

konuş- 40, 179

kop- 39, 150, 255

koru- 35

koş- 37, 120, 258

koy- 20

kur- 35, 56

kuru- 35, 39, 151

küs- 43, 219

M

mele- 44

O

okşa- 43, 221

oku- 40, 180, 259

ol- 152

otur- 39, 163

ov- 36, 39, 41

ovun- 43

oyan- 40, 167

Ö

öde- 39

öğren- 42, 208

öğür- 44

öksür- 44

öl- 39, 153

ölç- 39

öp- 43, 44, 222

ör- 35, 57

öt- 38

öv- 43, 222

özen- 43

P

piş- 39, 153

pört- 44, 229

pus- 35

püskür- 44

Q, q

qala- 34, 52

qan- 42, 207

qayır- 35, 55

qayıt- 38, 129

qıcqır- 44

qışqır- 44, 229

S

sal- 35, 38, 247

san- 42, 203

sancı- 41, 188

sar-, sarı- 35

sat- 35

say- 40, 43, 181, 223

sek- 38

sev- 43, 223

sıçra- 38

sığ- 39, 164

sık- 36, 83

sın- 36, 39, 165

sıva- (suva-) 35, 60

sız- 38, 165

sil- 36, 85

sin- 40, 166

soğu- 39, 154

sol- 39, 155

sor- 37, 114, 182

soy- 36, 86

sög- 226

sök- 36, 87

sömür- 37

sön- 39, 156

söv- 43, 226

söyle- 40, 182

sus- 40

sür- 37, 109

sürt- 41, 201

sürü- 37, 111

süz- 41

Ş

şakı- 44, 228

şaş- 42

şiş- 39

T

tak- 35, 49, 61

tanı- 42, 210

tapda- 44, 229

tapşır- 40

tara- 36

tart- 40, 107

taş- 40

taşı- 37, 108

tat- 41, 196

terpen- 38

tırman- 38

tulla- 37, 96

tut- 35, 62, 247, 256

tükür- 44

U

uç- 15, 38, 123

ud- 37, 116, 241

ulu- 44

unut- 42, 211

usan- 43, 216

utan- 43

uy- 40, 42, 205

uyan- 40, 167

uyu- 40, 168

Ü

ürü- 44

üşen-40

üşü- 41,188

üt- 36

üz- 125, 254

V

var- 139

ver- 16, 40

Y

yağ- 40, 173

yak- 36, 64

yala- 37, 114

yalvar- 40

yama- 36

yan- 39, 41, 156, 189

yanıl- 42, 212

yap- 35, 259

yar- 36

yarış- 35, 65

yat- 40, 168

yaz- 35, 66

ye- 37, 115

yer- 43, 227

yeri- 124

yeşer- 39

yığ- 35

yık- 36, 89

yıka- 36, 95

yırt- 35, 90

yıt- 40, 170

yoğur- 36

yont- 36, 96

yu- 36, 95

yum- 40, 170

yut- 37, 116, 242

yürü- 38, 124

yüyür- 120

yüz- 38, 125

AÇIKLAMALI TERİMLER SÖZLÜĞÜ

Anlambirim (İng. Moneme): Anlamı olan en küçük dil ögesi, anlamlı en küçük birimlerin her biri. İng. *moneme* olarak adlandırılan terim kelimeyle karıştırılmamalı. Anlambirimler genellikle biçimbirim ve sözlükbirim olmak üzere ikiye ayrılır. Biçimbirim dil bilgisel, sözlükbirim anlamsaldır.

Anlambirimcik (İng. Seme): Anlambirimi ve sözlükbirimi oluşturan anlam atomlarından her biri.

Anlambirimcik demeti (İng. Sememe): Bir anlambirimin tüm anlambirimciklerini kendinde toplayan bütün. Anlambirimcik demeti değişmez (ortak) veya değişken (ayırıcı) anlambirimcikleri kapsar.

Anlamsal alan (İng. Semantic field): Kelimelerin anlamca sergiledikleri benzerliklerden, ortaklıklardan kurulu alan. Birçok araştırmacı anlamsal alan terimini kavramsal ya da sözlüksel alan terimiyle özdeş tutar. Biz anlamsal alan terimiyle aynı zamanda bir kelimenin yansıttığı, kapsadığı tüm kavramları da ifade ettik. Tez içerisinde bu çoğu zaman **anlam yükü** tabiriyle de karşılanmıştı.

Anlam daralması (İng. Semantic restriction): Kelimenin kavram ve anlam kapsamı bakımından, daralmaya uğraması, daha sınırlı bir kapsam içermeye başlaması, genel bir anlamdan özel bir anlama geçerek değişmesidir.

Anlam değişmesi (İng. Semantic change): Anlamlı dil birimlerinin içerik düzlemlerinde ortaya çıkan değişiklik. Kelimenin ifade ettiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanmasıdır.

Anlam eksenini (İng. Semantic axis): Anlam bakımından birbiriyle ilişkili bulunan kelimelerde, bu ilişkiyi doğuran ortak özelliktir.

Anlam genişlemesi (İng. Semantic extension): Anlamlı bir birimin daha geniş bir kapsam içermeye başlaması; dar bir anlamdan geniş bir anlama geçiş sonucu gerçekleşen değişim.

Anlam olayları: Kelimelerin bağlı buldukları kavramların ve gösterdikleri anlamların zamanla ve çeşitli sebeplerle değişmeleri olayı.

Art zamanlı (İng. Diachronic): Süre içinde değişim geçiren, evrim boyutunda birbirinin yerini alan ögeler arasındaki ilişkileri inceleme metodu.

Çağrışım (İng. Associative): Bir kelimenin anlam, ses ve şekil yakınlığı yoluyla başka kelimelerle kurduğu bağlantılar.

Çok anlamlılık (İng. Polysemy): Bir kelimedede temel anlamla bağlantılı birden çok anlamın bulunması. Bir kelimenin anlam genişlemesi yoluyla asıl anlamla olan ilişkisini kaybetmeden, yeni anlamlar kazanması.

Dilbirim (İng. Glossem) : Dil biliminde çok anlamlı kelime dilbirim olarak adlandırılır. L. Hjelmslev'in kuramında, değiştirim yoluyla saptanan, biçimsel olarak tanımlanan ve anlatımla içerim düzlemlerinin en küçük ögesi olarak ortaya çıkan birim.

Dil bilgisel anlam: Kelimenin dil bilgisi kurallarına göre kullanılmasıdır. Dil bilgisel anlam ekler ve diğer dil bilgisi özellikleriyle ilgilidir.

Eş anlamlı (İng. Synonyme) : Anlamları aynı veya birbirine yakın olan kelimeler. Dil biliminde aslında anlamca birbirine tıptı tıptına denk düşen çok az kelime vardır. Eş anlamlı kelimeler, genellikle bazı kelimelerdeki kavram inceliklerinin çeşitli sosyal ve dil kesimlerinde zamanla gölgelenmeye uğrayarak anlamca birbirlerine yaklaşmalarından oluşmuştur.

Eş anlamlılık (İng. Synonymy) : İki ve daha çok kelimenin aynı veya birbirine yakın anlam taşıması.

Eş adlı (İng. Homonym) : Söyleniş ve yazılışları birbirinin aynı; anlamları ve gösterdikleri kavramlar açısından birbirleriyle hiçbir ilişkisi bulunmayan ek ve kelimelerdir.

Eş adlılık (İng. Homonym) : Farklı anlamlı kelime ve eklerin ses ve yazılış bakımından aynı olması durumu.

Eş sesli (İng. Homophone) : Yazım ve anlam bakımından farklı, sadece söyleniş bakımından aynı olan kelimelerdir. Bir çeşit cinâstır.

Eş şekilli (İng. Homoform): Ses ve yazım bakımından aynı, anlam bakımından farklı, şekil bilgisi yoluyla oluşturulan cinâslardır. Ses ve yazım bakımından aynı, anlam bakımından farklı olmaları sebebiyle eş adlılara benzerler, fakat eş şekillilerde karşılaştırılan kelime kökleri değil, şekil bilgisi özellikleridir.

Eş yazımlı (İng. Homographe); Söyleniş ve anlam bakımından farklı, yazılış bakımından aynı olan kelimelerdir.

Eş zamanlı (İng. Synchronic) : Dil olaylarının belirli bir süre içinde ve tarihî değişme ve gelişmelere bağlı olmadan, yalnız belirli bir zaman kesiti içindeki durumunu inceleme.

Göçüşme (İng. Metathesis) : Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayı.

Hece yutulması (İng. Haplology) : Bir kelimedeki ses bakımından birbirine benzer veya eşit seslerden oluşan iki heceden birinin zamanla eriyip kaybolması olayı.

İkili kök : Bazı dil bilgisi kitaplarında **muhtelif kök**, **karışık kök**, **kökteş** gibi karşılanılan ikili kökler hem isim hem de fiil kök veya gövdesi olarak kullanılan

kelimelerdir. Bazı terim kitaplarında imlâ ve telâffuz bakımından aynı, anlam bakımından farklı olan eş adlılar da ikili kök olarak adlandırılmıştır. Fakat biz tez içerisinde hem anlam hem imlâ ve telâffuz bakımından aynı olan kök ve gövdeleri ikili kök olarak kabul ediyoruz.

Kategori : Belirli bir ölçüde, özelliğe, işleve vs. göre aynı sınıfta yer alan birimlerin oluşturduğu bütünlük, küme.

Metin (İng. Context) : Bir cümlede, bir konuşmada veya bir metinde yer alan herhangi bir kelimenin anlamının daha iyi belirlenebilmesi ve başka anlamlarından ayırt edilebilmesi için, kendisini çevreleyen ve karşılıklı ilişkide bulunduğu öteki öge veya öğelerle oluşturduğu bütün. Metin kelimenin anlamını açıklayan, aydınlatan bir bütündür. Metin farklı araştırmacılar tarafından *bağlam*, *kapsam*, *contexm* gibi karşılıklarla da anılmıştır.

Sözcük birim (İng. Lexeme) : Anlambirimin biçimbirime karşıt olarak dil bilgisel nitelik taşımayan türü; bir tek anlambirimden oluşan sözlüksel birim.

Sözlüksel anlam (İng. Lexical meaning) : Kavramın kelimeler aracılığıyla yansımadır. Sözlüksel anlam kesin anlamdır ve tektir. Dil bilgisel olmayan ve anlambirimlerin sözlük birim niteliği taşımasıdır.

Şekil bilgisi (İng. Morphology) : Bir dildeki kök ve ekleri, bunların birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, dilin türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili diğer konuları inceleyen dil bilgisi dalı. Birçok araştırmacı şekil bilgisi terimi yerine **biçimbirim**, **morfoloji** tabirlerini kullanıyor.

Zıt anlamlı (İng. Antonym) : Anlamca birbirinin zıddı olan kelimelerden her biri.

ÖZET

Ortak Türkçeye katkıda bulunması amacıyla hazırladığımız tezde Türkiye ve Azerbaycan Türkçeleri yazı dilindeki basit fiillerin anlambilimsel özellikleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Giriş'te asırlarca tek yazı dili olan iki lehçenin iki yazı dili hâline gelme süreci özetlenmiştir.

Tezde anlambirimcik incelemesi, dağılımsal ve etimolojik inceleme metotları kullanılmış, ayrıca basit fiillerdeki anlam olayları art zamanlı ve eş zamanlı metotlarla ele alınmıştır.

Birinci Bölüm teorik olarak anlam bilimini tanıtır niteliktedir. Burada kelimenin anlam yapısını oluşturan sözlükbirim, anlambirimcik ve anlambirimcik demeti fiiller üzerine uygulanmıştır.

İkinci Bölümde fiil ve basit fiil, onların kelime hazinesindeki yeri hakkında bilgi verildikten sonra kelimelerin anlamsal sınıflandırılmasından bahsedilmiştir. Daha önce yapılmış tasnifler incelenmiş, onlardan yola çıkarak yaptığımız on gruplu tasnif sunulmuştur.

Üçüncü Bölümde basit fiiller tasnifteki yerlerine yerleştirildikten sonra fiillerin anlamları örnek cümlelerle karşılaştırmalı olarak tek tek incelenmiştir. Fiillerin Eski Türkçedeki anlamlarına da bakılarak sonuçlara ulaşılmaya çalışılmış ve etimolojilerine de girilmiştir.

Dördüncü Bölümde eş adlılık, eş anlamlılık, zıt anlamlılık ve çok anlamlılık iki yazı dilinden örneklerle incelenmiştir. Art zamanlı metotla anlam değişimleri üzerinde durulmuştur.

Sonuç'ta elde edilen veriler değerlendirilerek tablolar hâlinde sunulmuştur.

Tezin sonuna Açıklamalı Terimler Sözlüğü, Dizin ve Bibliyografya konulmuştur.

- Atalay,B.; Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, TDK yay., İstanbul 1941.
- _____ ; Türkçede Kelime Yapma Yolları, TDK yay., Ankara 1946.
- _____ ; Seng-Lah, Tıpkıbasım, TDK yay., 1950
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, I. C., AEA, Bakı 1964.
- _____, II. C., AEA, Bakı 1980.
- _____, III. C., AEA, Bakı, 1983.
- _____, IV. C., AEA, Bakı 1987.
- Bağirov,G.K.; Azerbaycan Dilinde Fe'llerin Leksik Semantik İnkişafı, Maarif, Bakı 1971.
- Banguoğlu, T.; Türkçede Tekerrür Fiilleri, TDAY- Belleten 1956, TDK yay., Ankara 1956, s.111-123.
- _____ ; Türkçenin Grameri, TDK yay., Ankara 1990.
- _____ ; Kâşgarlıdan Notlar:II. "Oğuzlar ve Oğuz İli Üzerine", TDAY- Belleten 1959, TDK yay., Ankara 1959, s.1-26.
- Barutçu Özönder,S.; "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi", Türk Gramarinin Sorunları II, TDK yay., Ankara 1999, s.56-60.
- Bilgegil,K.M.; Türkçe Dilbilgisi, Dergâh yay., İstanbul 1984.
- _____ ; Edebiyat Bilgisi ve Teorileri 1 Belâgat, Sevinç Yay., İstanbul 1980
- Budagov,P.L.; Dilçiliye Dair Oçerkler, Azərneşr, Bakı 1986.
- Budagova,Z.İ.; Müasir Azerbaycan Dilinin Semasiologiyası, Maarif, Bakı 1979.
- _____ ; Fe'l, Azerbaycan Dilinin Grammatikası, 1. hisse, Bakı 1960.
- Caferoğlu,A.; Uygur Türkçesi Sözlüğü, Edeb. Fak. Yay., İstanbul 1968
- _____ ; Kitâb- al- İdrâk Li- lisân al- Atrak, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.
- Ceferov,C.E.; Müasir Azerbaycan Dili, Maarif, Bakı 1982.
- Ceferov,S.; Azerbaycan Dilinde Söz Yaradıcılığı, ADU, Bakı 1960.
- _____ ; Müasir Azerbaycan Dilinin Leksikası, Bakı 1978.
- Ceferov,G.H.; Azerbaycan Dilinin Leksik-Semantik Sistemi, Elm, Bakı 1984.
- Çağatay, S.; "Pekiştirilen Fiiller", TDAY- Belleten 1966, TDK yay., Ankara 1967, s.39-50.
- Çağırın, Ö.; "Türkiye Türkçesinde Kökteş Fiiller", Türk Dili, S.544 (Nisan 1997), s.356-360.

- Çotuksöken,Y.; Türkçede Anlamdaşlar ve Karşıt anlamlılar Sözlüğü, İstanbul 1992.
- Demiray,K.; Temel Dilbilgisi, İstanbul 1970.
- Demirçizade,E.; Kitabı Dede Gorgud Destanlarının Dili, Bakı 1959.
- _____ ; Azerbaycan Dilinin Üslubiyeti, Azernesr, Bakı 1962.
- Deny,J.; Türk Dili Grameri, (Osmanlı Lehçesi), çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul 1941.
- _____ ; Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi), çev. Oytun Şahin, TDK yay., Ankara 2000.
- Dilaçar, A.; Türk Dilinde «Kılınış»la «Görünüş» ve Dilbilgisi Kitaplarımız, TDAY- Belleten 1973-74, TDK yay., Ankara 1974, s.160-171.
- Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks", IV. C., haz. Besim Atalay, TDK yay., Ankara 1991.
- Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, I. C., çev. Besim Atalay, TDK yay., Ankara 1992.
- Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, II. C., çev. Besim Atalay, TDK yay., Ankara 1992.
- Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, III. C., çev. Besim Atalay, TDK yay., Ankara 1992.
- Dizdaroğlu,H.; Türkçede Sözcük Türetme Yolları, TDK yay., Ankara 1962.
- _____ ; Türkçede Fiiller, Dil Konuları , TDK yay., Ankara 1963.
- Ebdülrza,A.; Fe'lin Növleri, Tesirli-Tesirsiz Fe'ller, Azerbaycan Dilinin Grammatikası, Bakı 1960.
- Ediksun, H.; Türk Dilbilgisi, Remzi Kitap Evi, İstanbul 1985.
- Elekberov,A.; Müasir Azerbaycan Dilinde Sade Fe'llerin Omonimiyi Meselesine Dair, AEA Haber: EDİ-seri. Bakı 1976; № 3, s.68-75.
- Emre, A.C.; Türk Dilbilgisi: Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Gelişmeleri Üzerine Gramer Denemesi, TDK yay., İstanbul 1945.
- Eraslan,K.; Eski Türkçede İsim Fiiller, İÜ. Edebiyat Fak. yay., İstanbul 1980.
- Ercilasun,A.B.; Kutadgu Bilig Grameri / Fiil, GÜ. Gazi Eğitim Fak. yay., Ankara 1984.
- _____ ; Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yay., Ankara 1997
- Eren,H.; Türklük Bilimi Sözlüğü, (I Yabancı Türkologlar), TDK yay., Ankara 1998.
- _____ ; Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, TDK yay., Ankara 1999.
- Ergin,M.; Orhun Abideleri, Boğaziçi yay., İstanbul 1992.

- _____ ; Türk Dil Bilgisi, Bayrak yay., İstanbul 1988.
- _____ ; Dede Korkut Kitabı I, TDK yay., Ankara 1994.
- _____ ; Dede Korkut Kitabı II (İndeks- Gramer), TDK yay., Ankara 1997.
- Erkman- Akerson,F.; Dile Genel Bir Bakış, Multilingual Yay., İstanbul 2002.
- Gabain,A.Von; Eski Türkçenin Grameri, çev. Mehmet Akalın, TDK yay., Ankara 1988.
- Gagavuzca - Rusça – Romınca Sözlük, Pontos yay., Chişinăv 2002
- Gasımov,M.Ş.; Azerbaycan Terminologiyasının Esasları, Elm, Bakı 1973.
- Gencan,T.N.; Dilbilgisi, TDK yay., Ankara 1975.
- Grunina, E.A.; “Fiil Çatısı Üzerine”, TDAY-Belleten 1997, TDK yay., Ankara 2000, s.195-213.
- Guiraud,P.; Anlambilim, çev. Berke Vardar, Multilingual Yay., İstanbul 1999.
- Guliyev,H.K.; İsim/Oğuz Grubu Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası, Morfologiya, Elm, Bakı 1986.
- Guliyev,H.G.; Müxtelif Sistemli Dillerde Fe’lin Semantik Tesnifatı, Bakı 2001.
- Gurbanov,A.; Müasir Azerbaycan Dilinin Semasiologiyası, Bakı 1991.
- Gurbanov,A.A.,Kurreyev,N.; Türkmen Dilinin Grammatikası, I. Bölüm, Aşgabad 1955.
- Hacıeminoğlu,N.; Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller,. İstanbul 1984.
- _____ , Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK, Ankara 1996.
- Hacıyev, T. Azerbaycan Edebî Dili Tarihi, ADU, Bakı 1976
- _____ ; Kutadgu Bilig II, Çeviri, (çev. R.R.Arat), TTK yay., Ankara 1991.
- Hatipoğlu, V.; “Türkçenin Yapısı ve İkili Kökler”, Dil Yazıları I, TDK, Ankara, s.161-169
- _____ ; Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, TDK yay., Ankara 1972.
- Helifzade,M.; Azerbaycan Dilinde Fe’li Esasları, (nam.dis), Bakı 1946.
- Hengirmen, M.; Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Engin Yay., İstanbul 1999.
- Hesenov,H.; Omonim ve Cinas, ADU, Elmi Eser, DE seri., S. 6, Bakı 1972.
- _____ , Müasir Azerbaycan Dilinin Leksikası, Maarif, Bakı 1988.
- _____ , Sinonim Cerge, ADU, Elmi Eser, DE seri., S.3, Bakı 1973.
- İbnü Mühennâ Lûgati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksi), yay. Aptullah Battal, TTK yay., Ankara 1988
- İlker,A.; Batı Grubu Türk Yazı Dilinde Fiil, TDK yay., Ankara 1997.
- Kahraman,T.; Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları, TDK yay., Ankara 1996.

- Kaydarov, A.T., Orazov, M.; Türklük Bilgisine Giriş, Birleşik Yay., İstanbul 1999.
- Koca, S.; “Sır Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya Oğuzlar (Türkmenler)”, Türkler, IV.C., Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s.529-552.
- Kocaman, A.; “Dilde Bağlam ve Anlam İlişkileri Üzerine”, Türk Dili, C.XXXIX, s. 397-401.
- Korkmaz, Z.; Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK yay., Ankara 1992.
- _____;
_____;
- Türk Dili Üzerine Araştırmalar I.-II.C., TDK yay., Ankara 1995
- Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK yay., Ankara 2003.
- Memmedov, İ.T.; Azerbaycan Dilinin Semasiyologiyasına Giriş, ADU, Bakı 1987.
- Memmedov, Y.G.; Azerbaycan Dilinde Sözlere Leksik-Semantik İnkişafı, API, Bakı 1987.
- Mirzede, H.; Azerbaycan Dilinin Tarihi Morfologiyası, Azneşr, Bakı 1986.
- Mirzeyev, H.; Azerbaycan Dilinde Fe'l, Maarif, Bakı 1986.
- Müasir Azerbaycan Dili, Morfologiya, II. C., ELM, Bakı 1980.
- Müasir Azerbaycan Dilinin Semasiyologiyası, ELM, Bakı 1981.
- Nasılov, D.M.; “Fiilin Leksik Semantiği ve Kelime Yapım Sınıfları etkilenmesine Dair”, 3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı, 1996, TDK yay., Ankara 1999, s.781-784.
- Orucov, E.E.; Azerbaycan Dilinin Filoloji İzahlı Lüğetinin Nezeri Esasları, AEA, Bakı 1965.
- Orkun, H.N.; Eski Türk Yazıtları, I.C., İstanbul 1936.
- _____;
- Prens Kalyamankara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası, İstanbul 1940.
- Özön, M.N., Demiray, K.; Araştırmalı Dil Bilgisi, İstanbul 1984.
- Pamir Dietrich, A.; Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yay., İstanbul 2001.
- Porzig, W.; Dil Denen Mucize, çev. Vural Ülkü, TDK, Ankara 1995.
- Rehimov, M.; Azerbaycan Dilinde Fe'l Şekillerinin Formalaşma Tarihi, ELM, Bakı 1969.
- Rzayev, S.E.; “Görme Fe'lleri”, AEA Haber., Ed.Dil ve İnc. serisi, 1970, №2, s.91-94
- Rüstemoğlu, R.; Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinde Fe'l, ELM, Bakı 1985.
- ,;
- “Müasir Azerbaycan Dili Üçün Arxaikleşmiş Fe'ller”, AEA, DE 1. seri, S.18, Bakı 1963.
- Sümer, F.; Oğuzlar (Türkmenler), TDAV, 5.baskı, İstanbul 1999
- Tağızade, Z.; Fe'l, Müasir Azerbaycan Dilinin Morfologiyası, API, Bakı 1961.

- Tağiyev,Z.; "Azerbaycan Dilinde Leksik Ononimlerin Emele Gelme Yolları", AEA Haber: İşt. elm. seri., S.4, Bakı 1963.
- Tamba-Mecz,İ.; Anlambilim, çev. N.Sevil, İletişim yay., İstanbul 1999
- Tarama Sözlüğü, I.-VII.C., 2. Baskı, TDK yay., Ankara 1996.
- Tekin,Ş.; İştikakçının Köşesi, Simurg yay., İstanbul 2001
- _____;; Uygurca Metinler II, MAYTRİSİMİT, Sevinç yay., Ankara 1976.
- Tekin,T.; Türk Dillerinde Birinncil Uzun Ünlüler, Simurg Yay., Ankara 1995.
- _____;; "Türkçenin Yapısı ve Eşsesli İsim-Fiil Kökleri", Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, C.5, S.1(Mart- Ekim, 1973), s.36-46.
- _____;; Türkoloji Eleştirileri, Simurg Yay., Ankara 1997.
- _____;; "Türkçede En Eski Ödünç Sözler", Türk Dili, S.384 (Aralık 1983), s.526-529.
- _____;; "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi", Erdem, C.5, S.13, 1989, TTK yay., Ankara 1990, s.141-168.
- Tietze, A.; Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, I.C., Simurg yay., İstanbul 2002
- Türk Dünyası El Kitabı, TDK yay., Ankara 1976
- Türkçe Sözlük (Yeni baskı) I.-II. C., TDK, Ankara 1988.
- Türk Gramarinin Sorunları II, TDK, Ankara 1999.
- Türkler, I, XXI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- Türk,V.; "Türkçede İsim ve Fiil Olarak Ortak Kullanılan Bazı Kelimeler Üzerine", 3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı, 1996, TDK, Ankara 1999, s.1165-1171.
- Tüysüz, C.; "Türkmenler", Türkler, IV.C., Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s.553- 568.
- Ullmann,St.; "Anlambilim", çev.Ahmet Kocaman, Türk Dili, S.324 (Eylül, 1978), s. 355-363.
- Uzun, N.E.; Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe, Multilingual Yay., İstanbul 2002
- Vardar, B.; Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, ABC Yay., Ankara 1998.
- Verdiyeva,Z., Ağayeva, F., Adilov, M.; Azerbaycan Dilinin Semasiyologiyası, Elm, Bakı 1985.
- Yekta Saraç,M.A.; Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat, Bilimevi Yay., İstanbul 2001

- Yeni Tarama Sözlüğü, düz. Cem Dilçin, TDK, Ankara 1983.
- Yüce,N.; Ez-Zamahşarî-El- Hvârizmi, Mukaddimetü'l-Edeb (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks), TDK yay., Ankara 1993
- Zeynalov,F.; “Türk Dilinde Birleşik Eylem Meselesi”, TDED, C.XXIV-XXV, İstanbul 1986.
- ; Türkologiyanın Esasları, Elm, Bakı 1981.
- Zülfıkar,H.; Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, TDK yay., Ankara 1995.
- Wilson,J., Dil ve Anlam, çev. Recep Songün, İzmir 1995.

YABANCI DİLLE YAPILAN BİBLİYOGRAFYA

- Ahmanova,O.S.; Osnovi Komponentnogo Analiza, MGU, Moskva 1969
- Alekberov,A.K.; Leksiçeskaya semantika prostih glagolov v sovremennom Azerbaydjanskom yazıke, Elm, Baku 1983.
- Aleksandrov,P.S.; O ponyatii sinonima / Leksiçeskaya sinonimiya, Nauka, Moskva 1967.
- Apresyan,V.D.; Leksiçeskaya semantika (Sinonimiçeskiye sredstva yazıka) Nauka, Moskva 1974.
- Arnazarov,S.; Glagoli v Turkmenskom yazıke, Akd., Aşkabad 1982.
- Aslanov,V.İ.; İstoriçeskaya leksikologiya Azerbaydjanskogo yazıka (Problemi rekonstruksiy) Akd. Baku 1985.
- Bagirov,A.N.; Nedostatoçniye glagoli v Tyurkskih yazıkah, Akd., Baku 1981.
- Baskakov,N.A.; Virajeniye glagolnih kategoriy vida i zaloga v morfologiçeskoj strukture slova v Tyurkskih yazıkah, Nauka, Moskva 1975.
- Berejan,S.G.; O kriteriyah sinonimiçnosti v leksike, (Nauçniye dokladi visşey şkoli), №4, Moskva 1967.
- Borovkov, A.K. Leksika Sredneaziatskogo Tefsira, XII.-XIII. vv., Moskva 1969
- Budagov,R.A.; Mnogoznaçnost slova (Nauçniye dokladi visşey şkoli), Moskva 1958.
- Bulahovskiy, L.A.; Vvedeniye v yazıkoznaniye, ç.2, Moskva 1953.
- Clauson,S.G.; An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish, Oxford, At The Clarendon Press 1972
- Dmitriyev,N.K.; Stroy Tyurkskih yazıkov, Nauka, Moskva 1962.
- Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrad 1969.
- Fedorov,D.N.; Semantiçeskaya osnova obraznogo yazıka, Nauka, Novosibirsk 1962.
- Gadjiyeva,N.Z.,Koklyanova,A.A.; Glagoli reçi v Tyurkskih yazıkah/ İstoriçeskaya Leksika Tyurkskih Yazıkov, Moskva 1961.
- Galkina-Fedoruk,E.M.; Ob ekspressivnosti i emotsionalnosti v yazıke/ Sbornik Statey po Yazıkoznaniya, MGU, Moskva 1958.
- German,P.; Printsipi istorii yazıka, Moskva 1960.
- Gornung,B.; O prirode sinonimii v yazıke, Voprosı Yazıkoznaniya, № 5 Moskva 1986.
- Katsnelson,S.D.; Tipologiya yazıka i reçevoye mişleniye, Leningrad 1972.
- Kulmagambetova,B.B.; Affiksialnoye Obrazovaniye Glagolov v Sovremennom Kazakskom Yazıke/avtoreferat, Moskva 1955

- Kuliyev,G.K.;
_____;
Semantika glagola v Tyurkskih yazıkov, Akd., Baku 1998.
Semantiçeskiye gruppi glagolov / na materiale yugo-zapadnoy gruppi Tyurkskih yazıkov, Sovetskaya Tyurkologiya, № 3, Baku 1975, s.8-16.
- Kuçkağtayev,İ.;
Semantiçeskaya klassifikatsiya v Uzbekskom yazıke, TGU, Taşkent 1981.
- Lentsa,A.L.;
Malov,S.İ.;
_____;
Şirokoznaçnost glagola i kontekst, Stiimitsa, Kişniyev 1987.
Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii, Moskva – Leningrad 1959.
Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti, tekstı i issledovaniya, Moskva – Leningrad 1951.
- Mamedov, N.B.;
Glagolniye sinonimi v sovremennom Azerbaydjanskom yazıke, Akd., Baku 1989.
- Nazarov,A.;
Nagdaliyev,A.M.;
Sinonimiya glagolnih slovosoçetaniy v sovremennom Azerbaydjanskom yazıke, Akd., Baku 1984.
- Pokrovskiy,M.,M.;
_____;
O Metodah Semasiologii, İzbranniye rabotı po Yazıkoznaniyu, Moskva 1959.
Semasiologiçeskiye İssledovaniya v Oblasmi Drevnih Yazıkov, Moskva 1896.
- Poyançin,Y.V.;
Leksiko-semantiçeskoye pole glagola dvijeniya Başkırskogo yazıka, Akd., Baku 1990.
- Polevskaya,M.F.;
Problema sinonimiçeskogo ryada yego granits i vozmojnosti videleniya dominantı / Leksiçeskaya sinonimiya, Moskva 1967.
- Radlov,V.;
Opıt slovarya Tyurkskih nareçiy, T. I.-III., Sank- Petersburg 1893, 1899, 1905
- Rzayev,S.A.;
Semantiçeskiye razryadı glagola v sovremennom Azerbaydjanskom literaturnom yazıke, Akd., Baku 1970.
Semantiçeskaya Struktura slova, Nauka, Moskva 1971.
- Sassure,F.de.;
Kurs obşey lingvistiki, Trudı po Yazıkoznaniyu, Progres, Moskva 1977.
- Sanglax
A. Persion Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan, Facsimile Text, with and Introduction and Indices by Sır Gerard Clauson, London 1960.
- Sevortyan,E.V.;
Affiksı glagolobrazovanii v Azerbaydjanskom yazıke (Opıt sravnitel'nogo issledovaniya), Moskva 1962.

- _____ ; Slovoobrazovanii v Azerbaydjanskom yazıke, Nauka, Moskva 1962.
- _____ ; Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov, T.I.-III., Moskva 1974, 1980, 1982
- Seydaliyev,N.F.; Stilistiçeskiye sinonimi v sovremennom Azerbaydjanskom yazıke, Akd., Baku 1989.
- Superenskaya,A.V.; Obşaya teoriya imenni sobstvennogo, Nauka, Moskva 1973.
- Şaff, A.; Vvedeniye v semantiki (Per.s.Polskogo), Moskva 1963.
- Şçerbak,A.M.; K voprosu o proishojdenii glagola v Tyurkskih yazıkah, Voprosı Yazıkoznaniya, № 5, 1975.
- _____ ; Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov, Leningrad 1970.
- _____ ; Grammatičeskiy oçerok yazıka Tyurkskih tekstov X-XIII vv. iz Vostoçnogo Turkestana, Moskva – Leningrad 1961.
- Şmelyev,D.N.; Problemi semantiçeskogo analiza, Nauka, Moskva 1973.
- Talıbov,K.A.; Antonimi v sovremennom Azerbaydjanskom yazıke, Baku 1971.
- Tenişyev,E.P.; Glagoli dvijeniya v Tyurkskih yazıkov, Nauka, Moskva 1961.
- Ufimtseva,A.A.; Slovo v leksiko-semantiçeskoy sisteme yazıka, Moskva 1941.
- _____ ; Leksiçeskoye znaçeniye. Printsipi Semasiologičeskogo opisaniye leksike, Nauka, Moskva 1986.
- Vasilyev,L.M.; Sovremennaya lingvistiçeskaya semantika, Moskva 1990.
- _____ ; Glagoli dvijeniya v sovremennom Çuvaşskom yazıke, AKD, Ufa1980.
- Veşilova, V.F.; Glagoli dvijeniya v Turetskom yazıke, İss. po Sravnitel'noy grammatike Tyurskih yazıkov, ç.4, Moskva 1962.
- Vinogradov,V.V.; Ob omonimii i semejnih yavleniyah, Voprosı Yazıkoznaniya, №5,1960.
- _____ ; Osnovniye tipi leksiçeskih znaçeniy slova, Voprosı Yazıkoznaniya, №5,1953.
- Zadorojniy, M.İ.; O granitsah polisemii i omonimii, MGU, Moskva 1971.
- Zvegintsev,V.A.; Semasiologia, Moskva 1957.